

כתב עת למדע המדינה וליחסים בינלאומיים

פוליטיקה

חורף 2021 | תשפ"א | גליון מס' 29

סימפוזיון:
טראמפ
וטראמפיזם

POLITIKA

The Israeli Journal of Political Science and International Relations

© All rights reserved to The Leonard Davis Institute for International Relations. This paper may not be reproduced, duplicated, copied, sold, distributed or be exploited for any purpose, in whole or part, without the express written permission of the Director of the Institute.

The Leonard Davis Institute for International Relations

The Hebrew University of Jerusalem

פוליטיקה

עורכי מערכת:

ד"ר דורון אלה
ד"ר דניאל ויינר

עוזר עריכה:

ניצן פייביש

חברי מערכת:

פרופ' דני מיודובניק
ד"ר גליה פרס בר-נתן
פרופ' פיקי איש-שלום

עריכה לשונית:

חמוטל לרנר

עריכה גרפית:

תמר וידר

מערכת פוליטיקה

מכון דייוויס ליחסים בינלאומיים
האוניברסיטה העברית
ירושלים, 91905
דוא"ל: politika@mail.huji.ac.il

גליונות קודמים ניתן למצוא
באתר מכון דייוויס בכתובת:
davis.huji.ac.il

האחריות לתוכן המאמרים המתפרסמים בכתב העת היא על המחברים בלבד.

תוכן העניינים

5

דבר העורכים

סימפוזיון: טראמפ וטראמפיזם

8

סימפוזיון: טראמפ וטראמפיזם - מבוא
אמנון יובל | מכללת סמינר הקיבוצים, תל-אביב

15

טראמפ במאה האמריקנית –
מדיניות החוץ של דונלד טראמפ בפרספקטיבה היסטורית
נמרוד טל | מכללת סמינר הקיבוצים, תל-אביב

34

החצוצרה נתביישה: בין הנפול לפאלי
שי פרוגל | מכללת סמינר הקיבוצים, תל-אביב

45

דונלד טראמפ ו"הצל" היונגיאני במערב הפרוע
רחל קואסטל | מכללת סמינר הקיבוצים, תל-אביב

64

"לא הנשיא שלי": הכחשה, חרדה והתערערות
מיתוס הסגוליות האמריקנית בעידן טראמפ
אמנון יובל | מכללת סמינר הקיבוצים, תל-אביב

מאמרי מחקר נוספים בגיליון

90

סדר היום החדש של הנהגת הציונות הדתית
הלל בן ששון | מכון ון ליר, ירושלים

123

יותר אשראי, יותר מעקב, יותר משטור:
עיצוב משטר נתוני האשראי בישראל
ענבר מזרחי-בורכוביץ | ביה"ס ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית,
האוניברסיטה העברית
דוד לוי-פאור | המחלקה למדע המדינה ובה"ס ע"ש פדרמן
למדיניות ציבורית, האוניברסיטה העברית

דבר העורכים

גיליון 29 של כתב העת **פוליטיקה** מציג היבטים עדכניים ומרתקים של המעשה הפוליטי בזירה המקומית והבין-לאומית. גיליון זה מורכב מסימפוזיון הכולל ארבעה מאמרים ומבוא, ומשני מאמרי מקור נוספים. המאמרים עוסקים בנושאים פוליטיים מגוונים מ'ישראל ומארה"ב' ומציגים דילמות העולות במסגרת יחסים בין תנועות פוליטיות ואידיאולוגיות בתוך ישראל, כמו גם סוגיות פיננסיות והקשר שלהן לתהליכים במערכת הפוליטית הישראלית, לצד בחינה מקיפה וחדשנית של מאפייני ממשל טראמפ. נושאים אלו מבטאים את מגוון הסוגיות התיאורטיות והאמפיריות הנדונות במחקרים פוליטיים עכשוויים, הן בישראל והן בארצות הברית. תרומת המאמרים בגיליון זה היא בקידום דיון תיאורטי ואמפירי בתחומים אלו ובבחינת ההשלכות והמשמעויות שיש להם על המדינה ואזרחיה, וכן על קשריה עם הממשל האמריקני.

המאמרים הפותחים גיליון זה נכתבו במסגרת הסימפוזיון "**טראמפ וטראמפיזם**" שריכז **אמנון יובל**. ארבעת המאמרים בסימפוזיון מתייחסים בעיקר לעבר (הגורמים לעליית טראמפ) ולמה שבעת כתיבת המאמרים היה ההווה (המאפיינים של נשיאותו והתגובות שהוא מעורר), אך הם גם מנסים להעלות השערות לגבי ההשפעה של כניסתו למרחב הפוליטי והציבורי על העתיד. במאמר הראשון בקובץ **נמרוד טל** מבקש לבדוק באיזו מידה מדיניות החוץ של טראמפ בחלקה הראשון של תקופת נשיאותו יוצאת דופן בהשוואה לזו של ממשלים אמריקניים קודמים. על בסיס סקירה רחבה של מדיניות החוץ האמריקנית מאז הקמתה של ארצות הברית, טוען טל כי מחד גיסא מדיניות החוץ של טראמפ, יותר משהיא בגדר חידוש, מסמלת חזרה למסורת אמריקנית מוכרת ושורשית שבמסגרתה עוצבה מדיניות החוץ של ארה"ב עד מלחמת העולם הראשונה. כמו כן, ממשל טראמפ אינו מתנתק באופן מוחלט גם מקווי מדיניות החוץ האמריקניים כפי שאלו עוצבו מחדש אחרי מלחמת העולם השנייה. מאידך גיסא, במובנים חשובים ייתכן שממשל טראמפ מוביל לעבר כיוון חדש לגמרי. החידושים במדיניותו של טראמפ נעוצים לדעתו של טל הן בהתבטאויותיו הפומביות הבוטות, שלא לומר אלימות, באשר למדינות שונות בעולם, והן בהתנערות החלקית שלו מהסכמים וממוסדות בינלאומיים, שארה"ב הייתה במשך שנים גורם מוביל ודומיננטי בתוכם.

שי פרוגל, במאמר השני בסימפוזיון, מקשר את עלייתו של טראמפ למשבר שהביא איתו העידן הפוסטמודרני לתרבות החילונית. במרכז משבר זה, טוען פרוגל, עומד הוויתור על מושג האמת הקלאסי והמודרני לטובת מושג הנרטיב

הפוסטמודרני, והתפיסה ההולכת איתו יד ביד שלפיה ערך האמת בהקשר נתון הוא תמיד תוצאה של יחסי כוח ולא של מציאות אובייקטיבית הנפרדת מהם. פרוגל נעזר בכלים פסיכואנליטיים על מנת לטעון שהריאקציה ההולכת ומתרחבת למשבר זה, שהפופולריות של טראמפ היא רק סימפטום פוליטי אחד שלה, מאופיינת בכמיהה הולכת וגוברת לכוח פאלי ארכאי וברגרסיה ליסודות קמאיים ודתיים.

במאמר השלישי, גם **רחל קואסטל** מנסה להסביר את הצלחתו של טראמפ (בין היתר) בכלים פסיכואנליטיים, אך מסקנותיה שונות מאלה של פרוגל ובמובנים מסוימים אף מנוגדות להן. בעוד פרוגל מעריך שהפופולריות של טראמפ היא ביטוי של רצון תומכיו לשוב לעבר מדומיין מושלם שבו שולט אב מסרס, קואסטל סבורה שהצלחתו מבטאת דווקא התקוממות נגד סירוס. הסירוס שהיא מכוונת אליו הוא זה שיצרה תרבות התקינות הפוליטית, שברק אובמה – הנשיא שקדם לטראמפ – היה הנציג המובהק שלה. בהיפוך מאובמה, טוענת קואסטל, טראמפ לא רק שאינו חושש מה"צל" שבאישיותו – כלומר, על פי המשגתו של יונג, מצדדיו האפלים וה"רעים" – ואינו מדחיק אותו, אלא הוא אף מתאמץ להבליט אותו ולהציג אותו כחלק בלתי נפרד מדמותו. באופן כזה הוא נתפס על ידי מעריציו כמעין גיבור מערבון, שלא יהסס לפעול באלימות ואף בחוסר מוסריות למען המטרות הנכונות, ואולי חשוב מכך – כמי שמעניק לגיטימציה לרגשותיהם התוקפניים, שאותם נאלצו לרסן ולהסתיר בעידן השיח הליברלי התקין פוליטית.

המאמר הסוגר את הסימפוזיון הוא של **אמנון יובל**, שסבור שהתגובה הקשה בקרב ציבורים רחבים לטראמפ, באופן שהוא חסר תקדים בפוליטיקה האמריקנית המודרנית, קשורה להיבטים במודחק הקולקטיבי שהתנהלותו חושפת ואף מציפה. יובל טוען שלהתנגדות העזה לטראמפ יש שני רבדים של סיבות. הרובד הגלוי, שבא לידי ביטוי באלפי הניתוחים של אישיותו בעיתונות ובספרות הליברליות, הוא שטראמפ מייצג ערכים אנטי-אמריקניים מובהקים: הוא גזען, סקסיסט, בור, שקרן וקפריזי. אולם הרובד הסמוי מכון, לטענת יובל, במידה רבה דווקא לכיוון ההפוך – לדעתו הרתיעה העזה מטראמפ קשורה גם, ואולי אף ביתר שאת, לכך שהוא מייצג תפיסות עולם הרווחות אך מוכחות בחברה האמריקנית, ולכך שהוא חושף שוב ושוב, לאו דווקא בכוונת מכון, שלדים החבויים עמוק בארונה של המורשת האמריקנית. התנהלותו הפרפורמטיבית האקסצנטרית של טראמפ, החושפת את מה שאסור לומר לגבי התרבות וההיסטוריה האמריקנית, אינה מאפשרת לאליטה המשכילה והליברלית בארה"ב להמשיך להחזיק ברכיב מרכזי בזהות הקולקטיבית שלה – מיתוס ה"סגוליות האמריקנית", שעל פיו ארה"ב היא מדינה בעלת שליחות מוסרית ייחודית, וייעודה ההיסטורי הוא להנהיג את העולם החופשי. על כן, טוען יובל, אין פלא שתופעת טראמפ מייצרת משבר בעל ממדים טראומטיים בקרב קבוצה זו.

המאמר הבא בגיליון הוא מאמרו של **הלל בן-ששון** "סדר היום החדש של הנהגת הציונות הדתית". בן-ששון סוקר במאמרו את סדר יומה של הנהגת הציונות הדתית מראשית היוסדה ועד ימינו, ובייחוד את יחסה לזרם המרכזי החילוני של התנועה הציונית. בן-ששון מציע עדכון לטענה המקובלת שלפיה עלייתו של גוש אמונים היא זו שמסמנת את המהפך בסדר יומה של הנהגת הציונות הדתית. לטענתו, החל באמצע שנות התשעים וביתר שאת לאחר השלמת תוכנית ההתנתקות, סדר יומה של הנהגת הציונות הדתית עבר, שוב, תמורה עמוקה – עד לתקופה זו שאפה ההנהגה הציונית-דתית להשתלב בזרם המרכזי של התנועה הציונית ובהובלתו; ואולם כיום היא מבקשת להחליף את הזרם המרכזי מתוך תפיסה כי תוקפו הרעיוני פג.

המאמר שסוגר את הגיליון הוא מאמרו של **ענבר מזרחי-בורוכוביץ ודוד לוי-פאור** "יותר אשראי, יותר מעקב, יותר משטור: עיצוב משטר נתוני האשראי בישראל". במאמר זה המחברים מנתחים את עיצוב משטר נתוני האשראי בישראל בשני העשורים האחרונים, ואת התהליך הפוליטי והניסיונות המתמשכים שהובילה המדינה להרחבת המערכת לשיתוף מידע פיננסי של יחידים בין גופים במערכת הבנקאית. תהליך זה, שהגיע לשיאו עם חקיקת חוק שירות נתוני אשראי, התשע"ו-2016, הוביל לבנייתו של משטר שבו נתון כוח רב בידי גופים פוליטיים ומסחריים, המורשים כעת לאסוף מידע אישי של אזרחים, לדרג אותו ולהשתמש בו לצורכיהם. מזרחי-בורוכוביץ ולוי-פאור בוחנים את ההתמודדות הפוליטית והחברתית עם טכנולוגיות אלו ואת השימוש בהן לעיצוב "אזרחות טובה" וכלכלה ניאוליברלית, על מחירה בדמות קידום תרבות של "חיים באשראי". כמו כן, החוקרים בוחנים כיצד המדיניות הציבורית בישראל מבנה כלכלה ואזרחות ניאוליברליות בתוך הקשר תרבותי שהוא אטטיסטי וא-ליברלי, וכחלק מההתעצמות של יכולות הפיקוח והמשטור של המדינה מצד אחד ושל גורמים עסקיים מהצד האחר. כדי להציע פרספקטיבה רחבה ולהבין משטרי מדיניות ותהליכים שמתנהלים במידה רבה מאחורי דלתיים סגורות, המחברים מנתחים את תהליכי המדיניות לאורך כמעט שני עשורים, עד לחקיקת חוק נתוני אשראי בשנת 2016.

אנחנו מודים לכותבי המאמרים, לשופטים האנונימיים, לוועדה האקדמית של כתב העת, להנהלת מכון דייוויס ולכל מי שלקח חלק בהפקת הגיליון על תרומתו החשובה לתהליך, ומאחלים לקוראות ולקוראים קריאה מחכימה, מהנה ומעוררת מחשבה.

סימפוזיון: טראמפ וטראמפיזם

מבוא

אמנון יובל

מכללת סמינר הקיבוצים, תל-אביב

ניצחונו של דונלד טראמפ בבחירות לנשיאות ארה"ב בנובמבר 2016 נחוזה וממשיך להיחזות הן על ידי אוהדיו והן על ידי שונאיו כמפץ גדול. זה היה אירוע מטלטל, וגם מתגלגל, ששינה את גבולות מה שדומיין כאפשרי; מסוג האירועים שמחלקים את הזמן ל"לפני" ו"אחרי". גם היום, שלושה שבועות לאחר הפסדו של טראמפ לג'ו בידן בנובמבר 2020, קשה לתפוס שאדם שפועל בניגוד לכל נורמה פוליטית ותרבותית מקובלת, שמלגלג על כללי משחק דמוקרטיים שהתעצבו במשך שנים, שאינו מקשיב לעצות של יועציו, שנראה שאומר בפומבי כל מה שעולה במוחו ללא שום צנזורה, שמפטר בעלי תפקידים בכירים בממשלו בקצב כמעט יום-יומי ושאינו מוכן להכיר בחוקיות של ספירת קולות המצביעים – היה בארבע השנים האחרונות מנהיג המעצמה הגדולה בעולם, אותה מעצמה שבה גבולות המותר והאסור בפוליטיקה ובתרבות נתפסו עד לא מכבר כנוקשים מאוד וכל המפר אותם נראה כמי שגורלו נחרץ. אפשר לנסח זאת גם כך: בטרם עלייתו של טראמפ לשלטון היה כמעט בלתי אפשרי לדמיין אותו כנשיא ארה"ב; מאז שנבחר – ואף כעת, לאחר הפסדו – קשה מאוד לדמיין את העולם בלי הנכחות הדומיננטית שלו.

בשנים 2016–2017, במהלך הפריימריז של המפלגה הרפובליקנית ובחודשי נשיאותו הראשונים של טראמפ, רבים חשו שהצלחתו היא בגדר תאונה היסטורית, סטייה חד-פעמית מהמסלול הסביר של העולם הפוליטי, שנגרמה בגלל שילוב נדיר של גורמים שיצר "סערה מושלמת". אלא שככל שחלף הזמן נראה הסבר כזה בלתי מספק, והתחושה ההולכת וגוברת, כפי שטענה נעמי קליין, הייתה ש"טראמפ הוא פחות חריגה מהמציאות ויותר מסקנה הגיונית ממנה" (קליין, 2018: 17). העובדה שקרוב ל-74 מיליון אמריקנים הצביעו עבורו בבחירות 2020, כמעט 11 מיליון יותר מאשר בבחירות 2016 שבהן ניצח, וההערכה שפרשנים פוליטיים רבים שותפים לה, שאלמלא משבר הקורונה החרף והמאוד לא צפוי שטראמפ נאלץ להתמודד איתו (באופן כושל לחלוטין) בשנת נשיאותו האחרונה הוא היה מנצח בבחירות, רק מחזקים תחושה זו.

לאור זאת גובר הצורך למצוא הסברי עומק להצלחתו של איש יוצא דופן זה, ועוד יותר מכך – להצלחתו של מה שמכונה לעיתים "טראמפיזם", תופעה עולמית החורגת באופן מובהק מממדיו של טראמפ עצמו (מה עוד שניצנים שלה היה אפשר לזהות עוד לפני כניסתו לבמה הפוליטית), ושסימנים ברורים שלה אפשר למצוא ביותר ויותר מדינות ברחבי הגלובוס בשנים האחרונות, כולל כמובן בישראל. הטראמפיזם נוגע הן להתנהגות המנהיג והן להתנהלותם של תומכיו, אבל אולי עוד יותר מכך – ליחסי הגומלין המורכבים ביניהם, וכן ליחס העוין השורר בין המחנה הטראמפיסטי לבין שאר המוסדות והקבוצות הפועלים בחברה. בדומה לפשיזם של המאה הקודמת, הוא כולל שילוב מבלבל בין ריאקציה שמרנית שבמרכזה הכמיהה לשוב לעבר מיתולוגי לבין חדשנות מהפכנית השוברת כל נורמה מקובלת. כמה ממאפייניו המרכזיים של הטראמפיזם הם הערצת מנהיג בעל כריזמה וכשרון פרפורמטיבי, המגלה דפוסי מנהיגות אוטוריטריים אך בו בזמן קשוב מאוד לבסיס תומכיו; הימנעות מביקורת, ולו הזעירה ביותר, מצד התומכים כלפי המנהיג, וסילוק או החרמה של כל מי שמעז לקרוא תיגר על מנהיגותו מתוך המחנה; שימוש מסיבי הן של המנהיג והן של צאן מרעיתו ברשתות החברתיות על מנת לעקוף את כלי התקשורת המסורתיים; אמונה רווחת בתיאוריות קונספירציה שבמרכזן נרטיבים על קשירת קשר להפלת המנהיג או "העם", טיפוח תחושה פרנואידית לגבי המתרחש ואימוץ התפיסה שהמדינה, ובעיקר השדה הפוליטי, הם בבחינת מטריקס, קרי ש"מה שרואים הוא לא מה שבאמת קורה"; שיסוי בוטה נגד מיעוטים – שחורים, מוסלמים, יהודים, מהגרים, זרים ו"אחרים" נוספים – המעניק לגיטימציה להפעלת אלימות מילולית, כלכלית ולא פעם גם פיזית כלפיהם; תמיכה גלויה למחצה, בקריצת עין, מצד המנהיג ותומכיו בקבוצות ימין קיצוני וגזעני משולי החברה, תוך העלמת עין ממעשיהן הלא חוקיים; מתקפה בלתי פוסקת נגד מוסדות פוליטיים וחברתיים מרכזיים שהם מאבני היסוד של המשטר הדמוקרטי, כגון התקשורת הממוסדת, האקדמיה, הפרלמנט, ארגוני החברה האזרחית וארגוני זכויות אדם, ולעיתים גם המשטרה ומערכת המשפט; הקמת מערכות תקשורת "טראמפיסטיות", המחויבות אך ורק לחיזוק מעמדו ודימויו של המנהיג, או עיצוב וחיזוק אוריינטציה כזו בתוך גופי תקשורת קיימים; השקעת מאמצים אדירים בתחזוק דימויו הציבורי של המנהיג כ"ווינר" המאפיל ביכולותיו על כל מנהיג שקדם לו, וייחוס חשיבות קטנה בהרבה ל"חיים עצמם", כלומר למידת הצלחתה של המדיניות שהמנהיג מיישם בפועל בתחומים השונים (כלכלה, בריאות, יחסי חוץ וכן הלאה); התייחסות כאל אויב מושבע למחנה הפוליטי היריב (שמצדו מגיב באותה דרך) תוך נטישה מוחלטת של עקרון הממלכתיות, של התקינות הפוליטית ושל החתירה למציאת מכנים משותפים לכלל החברה ולעיצוב קונצנזוס פוליטי; האשמות חוזרות ונשנות של המחנה היריב בקיום פרקטיקות שמאפיינות דווקא את המחנה הטראמפיסטי עצמו (כמו למשל הפצת חדשות כוזבות או הפרת הכללים המקובלים); התנהלות כ"שלטון אופוזיציוני".

טענות קבועות על כך שהשלטון ניתן רק להלכה למחנה הטראמפיסטי, כיוון שבפועל מנהלים את המדינה המוסדות המסורתיים שלא נבחרו באופן דמוקרטי, וכפועל יוצא מכך הטלת האשמה בכל מקרה של כישלון שלטוני על המחנה היריב, גם כאשר הוא נמצא באופוזיציה, או על המוסדות הדמוקרטיים הוותיקים ששמים לכאורה בכוונה מקלות בגלגלי השלטון שהם אינם חפצים ביקרו; וככלל – הפגנת בוז, הן מצד המנהיג והן מצד מעריציו, לכללי המשחק הנהוגים, והתנהלות לאורו של עיקרון אחד ואחד בלבד: מה שמחזק את המנהיג ואת המחנה שלו (או על כל פנים נתפס ככזה) הוא רצוי, ומה שלא – יש להיאבק בו בכל דרך המוכיחה עצמה כיעילה.

הניסיון להסביר את הצלחתו של טראמפ בפרט ושל הטראמפיזם בכלל הוא משימה בלתי פשוטה בעליל, בין היתר משום שהיא מחייבת להתייחס למגוון גדול של היבטים חברתיים ותחומי ידע. השדות החברתיים שיש לחקור בהקשר זה כוללים לא רק את הפוליטיקה כשלעצמה אלא גם שדות כגון תקשורת, כלכלה, תרבות, טכנולוגיה, מגדר ודמוגרפיה. גם כלי הניתוח הדיסציפלינריים הנדרשים כאן הם מגוונים, ולא במקרה ארבעת המאמרים שבסימפוזיון נעזרים בתיאוריות ובתובנות של מנעד רחב של תחומי חקר: מהיסטוריה ומדע המדינה, דרך תקשורת המונים, סוציולוגיה ולימודי תרבות וכלה בפסיכואנליזה ובפילוסופיה. אף על פי שטראמפ עצמו הוא דמות אמריקנית מאוד, הטראמפיזם הוא, כאמור, תופעה החורגת מגבולות ארה"ב והשייכת במובהק לעידן הגלובלי, ולכן הבנתו מחייבת במידה רבה את מה שתומס פרידמן כינה "ארביטרז' במידע" (פרידמן, 2000, פרק 1), קרי איגום של פרספקטיבות מרובות לכדי מארג אחד.

...

ארבעת המאמרים המובאים כאן נכתבו במחצית הראשונה של 2018 – כלומר מתוך פרספקטיבה של כשנה עד שנה וחצי מתחילת דרכו של טראמפ בבית הלבן. הם מנסים, כל אחד בדרכו, להעניק הסברים ראשוניים להיבטים שונים של התופעה הטראמפיסטית ו"לפרק" אותה. פירוק כזה נועד למנוע ממנה להפוך לאירוע אפוקליפטי, כזה שאי-אפשר להסביר אותו אלא רק להתפעל ממנו, מצד אחד, או לגנות אותו, מצד אחר. חלק מן מהמגמות שהמאמרים מצביעים עליהן הפכו ברורות וחד-משמעיות יותר בחלק השני של הקדנציה של טראמפ, ואילו חלק אחר נותר עדיין בסימן שאלה, וייתכן שנחוצה התגבשות של פרספקטיבה היסטורית רחבה יותר כדי להעריך את מידת תקפותן. כך או כך, מה שנראה ברור הוא שתופעת טראמפ אילצה וממשיכה לאלץ את כולנו לחשוב מחדש על דברים שנראו עד לפני מספר שנים כמובנים מאליהם, וככזו, אף על פי שהיא כרוכה עבור רבים בחרדה ואף בסבל, היא מעניקה רעננות שאי-אפשר להכחישה לחשיבה הפוליטית והתרבותית של זמננו.

נמרוד טל מבקש לבדוק באיזו מידה מדיניות החוץ של טראמפ בחלקה הראשון של תקופת נשיאותו יוצאת דופן בהשוואה לזו של ממשלים אמריקניים קודמים. תשובתו, המתבססת על סקירה רחבה של מדיניות החוץ האמריקנית מאז הקמתה של ארה"ב, אינה חד-משמעית. מחד גיסא, טוען טל, מדיניות החוץ של טראמפ, יותר משהיא בגדר חידוש, מסמלת חזרה למסורת אמריקנית מוכרת ושורשית שבמסגרתה עוצבה מדיניות החוץ של ארצות הברית עד מלחמת העולם הראשונה. לא זו אף זו, ממשל טראמפ אינו מתנתק באופן מוחלט גם מקווי מדיניות החוץ האמריקניים כפי שאלו עוצבו מחדש אחרי מלחמת העולם השנייה. מאידך גיסא, במובנים חשובים ייתכן שממשל טראמפ מוביל לעבר כיוון חדש לגמרי. החידושים במדיניותו של טראמפ נעוצים לדעתו של טל הן בהתבטאויותיו הפומביות הבוטות, שלא לומר אלימות, באשר למדיניות שונות בעולם, והן בהתנערות החלקית שלו מהסכמים וממוסדות בינלאומיים, שארה"ב הייתה במשך שנים גורם מוביל ודומיננטי בתוכם.

שי פרוגל מקשר את עלייתו של טראמפ למשבר שהביא איתו העידן הפוסטמודרני לתרבות החילונית. במרכז משבר זה, טוען פרוגל, עומד הוויתור על מושג האמת הקלאסי והמודרני לטובת מושג הנרטיב הפוסטמודרני, והתפיסה ההולכת איתו יד ביד שלפיה ערך האמת בהקשר נתון הוא תמיד תוצאה של יחסי כוח ולא של מציאות אובייקטיבית הנפרדת מהם. פרוגל נעזר בכלים פסיכואנליטיים על מנת לטעון שהריאקציה ההולכת ומתרחבת למשבר זה, שהפופולריות של טראמפ היא רק סימפטום פוליטי אחד שלה, מאופיינת בכמיהה הולכת וגוברת לכוח פאלי ארכאי וברגרסיה ליסודות קמאיים ודתיים.

גם **רחל קואסטל** מנסה להסביר את הצלחתו של טראמפ (בין היתר) בכלים פסיכואנליטיים, אך מסקנותיה שונות ובמובנים מסוימים אף מנוגדות לאלה של פרוגל. בעוד פרוגל מעריך שהפופולריות של טראמפ היא ביטוי של רצון תומכיו לשוב לעבר מדומיין מושלם שבו שולט אב מסרס, קואסטל סבורה שהצלחתו מבטאת דווקא התקוממות נגד סירוס. הסירוס שהיא מכוונת אליו הוא זה שיצרה תרבות התקינות הפוליטית, שברק אובמה – הנשיא שקדם לטראמפ – היה הנציג המובהק שלה. בהיפוך מאובמה, טוענת קואסטל, טראמפ לא רק שאינו חושש מה"צל" שבאישיותו – כלומר, על פי המשגתו של קרל גוסטב יונג, מצדדיו האפלים וה"רעים" – ואינו מדחיק אותם, אלא הוא אף מתאמץ להבליט אותם ולהציג אותם כחלק בלתי נפרד מדמותו. באופן כזה הוא נתפס על ידי מעריציו כמעין גיבור מערבון, שלא יהסס לפעול באלימות ואף בחוסר מוסריות למען המטרות הנכונות, ואולי חשוב מכך – כמי שמעניק לגיטימציה לרגשותיהם התוקפניים, שאותם נאלצו לרסן ולהסתיר בעידן השיח הליברלי התקין פוליטית. את אי-ההסכמה בין פרוגל לקואסטל אפשר לנסח גם מעט אחרת: בעוד הראשון מזהה בחבירה לטראמפ רצון לשוב לעולם דתי-אינפנטילי שבו ניתנות כל

התשובות מלמעלה, השנייה סבורה שהיא דווקא ביטוי לרצון להתנער מהמוסרנות הכמו-פוריטנית של התרבות האמריקנית, זו המחלקת את העולם באופן דיכוטומי לטובים ורעים, והבאה לידי ביטוי לא רק בדומיננטיות של התקינות הפוליטית אלא גם בתנועת #MeToo, שהופיעה כתגובת נגד מובהקת לעלייתו לשלטון של טראמפ.

כמו קואסטל, גם **אמנון יובל** סבור שהתגובה הקשה בקרב ציבורים רחבים לטראמפ, באופן שהוא חסר תקדים בפוליטיקה האמריקנית המודרנית ושקואסטל מכנה "קיצוניות אפוקליפטית", קשורה להיבטים במודחק הקולקטיבי שהתנהלותו חושפת ואף מציפה. יובל טוען שלהתנגדות העזה לטראמפ יש שני רבדים של סיבות. הרובד הגלוי, שבא לידי ביטוי באלפי הניתוחים של אישיותו בעיתונות ובספרות הליברליות, הוא שטראמפ מייצג ערכים אנטי-אמריקניים מובהקים: הוא גזען, סקסיסט, בור, שקרן וקפריזי. אולם הרובד הסמוי מכון, לטענת יובל, במידה רבה דווקא לכיוון ההפוך – לדעתו הרתיעה העזה מטראמפ קשורה גם, ואולי אף ביתר שאת, לכך שהוא מייצג תפיסות עולם הרווחות אך מוכחשות בחברה האמריקנית, ולכך שהוא חושף שוב ושוב, לאו דווקא בכוונת מכון, שלדים החבויים עמוק בארונה של המורשת האמריקנית. התנהלותו הפרפורמטיבית האקסצנטרית של טראמפ, החושפת את מה שאסור לומר לגבי התרבות וההיסטוריה האמריקנית, אינה מאפשרת לאליטה המשכילה והליברלית בארה"ב להמשיך להחזיק ברכיב מרכזי בזהות הקולקטיבית שלה – מיתוס ה"סגוליות האמריקנית", שעל פיו ארה"ב היא מדינה בעלת שליחות מוסרית ייחודית, וייעודה ההיסטורי הוא להנהיג את העולם החופשי. על כן, טוען יובל, אין פלא שתופעת טראמפ מייצרת משבר בעל ממדים טראומטיים בקרב קבוצה זו.

ארבעת המאמרים מתייחסים בעיקר לעבר (הגורמים לעליית טראמפ) ולמה שבעת כתיבת המאמרים היה ההווה (המאפיינים של נשיאותו והתגובות שהוא מעורר), אך בכולם יש גם ניסיון להעלות השערות לגבי האופן שבו כניסתו למרחב הפוליטי והציבורי עשויה להשפיע על העתיד. מן הסתם, מכיוון שהתנהגותו של טראמפ כה הפכפכה ובלתי צפויה, ולאור העובדה שנשיאותו יצרה גלים שונים ומגוונים של תגובות ותגובות נגד, היכולת לנבא את ההמשך מוגבלת מאוד. עם זאת, מעניין לציין שאצל כל אחת ואחד מהכותבים הדינמיות המאפיינת את תופעת טראמפ והאופן שבו היא משנה את הסטטוס קוו התרבותי והפוליטי אינם רק מקור לדאגה ולחרדה – כפי שמקובל להדגיש ברוב הניתוחים הביקורתיים הקשורים לנושא זה – אלא גם נושאים עימם פוטנציאל לשינויים חיוביים. כך, נמרוד טל רואה בתמורות שמנהיג טראמפ במדיניות החוץ המסורתית של ארה"ב "שינוי מעניין" שייתכן ש"מגדיר מחדש את טווח החשיבה האמריקני". שי פרוגל מזהה את הצפת מושג "החדשות הכוזבות" על ידי טראמפ ובעידן טראמפ כ"סימן לחזרתו של מושג האמת המודחק לשיח ואף הזדמנות לנסות לשקמו". אמנון יובל סבור שהאופן שבו טראמפ חיסל את נשף המסכות הפוליטי ששלט בווישניגטון בעשורים האחרונים, שטשטש אידיאולוגיות והסווה באופן מתוחכם את

המציאות העירומה, מאיץ את "המעורבות המחודשת של אזרחים בפוליטיקה". ואילו רחל קואסטל מדגישה שטרומפ, בניגוד לרבים מקודמיו בתפקיד, מעז להישיר מבט לבעיות המורכבות של החברה האמריקנית ו"נראה שהוא פועל לתיקון המערכת מתוך החצנה מוגברת של הצד האפל שלו אך גם מתוך הכרת הצד האפל שלה".

אף על פי כן גם כעת, לאחר שטרומפ ניגף מול בידן (אם כי טרם הכיר בכך נכון לכתובת שורות אלה) בבחירות 2020, הדבר היחיד שנראה ודאי בהקשר של טראמפ בפרט, והטראמפיזם בכלל, הוא שטרם נאמרה המילה האחרונה. האם ישמור על כוחו הפוליטי כמנהיג הבלתי מעורער של המפלגה הרפובליקנית וישוב עם מיליוני מעריציו להתמודד שוב בבחירות לנשיאות ב-2024? האם ישלם את המחיר המשפטי על כך שרתם את כוחו כנשיא לטובת קידום עסקיו, העלמת מיסים והשתקת הנשים שהתלוננו נגדו? האם ינסה לתרגם את מעמדו האיקוני שביסס כנשיא על מנת להצליח מחדש וביתר שאת בתעשיית הבידור, שיש הטוענים שתמיד עניינה אותו הרבה יותר מהפוליטיקה, וכך ימחק את חובותיו הנערמים בשל עסקאות הנדל"ן הכושלות? וחשוב הרבה יותר, כמובן – מה יהיו המגמות שיאפיינו את החברה האמריקנית בשנים הקרובות, ובאיזו מידה תותיר תקופת נשיאותו של טראמפ את חותמה עליה: האם הקיטוב הפוליטי החריף יתמתן בעקבות הפסדו של טראמפ, או שמא יישמר בעינו ואף יתחזק כאשר בבית הלבן יושב דמוקרט שהיה סגנו של אובמה? האם תעשיית החדשות הכוזבות ברשתות החברתיות תרוסן ותיבלם בהדרגה או שבעקבות טענותיו של טראמפ על זיוף תוצאות הבחירות רק תתגבר? האם שחורים יחוו בטוחים יותר תחת ממשל בידן או שרוחות העבר הנוראות של העבדות, הלינצ'ים והקו קלוזס קלאן, שטרומפ שחרר מהבקבוק באמצעות הרטוריקה האלימה שלו והרוח הגבית שנתן לתנועת העליונות הלבנה, ימשיכו ללוות באופן צמוד את חיי היום-יום שלהם? נילץ להמתין בסבלנות ובמתח על מנת לדעת לאן רכבת ההרים הטראמפיסטית, שעשויה להיות לא פחות ואולי אף יותר מטלטלת כאשר טראמפ משמש בתפקיד האופוזיציונר הראשי, עומדת להוביל אותו.

רשימת מקורות

פרידמן, תומס, 2000. **הלקסוס ועץ הזית: הגלובליזציה – מבט אל עולם משתנה**, תרגום: עמוס כרמל, אור יהודה: הד ארצי.

קליין, נעמי, 2018. **לא זה לא מספיק: כך נביס את מדיניות ההלם החדשה**, תרגום: ברוך גפן, מבשרת ציון: ספרי נובמבר.

טראמפ במאה האמריקנית – מדיניות החוץ של דונלד טראמפ בפרספקטיבה היסטורית

נמרוד טל

מכללת סמינר הקיבוצים, תל-אביב

תקציר

מאמר זה מבקש לבחון את התנהלותו עד כה של הנשיא דונלד טראמפ בתחום מדיניות החוץ בפרספקטיבה היסטורית. לא אחת נטען שהמשל הנוכחי פורץ גבולות ומתווה דרך שהיא בבחינת חידוש ביחסה של ארצות הברית לעולם. לעומת זאת, טיעונו המרכזי של המאמר הנוכחי הוא שעל אף התבטאויותיו החריגות של טראמפ בנוגע ליחסי החוץ של ארה"ב, ועל אף התנהלותו שעל פניה נראית לא שגרתית עבור נשיא אמריקני ביחסו לעולם, במובנים רבים נותרות פעולותיו של הממשל בתחום המסורת האמריקנית כפי שזו התגבשה למן מלחמת העולם השנייה. זאת ועוד, על רקע מדיניות החוץ האמריקנית במאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה העשרים, ניכר כי גם כאשר ממשל טראמפ חורג מן האוריינטציה שמשלח במדיניות החוץ האמריקנית מאז 1945, לרוב פעולותיו הן בגדר חידוש מסורות אמריקניות מוכרות שהיו דומיננטיות במדיניות החוץ של ארה"ב עד המלחמה, ואינן דווקא פריצת גבולות ויציאה לדרך חדשה.

המאמר פותח בסקירה היסטורית של מדיניות החוץ של ארה"ב מתקופת ג'ורג' וושינגטון ועד למלחמת העולם השנייה. בתקופה זו שימשה דוקטרינת מונרו עוגן מחד גיסא ובסיס גמיש דיו מאידך גיסא, שאפשר לארה"ב לנוע בין מעורבות חד-צדדית ואפילו אלימה לבדלנות יחסית בגבולות ההמיספירה המערבית. בהמשך נבחנת התקופה שבין מלחמת העולם השנייה לבין כניסתו של טראמפ לבית הלבן כתקופה שבה התבססה ארה"ב ככוח העולמי המרכזי הפועל במגוון אפיקים וקווי מדיניות בעולם, בעיקר תוך התבססות על ארגונים בינלאומיים, בריתות ושותפויות. בחלקו האחרון של המאמר מובאת הערכה של פעולותיו של ממשל טראמפ עד לזמן כתיבת שורות אלו, על רקע הגבולות של המחשבה האמריקנית בנושא מקומה של ארה"ב בעולם כפי שאפשר לשרטטם לאור הסקירה ההיסטורית שביסוד הדברים.

▲ א. מבוא

לא אחת נראות פעולותיו של הנשיא דונלד טראמפ בתחום מדיניות החוץ כאימפולסיביות, תגובתיות, אמוציונלית ומבוססות במידה לא מבוטלת על חיבתו האישית למנהיגים בעולם ולדמויות מפתח בממשל או על סלידתו מהם. כך אפשר לפרש, לדוגמה, את איומיו של טראמפ על מנהיג צפון קוראה קים ג'ונג-און, באומרו שיש לו "כפתור גדול יותר" בהתייחסו ליכולות הגרעיניות של שתי המדינות, לצד קידום מפגש היסטורי בין המנהיגים; את מינויו של חתנו ג'ארד קושנר ליועץ בכיר שכבר ייצג פעמים רבות את הממשל במהלכים בינלאומיים בתחום מדיניות החוץ; ואת הדחתו לאחרונה של מזכיר המדינה רקס טילרסון ומינויו תחתיו של ראש ה-CIA מייק פומפאו. במידה רבה, כפי שטענה לאחרונה אחת החוקרות של מדיניות החוץ האמריקנית העכשווית, דוקטרינת טראמפ אינה עקבית, אינה קוהרנטית ומבוססת על חוסר היכולת לצפות את מהלכי הנשיא (Khan, 2017). אמנם, יש הטוענים כי אין בכך רק רע: סטיבן ססטנוביץ' מאוניברסיטת קולומביה, למשל, כינה לאחרונה את מדיניות החוץ של טראמפ "לא קוהרנטית באופן גאוני" (Sestanovich, 2017). זאת ועוד, הנשיא אינו הגורם היחיד המעצב ומוציא לפועל את מדיניות החוץ של ארה"ב, וממסמך האסטרטגיה האחרון שהוציא הממשל (The White House, 2017), פרי עבודתו של צוות מקצועי רחב, עולה תמונה שלפחות חוקר ביקורתי בכיר אחד מצא הגיונית ולא חסרת מחשבה אסטרטגית קוהרנטית (Feaver, 2018).

ייתכן. ימים יגידו אם הנשיא וצוותו גם מתכוונים להוציא לפועל תוכניות סדורות בתחום מדיניות החוץ ומה תהיה השפעתן על ארה"ב ועל העולם. אך עניינו של חיבור זה אינו ניתוח של פעולותיו של ממשל טראמפ בתחום מדיניות החוץ ושל השפעתן על המערכת הגלובלית או על מעמדה של ארה"ב בעולם בהווה. לא כל שכן, אין הכוונה כאן לספק הערכה לגבי העתיד בתחומים אלו. תחת זאת, המאמר מבקש למקם את טראמפ כנשיא הנוכחי של המעצמה שעיצבה את הסדר העולמי בשבעים השנים האחרונות ואת מהלכיו במדיניות החוץ על רצף של חשיבה אסטרטגית אמריקנית שנמשך למן שלהי המאה ה-18. על רקע התהליכים ההיסטוריים הללו, המאמר יתמקד במיוחד בשאלת המידה שבה פעולותיו של טראמפ הן סטייה מהמסורת האמריקנית במדיניות החוץ מאז מלחמת העולם השנייה, או המשך שלה. בתוך כך, תשומת לב יתרה תינתן לנושאים של מעורבות מול בדלנות אמריקנית, בנייה והסתמכות של ארה"ב על מוסדות בינלאומיים וכן השימוש האמריקני בכוח המבוסס הן על עוצמה קשה (צבא וכלכלה) הן על עוצמה רכה (תרבות, ערכים ודימוי ציבורי).

את הדברים תפתח סקירה במבט-על של המסורת האמריקנית במדיניות החוץ החל מראשית שנות עצמאותה ועד מלחמת העולם השנייה ותוצג המסגרת הראשונה של המחשבה האמריקנית בתחום זה, שנעה בין בדלנות יחסית לבין מעורבות מוגבלת,

גם אם אלימה, תוך שמירה בכל מקרה על פעולה עצמאית המתבססת על כוח ועוצמה אמריקניים. לאחר מכן ייבחן הסדר העולמי שכוננה ארה"ב מאז מלחמת העולם השנייה ועד העשורים הראשונים של המאה ה-21. בתקופה זו השתנו גבולות המחשבה האמריקנית, כך שבדלנות מוחלטת נדחקה החוצה מהשיח מחד גיסא, ומעורבות והתערבות על בסיס שותפויות, בריתות ופעולה בתוך מסגרות בינלאומיות עברו לעמוד במרכז החשיבה מאידך גיסא. בחינה זו תשמש בסיס לעיון ראשוני במדיניות החוץ של הממשל הנוכחי, כמי שאולי מנסה לשנות שוב את גבולות המחשבה ולהחזיר חזרה לשיח אפשרות של מעורבות אמריקנית מוגבלת ובעיקר על בסיס פעולה עצמאית.

▲ ב. מושינגטון לטרומן: מעיר על הגבעה למאה האמריקנית

במה שהוגדר כצוואתו הפומבית של ג'ורג' וושינגטון הזהיר הנשיא הראשון היוצא של ארה"ב את עמו מפני מעורבות יתרה בענייני העולם. וכך אמר בנאום הפרידה שלו בספטמבר 1796:

ההיסטוריה והניסיון מלמדים, שהשפעת-חוץ היא אחת מאויבותיו ההרסניות של הממשל הריפובליקני. [לכן] כלל גדול של הנהגה יהיה נקוט בידינו לגבי אומות זרות, בהרחיבנו את יחסינו המסחריים איתן, יהיו-נא קשרינו המדיניים איתן מעטים ככל האפשר [...]. לאירופה מערכת אינטרסים ראשונים במעלה, שאין להן כל זיקה אלינו, או זיקה רחוקה ביותר [...]. מצבנו הרחוק והמבודל קורא ומאפשר לנו ללכת בדרך שונה מזו (אריאלי, 1969: 181–182).

בכך חיזק וושינגטון את הרעיון של היותה של ארה"ב "עיר על הגבעה" (a city upon a hill), שהביאו עימם המתיישבים הפוריטנים האנגלים שהתיישבו בצפון היבשת בראשית המאה ה-17. בתפיסתו של הנשיא הראשון, תפקידה של ארה"ב הוא להיות מגדלור שלאורו תלכנה אומות העולם, אם תרצינה בכך. בשמשה מופת לחברה ולאומה תהיה ארה"ב מודל שעמים אחרים ירצו לחקות ואומה שעמה ירצו לקשור קשרים. ואם לא ירצו אלו בכך – עבור האמריקנים היינו הך.

במידה מסוימת קיימו האמריקנים את צוואתו של נשיאם הראשון ושמרו על מרחק מענייני העולם הישן תוך דבקות בבדלנות מהזירה הבינלאומית, להוציא בעניינים בעלי אופי כלכלי. לאורך המאה ה-19 הייתה ההתפשטות מערבה משימתה הקולוניאלית הראשונה של האומה הצעירה, והחל מממשל ג'פרסון בראשית המאה החלה תנועה מוגברת לכיבוש הֶסְפֶּר (frontier). תחומי היבשת, בניגוד לעולם שמחוצה לה, נתפסו כמרחב ביתי שלא נכלל בתחומי מדיניות החוץ. תפיסה זו נשענה גם על יסוד אידיאולוגי:

האמריקנים ראו בעצמם כוח מתרבת האמון על הפצת הפוליטיקה, התרבות והכלכלה האמריקניים בכוח ההתפשטות והכיבוש, ואם צריך גם בכוח. מה שקיבל במרוצת המאה את הכינוי "הייעוד הגלוי" (manifest destiny) היה למנוע שדחף את הרחבתם של גבולות ארה"ב.

אך עד מהרה הורחבה הגדרת המרחב שנתפס בידי הממשלים האמריקנים כפתוח להתערבות לגיטימית, אמנם לעיתים הכרחית ומוצדקת מוסרית, כך שיכלול את צפון אמריקה כולה ולאחר מכן את כלל ההמיספרה המערבית. כל זאת, כך טענו בני התקופה, מבלי להפריע באופן גס והכרחי את צוואתו של וושינגטון. גישה זו קיבלה ביטוי ממוסד בדוקטרינת מונרו משנת 1823. ליבה של הדוקטרינה שניסח הנשיא מונרו הוא ביסוס העיקרון שלפיו ארה"ב תימנע ממעורבות בענייניהן של אומות העולם הישן מחד גיסא, ולא תאפשר התערבות של מדינות אלו במהלכים בגבולות ההמיספרה המערבית מאידך גיסא. מה שנתפס לא אחת כאשרור הבדלנות האמריקנית בתחום מדיניות החוץ היה למעשה ניסיון להשריש את הסדר העולמי שלפיו אמריקה הדרומית ובעיקר זו הצפונית הן שטחים "ביתיים" עבור ארה"ב, שבהם התערבותה – הכלכלית, הצבאית והפוליטית – לגיטימית ולעיתים, כאמור, אף הכרחית. קשה לקבוע אם לכך התכוון וושינגטון. אמנם, בעצם ניסוחה של הדוקטרינה יש משום הצבעה על סטייה, ולו מבחינה מחשבתית, מהמדיניות שלה פילל הנשיא הראשון.

לאורך המאה ה-19, כפי שמראה ההיסטוריון ג'יי סקסטון (Sexton, 2012), התגלתה דוקטרינת מונרו כטקסט גמיש למדי ופתוח לפרשנות, שהיה יכול להצדיק הן מעורבות כלכלית, פוליטית וצבאית חד-צדדית אמריקנית בכל תחומי יבשות אמריקה, הן מדיניות של שותפויות ובריתות (גם עם כוחות אירופיים) בהמיספרה המערבית, והן מדיניות בדלנית, גם באמריקות. בתוך כך היא אפשרה לצאת למלחמת ארה"ב-מקסיקו (1846-1848) ולספח שטחים שהיו עד אז של מקסיקו, וכן הרפתקאות קולוניאליות (בחלקן הגדול גם צבאיות) בקובה (1898), בפיליפינים (1899-1902), בפנמה (1903), בפורטו ריקו (-1900) ובוונצואלה (1898-1899). שטחים נוספים מעבר לגבולות המידיים של ארה"ב, כמו אלסקה (1867) והוואי (1898), גם סופחו בתקופה זו. אם כן, יותר משהייתה מסמך עקרונות יציב ומוגדר חשפה דוקטרינת מונרו את גבולות השיח והמדיניות האמריקנית בתחום מדיניות החוץ לאורך המאה. במסגרת גבולות אלו ראתה עצמה ארה"ב ככוח המיספרי עצמאי, שנמנע מלקשור עצמו במערך שיקולים של מדינות זרות ופועל לבדו לקידום האינטרסים הפוליטיים והכלכליים שלו. בצירוף רתימתו של רעיון "הייעוד הגלוי" כך שיחול לא רק על גבולותיה של ארה"ב המתפשטת מערבה אלא גם על כלל ההמיספרה המערבית, מיסדה דוקטרינת מונרו את הבדלנות והמעורבות המוגבלת כאבן היסוד של המסורת האמריקנית בתחום מדיניות החוץ.

על רקע פעולותיה של ארה"ב מחוץ לגבולותיה בשלהי המאה ובניסיון למתוח את גבולות השיח האמריקני על מקומה של ארה"ב בעולם, קבע ב-1904 הנשיא תיאודור רוזוולט תיקון לדוקטרינת מונרו שלפיו, בין היתר:

התנהלות פסולה [של מדינה ממדינות אמריקה], או חוסר יכולת שלה שעשוי לגרום לפרימת הקשרים של החברה, עלולים להביא להתערבותה של איזו מדינה מתורבתת (civilized nation), ובהמיספרה המערבית דבקוּתה של ארה"ב בדוקטרינת מונרו עלולה לאלץ את ארה"ב, בעל כורחה, לשמש ככוח שיטור בינלאומי (Roosevelt, 1904).

בדבריו ביטא רוזוולט את האמונה ב"ייעוד הגלוי" של ארצו להפצת הציביליזציה והדגיש את הרצון לפעול לטובתן של שכנותיה של ארה"ב. "כל שאנו רוצים", טען, "הוא לראותן יציבות, מסודרות ומשגשגות" (שם).

רוזוולט הרחיב את טווח הפעולה של ארה"ב בהשוואה לדוקטרינת מונרו בשני מובנים חשובים לענייננו. ראשית, עתה, לצד העיקרון שארה"ב לא תקבל את התערבותן של מדינות אירופיות בהמיספרה המערבית, נקבע שזו תוכל לפעול באופן יזום כדי לעצב את החברה, הכלכלה והפוליטיקה ביבשות אמריקה בשם הציביליזציה והיציבות הפוליטית והכלכלית, ובתוך כך גם לפעול צבאית מול מדינות אחרות ובתוכן וגם תוך הפרת ריבונותן. בכך הלכה ארה"ב צעד משמעותי לכיוון נטילת תפקיד של שוטר עולמי, כדברי הנשיא. שנית, רוזוולט קשר לראשונה, כמעט באופן הפוך לאופן שבו עשה זאת וושינגטון, בין הסדר העולמי, במיוחד בסביבתה הקרובה של ארה"ב, לבין האינטרסים הלאומיים שלה: "האינטרסים שלנו ואלו של שכנותינו לאמיתו של דבר זהים [...] נתערב בענייניהן רק כאשר יהיה ברור שחוסר היציבות שלהן או חוסר רצון ללכת בדרך הישר מבית ומחוץ מפרים את זכויותיה של ארה"ב" (שם). אם וושינגטון חשב שהאינטרסים האמריקניים יישמרו באופן הטוב ביותר כאשר ארה"ב תרחק ותמשוך ידה מהמערכת הבינלאומית, הרי בחלוף המאה ה-19, לאחר שארה"ב כבר יצאה את גבולותיה לא אחת, ראה רוזוולט ביציבות ובסדר – כפי שאלו נתפסים בעיניים אמריקניות – במקומות אחרים בעולם נדבך חשוב גם בביטחון הלאומי של ארצו. כדי לשמור על אלו ביסס רוזוולט את הלגיטימציה של ארצו לפעול באופן עצמאי ובכל אמצעי מעבר לגבול.

סטייה של ממש מדוקטרינת מונרו חלה רק עם הצטרפותה של ארה"ב למלחמת העולם הראשונה ב-1917. לאחר שהבטיח במסע הבחירות שלו לשמור את ארצו מחוץ לקרבות באירופה דחף הנשיא וודרו וילסון את ארה"ב למלחמה העולמית לצד מדינות ההסכמה. אלא שתגובת הציבור והקונגרס בארה"ב לפנייתו של וילסון מהמסורת האמריקנית במדיניות החוץ הצביעה על התעקשות שלא למתוח את גבולות השיח

והמדיניות עד כדי כך. בייחוד סירובם של האמריקנים לקחת חלק בחבר הלאומים, שהוקם בין היתר כגוף בינלאומי שיעודו שמירה על הסדר העולמי, סימל את התפיסה הרווחת עדיין שלפיה אפשר לשמור על האינטרסים האמריקניים ועל סדר עולמי שישירת את ארה"ב מבלי להיות חלק מהמוסדות שנועדו לכונן ולקיים סדר עולמי זה. אף שארה"ב המשיכה לעצב מדיניות חוץ שאפתנית באופן יחסי גם בשנות העשרים ובמידה מסוימת גם בשנות השלושים (Braumoeller, 2010), בלב התפיסה האמריקנית עמדה ההנחה שאת הסדר הגלובלי שייטיב עימה תוכל ארה"ב לעצב מבחוץ, כמדינה עצמאית גדולה ומבודלת השומרת לעצמה את העצמאות לקבוע את המידה והאופי של מעורבותה בעולם ואת מידת מעורבותו של העולם בענייניה.

במובן זה, רק מלחמת העולם השנייה סימלה את פנייתה הסופית של ארה"ב מדוקטרינת מונרו ואת אימוצו של מודל חדש למדיניות חוץ. כפי שאמר הנשיא פרנקלין דלאנו רוזוולט לפני הקונגרס ב-6 בינואר 1941: "מעולם בהיסטוריה שלה, לא היה בטחונה של ארצות הברית מאז כל כך מבחוץ כמו היום הזה [...] לפיכך [...] רואה אני, לדאבוני, צורך להודיע, כי עתידן ובטחונן של ארצנו והדימוקרטיה שלנו מעורבים במכריע במאורעות המתרחשים הרחק מגבולותינו" (אריאל, 1969: 383). ב"נאום ארבע החירויות" הסביר רוזוולט לקונגרס ולעם האמריקני שלחימה למען חירויות אלו – חופש הביטוי, חופש הפולחן, החופש מעוני והחופש מפרד – בכל מקום בעולם היא אינטרס אמריקני ויסוד בביטחון הלאומי של ארה"ב. במילים אחרות, רוזוולט הבהיר שטובתה של ארה"ב תלויה במעורבותה בעולם. ולא רק מעורבות, אלא, כפי שיתגלם במהלך המלחמה ובעשורים שאחריה, גם עיצוב והובלה. תפיסה זו תעמוד בבסיס מה שכינה ב-1941 המוציא לאור האגדי של המגזין טיים (TIME), הנרי לוס, "המאה האמריקנית".

▲ ג. המאה האמריקנית מטרומן עד אובמה

מלחמת העולם השנייה הייתה קו פרשת מים בכל הנוגע למדיניות החוץ של ארה"ב ולסדר העולמי כנגזרת של כך. ארה"ב נכנסה למלחמה מעמדה של בדלנות יחסית (גם אם בגבול האקטיביסטי של דוקטרינת מונרו) ויצאה ממנה כגורם החזק והמרכזי בעולם השקוע בו עד צוואר. מהנרי טרומן ועד ברק אובמה, כל דיבור על בדלנות אמריקנית יהיה יחסי בלבד לנקודת ציון זו, שכן בעשורים שאחרי מלחמת העולם השנייה אי-אפשר יותר לראות את ארה"ב המנותקת מענייני העולם, ואף נשיא, מטרומן עד אובמה, לא דיבר במונחים בדלניים המתקרבים לאלו שבהם דובר לפני דצמבר 1941. אמנם, ארה"ב יצאה מהמלחמה לא רק ככוח הצבאי והכלכלי החזק ביותר בעולם והמאורגן ביותר מבחינה פוליטית וחברתית, במידה רבה כפי שיצאה גם מהמלחמה הגדולה, אלא גם כאומה המוכנה לקחת על עצמה את התפקיד של מעצבת הסדר העולמי והרואה בכך אינטרס לאומי ומפתח במדיניות החוץ.

ביטוי מרכזי לתפיסה של ארה"ב את הסדר העולמי ואת מקומה בתוכו היו ייסודם והצמחתם של מנגנונים מדינתיים שיתמכו במימוש מדיניות חוץ חדשה ויאפשרו לארה"ב להתמקם מחדש, הפעם במרכז הזירה העולמית. כך, למשל, אחרי המלחמה הוקמו ה-CIA, מחלקת ההגנה (Department of Defense), הסוכנות לביטחון לאומי (National Security Agency) והמועצה לביטחון לאומי (National Security Council). ככלל, הזרוע המבצעת צברה עוד כוח רב שלא יועד לה בחוקה מול הקונגרס, במיוחד בנוגע לענייני חוץ וביטחון (Schlesinger Jr., 1973). גם הארסנל הגרעיני התרחב והנשיא טרומן ניסח דוקטרינה למדיניות חוץ, ראשונה מאז זו של מונרו למעלה ממאה שנים לפני כן (אחריו ינסחו כל הממשלים, לבד מזה של ג'רלד פורד, מסמכים דומים). בליבה של דוקטרינת טרומן הונחה התפיסה שסיוע אמריקני למדינות ברחבי העולם – סיוע צבאי וכלכלי כאחד – הוא אינטרס אמריקני בעמידתה מול ברית המועצות. "העמים החופשיים בעולם", נכתב, "נושאים עיניים אלינו לסיוע בשמירת חירויותיהם. אם ניכשל בהנהגתנו אנו עלולים לסכן את שלום העולם – ובוודאי שנסכן את רווחתה של מדינתנו" (Truman, 1947). ואמנם, בקרב הממשלים האמריקניים אחרי מלחמת העולם השנייה רווחה התפיסה שלפיה לצורך הישרדותה של הציביליזציה המערבית יש להקים ולחזק את המוסדות הבינלאומיים (Brown, 2015). באופן מוצהר פחות, בארה"ב ראו במעורבות האמריקנית העמוקה בענייני העולם הזדמנויות כלכליות חסרות תקדים, פעמים רבות על חשבון המדינות שאת חירותן טענו לשמור. כפי שנכתב במזכר סודי של המועצה לביטחון לאומי ב-1952 בנוגע לנוכחות האמריקנית בדרום-מזרח אסיה: "בדרום-מזרח אסיה, במלזיה ובאינדונזיה בפרט, נמצאים המרבצים הגדולים בעולם של גומי טבעי ובדיל, והאזור מייצר גם נפט וסחורות אחרות בעלות חשיבות אסטרטגית" (זין, 2007: 630). זמן קצר לאחר מכן, עם נסיגת הצרפתים ב-1954, החל ממשל אייזנהאואר בשליחת כוחות אמריקניים לאזור לשם הבטחת האינטרסים הלאומיים הללו. עם הזמן, ולאורך כמעט שני עשורים, תהפוך מעורבות זו לאחת האומללות בהיסטוריה של ארה"ב.

במסגרת תפקידה החדש של ארה"ב על במת העולם, כפי שזה נתפס על ידי מנהיגיה, החלה זו להשתמש במנגנונים שתוארו זה עתה וכן בעוצמתה הצבאית והכלכלית – היינו עוצמתה הקשה – באופן תדיר ומוגבר הרבה יותר מאשר בעבר על מנת ליצור ולקיים את הסדר העולמי המתאים לאינטרסים האמריקניים. הפעלת הצבא בקוריאה (1950–1953) ובווייטנאם (1964 לערך – 1975) והוצאתה לפועל של תוכנית מרשל "להבראת אירופה" בין 1948 ל-1952 בעלות של מיליארדי דולרים הן הדוגמאות הבולטות לכך. כפי שטען מרשל:

אך הגיוני שארה"ב תעשה כל שביכולתה כדי להשיב את הבריאות הכלכלית של העולם, שבלעדיה לא תיתכן יציבות פוליטית ולא שלום מובטח. מדיניותנו מכוונת [...] נגד רעב, עוני, דיכוי וכאוס. מטרתה צריכה

להיות החייאתה של כלכלה עובדת בעולם כדי לאפשר את הופעתם של תנאים פוליטיים וחברתיים שבהם מוסדות חופשיים יכולים להתקיים [...] עולם העתיד כולו תלוי בשיפוטנו הנכון (Marshall, 1947).

באופן דומה התבטא באותה שנה תת-מזכיר המדינה דין אצ'סון (Acheson), בקדמו סיוע כלכלי ליוון ולטורקיה כחלק ממדיניות רחבה הרבה יותר לכינונו של סדר עולמי אמריקני, במיוחד מול האיום של סדר עולמי סובייטי-קומוניסטי: "עבור ארה"ב נקיטת צעדים לחיזוק מדינות המאוימות על ידי הקומוניזם אין פירושה להוציא את הערמונים מהאש עבור הבריטים; פירוש הדבר להגן על ביטחונה של ארה"ב – להגן על החירות עצמה" (Brown, 2015: 30–31).

אמנם, פעמים רבות בדיון על מימוש עוצמתה הקשה של ארה"ב אחרי מלחמת העולם השנייה מודגש השימוש האמריקני המוגבר בכוח צבאי, אך אין להקל בחשיבותו של הממד הכלכלי של החתירה האמריקנית לבסס "שלום אמריקני" או "סדר עולמי" שבו מיועד לה תפקיד הגמוני, בדומה להלך המחשבה האימפריאלי הבריטי במאה ה-19 (על כך ראו Darwin, 2009; להשוואה בין בריטניה וארה"ב ראו Go, 2012). כפי שמראה וולטר ראסל מיד (Mead, 2001), גישה לשווקים זרים וסחר חופשי ניצבו בתשתית המחשבה האמריקנית על מדיניות חוץ כבר במאה ה-19 (ראו גם Sexton, 2005); ואילו ויקטוריה דה גרציה הצביעה על השאיפה לכוון שוק עולמי הפועל לפי כללים המיטיבים עם הכלכלה ועם הדיפלומטיה האמריקנית, ולשלוט בשוק זה, החל מתחילת המאה העשרים (De Grazia, 2005). שוק עולמי הפועל למימוש עקרונות של סחר חופשי, כלכלה קפיטליסטית ותרבות צריכה, טוענת דה גרציה, נתפס תחת ממשל וילסון ככלי שיאפשר חדירה של מוצרים אמריקניים ושל שיטות ייצור אמריקניות לשווקים חדשים, ובמיוחד לאירופה. כניסה זו הביאה ליצירתה של סביבה בינלאומית אוהדת לכלכלה האמריקנית ולמסחר המבוסס על צריכה (consumer-friendly trade), שבתורם קידמו את התפשטותה לא רק של הכלכלה האמריקנית, אלא גם של תרבותה ושל מידת השפעתה על שווקים אך גם על חברות וממשלים מעבר לים. וילסון, אם כן, היה יותר "המילטוני", בשפתו של מיד, בתפיסתו את מדיניות החוץ האמריקנית מאשר "וילסוני", כיוון שראה בברית בין העסקים הגדולים בבית לבין הממשל מפתח במדיניות החוץ. ואמנם, קשה לחשוב מתי היו תפיסות "המילטוניות", המדגישות את ההיבט הכלכלי במדיניות החוץ, מנותקות מתפיסות "וילסוניות", המבליטות את הממד הערכי במדיניות זו, בוודאי החל בראשית המאה העשרים.

אחרי מלחמת העולם השנייה, על רקע המלחמה הקרה מול ברה"מ, המשיכה ארה"ב בקידומם של עקרון הסחר החופשי ושל שוק בינלאומי פתוח, הפעם באופן ממוסד וביתר כוונה. בתוך כך דחפה ארה"ב להקמת ארגונים בינלאומיים המקדשים את הסחר

החופשי ובראשם הבנק העולמי, שהוקם ב-1945 תוך הכרזה של מקימיו ששוק חופשי וקשרים כלכליים בינלאומיים הם מפתחות ליציבות עולמית. תוכנית מרשל הדהדה שפה זו כעשור לאחר מכן. מוסדות, הסכמים וארגונים כלכליים, מוניטריים ומסחריים בינלאומיים נוספים, כמו קרן המטבע הבינלאומית (1945) והמסגרת המסחרית שיצר הסכם גאט"ט (1947), חרטו על דגלם את עקרון הסחר החופשי והוקמו בדחיפתה של ארה"ב ככלים שהיו אמורים להביא ליציבות בינלאומית, לסדר עולמי המבוסס על ערכים אמריקניים ולהגמוניה כלכלית ופוליטית של ארה"ב. כפי שטענו טרומן, מרשל, אצ'יסון ואחרים בממשל, אירופה בריאה מבחינה כלכלית היא תנאי מוקדם לסחר העולמי הדרוש להתפשטות הכלכלה האמריקנית (Brown, 2015).

מדיניות זו המשיכה להוביל את קו המחשבה האמריקני עד חלוף האלף ולתוך העשור הראשון של המאה ה-21. כפי שתהה-טען חתן פרס נובל לכלכלה ג'וזף שטיגליץ בכתב ביקורת חריף על התנהלותה של קרן המטבע הבינלאומית בהתמודדות עם המשבר הכלכלי העמוק של סוף שנות התשעים באסיה: "האם אמריקה – וקרן המטבע הבינלאומית קידמו את המדיניות [שהביאה לאסון כלכלי במזרח אסיה] מכיוון שאנחנו, או הם, האמינו כי היא תסייע למזרח אסיה או מכיוון שהאמנו שהיא תסייע לאינטרסים הפיננסיים של ארצות הברית ושל העולם המתועש המתקדם?" (שטיגליץ, 2000: 132). ועל כך הוסיף בסיכום דבריו, "מאז תום המלחמה הקרה הופקדה עוצמה רבה בידי האנשים שקיבלו עליהם את המשימה להביא את בשורת השוק החופשי לפינות המרוחקות של העולם. כלכלנים, ביורוקרטים ופקידים אלו פועלים בשם ארצות הברית ושאר המדינות המתועשות המתקדמות" (שם, 132–133). כל זאת כדי לקדם מדיניות כלכלית שתטיב עימן ותשמר את מעמדן ההגמוני.

במקביל החלה ארה"ב בטיפול מקורות העוצמה הרכה שלה ובהוצאתן לפועל של תוכניות רחבות היקף להפצת התרבות האמריקנית בעולם, ולקידום ערכי הדמוקרטיה, הליברליזם והקפיטליזם כערכים המזוהים עם העולם החופשי ועימה כעומדת בראשו. כך, למשל, בעשורים שאחרי המלחמה החל הממשל הפדרלי במימון תוכניות לחילופי סטודנטים ולחשיפתם של סטודנטים זרים לתרבות האמריקנית, הוקמו ספריות ומחלקות ללימודי היסטוריה אמריקנית באוניברסיטאות ברחבי העולם, נוסד רדיו אירופה החופשית (Radio Free Europe) שהחל את שידוריו ב-1950 וכן הוקמה ב-1953 סוכנות המידע הפדרלית (United States Information Agency) במטרה להציג את ארה"ב כסמל החופש בעולם, ובעיקר מעבר למסך הברזל (Osgood, 2006; Cull, 2008).

לבסוף, לצד שידוד המערכות מבית ולצד השימוש הגובר בעוצמה קשה ורכה כאחד, החל ממלחמת העולם השנייה החלה ארה"ב בהקמה, בטיפול ובהובלה של מוסדות בינלאומיים, ארגונים גלובליים ושותפויות בין מדינות. כך, למשל, בניגוד גמור ליחס

האמריקני לחבר הלאומים אחרי המלחמה הגדולה, עוד בזמן מלחמת העולם השנייה החלה להירקם בממשל רוזוולט, ובתמיכת הסנאט, תוכנית להקמת ארגון בינלאומי לניהול סכסוכים, לימים האו"ם. ב-1946 נקבע מקום מושבו של הארגון על אדמת ארה"ב, בניו יורק, ומאז הקמתו ארה"ב היא הגורם המשמעותי ביותר במימונו, בפער ניכר מכל מדינה חברה אחרת. מרכזיותה של ארה"ב בכל היבט – מן המימון ועד כוח האדם – ניכרת גם בברית נאט"ו ובשורה ארוכה של מוסדות וארגונים בינלאומיים שהוקמו במחצית השנייה של המאה העשרים. מוסדות דומים באופיים, כפי שתואר למעלה, נוסדו ונתמכו על ידי ארה"ב גם בתחום הכלכלי, שנתפס כנדבך מרכזי בביטחון הלאומי האמריקני.

כפי שמעידים דבריו של ג'ורג' מרשל שהובאו לעיל, טיפוח והובלה של מוסדות בינלאומיים ושל בריתות ושותפויות, ובתוך כך מימוןם והקצאת המשאבים העצומים הדרושים לצורך עבודתם, הגם שיש להם, לפחות ברמה ההצהרתית, היבט של קידום טובתן של מדינות זרות, נתפסו מאז מלחמת העולם השנייה כאינטרס לאומי אמריקני. כפי שכתב הסנטור הרפובליקני ממישיגן ארתור ונדנבורג על אמנת האו"ם וגילומה את הדומיננטיות האמריקנית: "אני מלא הערכה עד מאוד (ומופתע מאוד) לנוכח הזהירות שבה מגינה תכניתו של האל על זכות הווטו האמריקנית" (זין, 2007: 553). לאורך המחצית השנייה של המאה העשרים ביקשה ארה"ב לקדם סדר עולמי דמוקרטי, ליברלי וקפיטליסטי יציב המבוסס על מדינות לאום עצמאיות בעלות אינטרסים משותפים, שיעדיף כל מדינה ההולכת בדרך זו, ובעצם בדרכה של ארה"ב (Brands, 2017). לשם כך הייתה ארה"ב מוכנה להשקיע משאבים אדירים תוך הבנה שהסדר העולמי הזה ישמר ויקודם באמצעות שימוש בעוצמה קשה ורכה ועל בסיס שותפויות ומוסדות בינלאומיים הנשענים פוליטית, כלכלית וצבאית על ארה"ב. במיוחד על רקע המלחמה הקרה הגיעה ההנהגה האמריקנית, ואלו האמונים על עיצוב מדיניות החוץ במיוחד, להבנה שהשקעה זו תניב, בחשבון אחרון ולאורך זמן, רווח אמריקני שיתבטא קודם כול בקידום הכלכלה האמריקנית ובביצור הביטחון הלאומי.

עם קריסתה של ברית המועצות בשלהי המאה לא נראה שהסדר העולמי האמריקני עומד או יעמוד בעתיד הנראה לעין תחת איום. אלא שפיגועי 11 בספטמבר ב-2001 ויציאתה של ארה"ב למלחמה בטרור ברחבי העולם, ולאחר מכן מה שנראה כערעורו של הסדר העולמי על ידי ארגוני טרור לא-מדינתיים, הציבו שוב איום על סדר היום הגלובלי. עד כדי כך שוועידת הביטחון של מינכן הקדישה את הכינוס של שנת 2015 לערעור על הסדר העולמי ולמעמד של מי שאמונים על שמירתו (תחת הכותרת "Collapsing Order, Reluctant Guardians"; Munich Security Conference, 2015).

שני הנשיאים הראשונים להתמודד עם איומים אלו – הגם שהיו שונים באופיים, באידיאולוגיה שלהם, במדיניות הפנים שלהם ואף בגישתם למדיניות החוץ – לא הציגו

סטייה משמעותית מהמסורת של ארה"ב ביחסה לעולם ולמקומה בו כפי שזו התהוותה מאז מלחמת העולם השנייה. תחת ממשלו של ג'ורג' ו' בוש (2001–2009) המשיכה ארה"ב לנסות ולעצב את העולם, במיוחד תוך שימוש בעוצמה צבאית ואם אפשר גם על בסיס שיתופי פעולה והסתמכות על מוסדות בינלאומיים. כך, למשל, לפני היציאה למערכה באפגניסטן פעל בוש לגיבוש קואליציה – בראשות ברית נאט"ו ובתמיכת האו"ם – ליישום המבצע הצבאי. קואליציה מצומצמת יותר, וללא תמיכת האו"ם, גיבוש בוש לקראת הפלישה לעיראק (גם במקרה זה נשמעו קולות בצמרת הממשל שקראו למאמץ רב יותר להשגת תמיכת הארגון. אמנם, גם בוש העדיף יציאה למלחמה בתמיכת האו"ם; וראו Baker, 2012). מדיניות חוץ מתערבת ואגרסיבית בהיקף דומה לא הייתה זרה בטווח החשיבה והפעולה האמריקניים בשבעים השנים האחרונות ולא הייתה שינוי של ממש במסורת האמריקנית.

זאת ועוד, נראה שבוש הבין את החשיבות של פעולה אמריקנית בזירה הבינלאומית בתוך המוסדות הקיימים, גם אם לא תמיד העריך אותם או רצה לכופף את מדיניותו בהתאם לציפיותיהם. כך, למשל, בכינוס של מליאת האו"ם בנובמבר 2001 הדגיש הנשיא האמריקני כי:

אנו נפגשים בהיכל המוקדש לשלום, בעיר מצולקת מאלימות, במדינה תחת סכנה, בעולם המתאחד לצורך מאבק ארוך [...] נגן על עצמנו ועל עתידנו מפני טרור ואלימות משוללת חוק. ארגון האומות המאוחדות הוקם למטרה זו. במלחמת העולם השנייה למדנו שלא תיתכן בדלנות מפני הרשע (Bush, 2001).

דבריו של בוש מהדהדים את התפיסה האמריקנית שנידונה קודם לכן, שלפיה מאז מלחמת העולם השנייה, ארגונים בינלאומיים וארה"ב כעומדת בראשם הם מפתח לקיומם של חוק וסדר גלובליים שישרתו את ארה"ב ואת האומות ההולכות בדרכה. לכל הפחות ביקש בוש להשתמש בשפה מקובלת, גם אם השתדל לחרוג ממדיניות זו ככל שיכול.

אובמה נראה לא אחת כמי שקטע מדיניות זו של ארה"ב כיוון שקידם את צמצום המעורבות הצבאית האמריקנית בעולם ואת הסטת תשומת הלב מאזורים מוכי סכסוך, במיוחד מהמזרח התיכון, לאסיה (pivot to Asia). במידה רבה עמד הנשיא תחת מתקפה מצד אלו שהחזיקו בעמדה ניצית יותר, בארה"ב ובעולם כולו, משום שהגביל את מעורבותה של ארה"ב בכמה זירות סכסוך מרכזיות, זו בסוריה ככל הנראה יותר מכול, אך גם במקומות אחרים. בנוגע למדיניות ארה"ב בלוב, למשל, צוטט שוב ושוב, תוך ביקורת נוקבת על אובמה, המשפט של בכיר הממשל שלפיו ארה"ב "תוביל מאחור" את הלחימה במדינה.

ייתכן. אלא שבמקביל, ובניגוד להצהרותיו במסע הבחירות, אובמה גם המשיך ואף הרחיב את המעורבות האמריקנית באפגניסטן ובעיראק והמשיך את השימוש בעוצמה הצבאית האמריקנית. זאת ועוד, ממשל אובמה, יותר משהרחיב כמה מפעולותיה הצבאיות של ארה"ב העמיק את שיתוף הפעולה האמריקני עם מדינות אחרות, בין היתר במסגרת מוסדות ישנים וחדשים, כדי לקדם את האינטרסים האמריקנים בזירה הגלובלית. ואמנם, יש הטוענים שבאסטרטגיה האמריקנית בלוב, שנתפסה כהססנית או פחדנית או בדלנית, סלל ממשל אובמה את הדרך לתמיכת האו"ם בפעולות הצבאיות שם באופן נרחב יותר ובכך קידם את המטרות האמריקניות באופן שקודמיו לא תמיד השכילו לעשות. ביל קלינטון, לדוגמה, לא הצליח בכך בקוסובו; בוש, כאמור, לא הצליח לגייס הסכמה בינלאומית כה נרחבת לפני היציאה למלחמה בעיראק (Lizza, 2011). ככלל, ממשל אובמה קידם את מדיניות החוץ של ארה"ב ואת האינטרסים האמריקניים בעולם במסגרת מוסדות ותוך ייסוד שותפויות בינלאומיות, כמו במקרים של קידום הסכם הגרעין מול איראן על ידי ומתוך קבוצת ה-P5+1, קידום הצטרפותה של ארה"ב לשותפות הטראנס-פסיפית (TPP) והכנסתה של ארה"ב להסכם פריז. הן בהיבט של שימוש בעוצמה צבאית הן בגישתו למוסדות הבינלאומיים נראה שממשל אובמה המשיך את המסורת האמריקנית שגובשה והתפתחה החל מאמצע המאה העשרים.

▲ ד. טראמפ: קיצה של המאה האמריקנית?

על רקע שרטוט גבולות המחשבה האמריקנית לגבי פעולותיה ומקומה של ארה"ב על הבמה העולמית במאה העשרים בין מעורבות אגרסיבית לבדלנות יחסית, ועל רקע הזיהוי של פעולותיה של ארה"ב בשלושה אפיקים מרכזיים: שימוש בעוצמה צבאית וכלכלית, שימוש בעוצמה רכה, ופעולה בשותפות עם ארגונים ומוסדות בינלאומיים ובמסגרתם, אפשר לנסות להעריך את דרכו במדיניות החוץ של ממשל טראמפ.

נראה שבכמה היבטים מרכזיים טראמפ ממשיך את המדיניות האמריקנית המסורתית. כך, עד כה הנשיא לא פתח במלחמות חדשות והוא ממשיך לנהל את הקונפליקטים שירש מקודמיו. נוסף על כך, במסגרת הלחימה הנמשכת מפגין הממשל אסטרטגיה דומה לזו שהייתה נהוגה קודם לכן ובתוך כך הוא ממשיך בשימוש בעוצמה צבאית, אם כי בהיקף רחב יותר ממשל אובמה (Zenko, 2017). לפי הפנטגון, ב-2017 הוטלו 2,400 פצצות על אפגניסטן, ואילו ב-2016 הוטלו "רק" 1,337. כפי שאבחן לאחרונה כתב ה-Atlantic אורי פרידמן (Friedman, 2017), בינתיים לא צויצו הרועשים של הנשיא הם אלו שגובים חיי אדם, אלא דווקא המשך דרכו כנשיא אמריקני "נורמלי" שרק העלה את המינון של השימוש בכוח (וגם זה רק ביחס לקודמיו המידיים, ומבלי להכניס למשוואה למשל את הפעלת הכוח הצבאי האמריקני בדרום-מזרח אסיה בשנות השישים והשבעים; רק ב-1971, לשם דוגמה, תחת ממשל ניקסון שלכאורה

צמצם את המעורבות האמריקנית באזור, השתמשו האמריקנים ב-725,000 טון של חומר נפץ בהפצצת וייטנאם, לאוס וקמבודיה [זין, 2007]. טראמפ גם ממשיך לטפח כמה מהבריתות של ארה"ב, כמו זו עם ישראל ועם ערב הסעודית (Khan, 2017).

זאת ועוד, בנאום לוחמני בעצרת האו"ם בספטמבר האחרון חזר טראמפ על כמה הצהרות שאינן שונות בהרבה מאמירות של נשיאים אמריקנים בעבר. כך למשל כינה הנשיא את ארה"ב "שכן מודאג" של ונצואלה המבקש לעזור לעמה המדוכא להילחם על חירותו ועל כינון מחדש של דמוקרטיה בארצו (גם במדיניות כלפי קובה בשלהי המאה ה-19, למשל, הציגו עצמם האמריקנים כשכנים מודאגים באופן דומה).

לבסוף, מסמך האסטרטגיה הלאומית האחרון משקף שאיפה של הממשל לעבוד עם מוסדות בינלאומיים ובמסגרתם. כפי שנכתב מיד בפתיחת המסמך, ומהדהד גם בהמשך:

מנהיגיה הפוליטיים, העסקיים והצבאיים של ארה"ב עבדו יחד עם שותפיהם באירופה ובאסיה כדי לעצב את הסדר העולמי אחרי מלחמת העולם השנייה בהסתמך על האו"ם, תוכנית מרשל, נאט"ו ועל מוסדות אחרים שייעודם קידום האינטרסים הביטחוניים המשותפים שלנו, החירות והשלום. אנו מכירים ביתרונותיהם המיוחדים של יחסינו עם שותפים ובני ברית (The White House, 2017: 2).

במובנים אלו לא יהיה נכון לזהות את המהלכים האמריקניים דווקא עם ממשל טראמפ או עם הנשיא עצמו. אלו היו מרכיבים בולטים במדיניות החוץ האמריקנית כפי שעיצבו אותה רפובליקנים ודמוקרטים, ניצים ויונים כאחד לאורך למעלה מחצי מאה. אם כן, במידה רבה פעולותיו של ממשל טראמפ מאששות את המסקנה שאליה הגיע מיד (Mead, 2011), שלפיה המחשבה האמריקנית בנושא מדיניות חוץ הייתה לאורך ההיסטוריה מתונה יחסית וללא זעזועים.

עם זאת, באופן דומה למה שמייצג טראמפ בבחינת היותו ב"קצה הזנב של הפיל הרפובליקני" בפוליטיקה הלאומית, היינו בקצה הקיצוני ביותר של המפלגה הרפובליקנית, גם במדיניות החוץ נראה שהנשיא הנוכחי הולך לכיוון גבולותיה הרחוקים יותר של המסורת האמריקנית. ראשית, טראמפ מבטא בשפתו ובבקיאותו בענייני העולם בורות וגסות הזרים למסד האמריקני במאה העשרים ובראשית המאה ה-21. ייתכן ששגיאתו החוזרת בביטוי שמה של מדינת נמיביה בפגישה עם נציגים אפריקנים באו"ם בספטמבר האחרון הייתה מעידה חסרת משמעות כשלעצמה; גם ייתכן שלאחרונה לא כינה מדינות באפריקה shithole countries, אלא רק השתמש בביטוי קרוב. אך התייחסותו המזלזלת של טראמפ לחלקים נרחבים בעולם וחוסר העניין שלו בהם מעידים על קרתנות, חוסר ניסיון ובורות שמעולם לא הגיעו קרוב כל

כך לצמרת עיצוב מדיניות החוץ האמריקנית והעמידו אותה בסכנה של קבלת החלטות שגויות. כך, למשל, לא ברור אילו שיקולים אסטרטגיים שישרתו את ארה"ב עמדו בבסיס הכללתו את צ'אד – מדינה המצדדת בארה"ב ובהנהגתה על הבמה העולמית – בין המדינות שמהן תוגבל הגירה לארה"ב (Campbell, 2017).

יתרה מכך, בהצהרותיו, אם כי אולי מעט פחות במעשיו, טראמפ מותח את גבולות השימוש האמריקני התועלתני בשותפויות עם בעלות ברית כפי שלא נעשה בעשורים האחרונים באופן כה מופגן וישיר. כך, למשל, לאורך מסע הבחירות שלו הציג טראמפ שותפות של ארה"ב ומדינות שעמן יש לארה"ב יחסים דיפלומטיים ככאלו המנצלות את ארה"ב, בעיקר מבחינה כלכלית, לטובתן הן. במיוחד בכל האמור בסיוע ביטחוני, הצהיר הנשיא, והוא ממשיך לעשות כן (כמו בנאום מצב האומה האחרון מינואר 2018), שעל בעלות בריתה של ארה"ב לשאת יותר בעול ההגנה על עצמן ולהפסיק את מה שהוא ממשיג כניצולה של אמריקה. באשר ליפן ולדרום קוריאה, למשל, טען הנשיא שהוא ישמח להמשיך להגן עליהן, אך משום שהן משלמות "שבריר" מהעלות של הגנה זו "אשמח אם הן יתחילו לשלם" (Ming, 2016). כפי שטען לאחרונה החוקר הבכיר האל ברנדס (Brands, 2017), תחת סדר עולמי המבוסס בריתות ושותפויות – שעלו לארה"ב בכסף ובהשקעת משאבים, אך שהיו בבסיס התפיסה שרק כך אפשר לקדם סדר עולמי טוב לארה"ב – טראמפ מנהיג מדיניות חוץ של "משחק סכום אפס", שלפיה כאשר מדינות אחרות מרוויחות (בדרך כלל סיוע כלכלי-ביטחוני) ארה"ב מפסידה (בדרך כלל כסף וכבוד). וכפי שטענו חוקרים ופרשנים רבים לאחרונה: הסדר העולמי שביסודה של המאה האמריקנית נראה לטראמפ יקר מדי, ובמקום שותפויות הנשיא רואה בקשרים בין מדינות עסקאות כלכליות גרידא (לדוגמה Sestanovich, 2017). "הנושא המרכזי המרומז של מסמך האסטרטגיה של טראמפ הוא תחרות", ניתח חוקר אחד והוסיף, "המסמך מזכיר לקורא שוב ושוב איך ארה"ב עומדת בפני תחרות ואף ניצול מצד אויבים ושותפים כאחד" (Feaver, 2018).

לבסוף, וגם כאן בציוצים ובהצהרות יותר מאשר במעשים, בינתיים, נראה שהנשיא צועד בדרך של התרחקות מהמוסדות הבינלאומיים שארה"ב הקימה וטיפחה ככלים לעיצוב הסדר העולמי. בדצמבר 2017 טענה ניקי היילי, אז שגרירת ארה"ב באו"ם, שהמוסד הבינלאומי הזיק יותר מאשר הועיל לתהליך המו"מ בין ישראל לפלסטינים. במקביל החל הנשיא לפעול להוצאתה של ארה"ב מאונסק"ו ולקדם קיצוץ חד בתקציב האמריקני לארגון, שעליו נשען האו"ם מאז הקמתו. כמו כן הודיע הנשיא על פרישתה של ארה"ב מהסכם הגרעין עם איראן והוא גם מבקש להוציא (כעת או בעתיד הקרוב) את ארה"ב מהסכם פריז ומנאט"ו. אולי במיוחד בתחום הכלכלה והמסחר בולטים מהלכיו של טראמפ, הנראים כמנוגדים למסורת האמריקנית, בוודאי מאז 1945, של קידוש הסחר החופשי והשוק הפתוח. כך, למשל, טראמפ ביקש להוציא את ארה"ב מהשותפות הטראנס-פסיפית (TPP) וממשלו שוקל יציאה מהסכם הסחר החופשי של

צפון אמריקה (NAFTA), זאת לצד מהלכים פרוטקציוניסטיים, כגון הגבלת הייבוא מסין באמצעות מכסים מותאמים (לאחרונה הודיע הממשל על הרחבת המהלך) והטלת מכסי מגן על ייבוא פלדה ואלומיניום מאירופה, מקנדה וממקסיקו.

טראמפ אינו הנשיא האמריקני הראשון המתבטא ופועל נגד מוסדות בינלאומיים. כך, למשל, רבים מקודמיו הכריזו שהא"ם אינו רלוונטי כל אימת שפעל בניגוד למה שנתפס על ידם כאינטרס האמריקני. רייגן הוציא את ארה"ב מאונסק"ו, בוש הבן פעל בעיראק ללא תמיכת האו"ם ואובמה קיצץ שמונים מיליון דולר מהתמיכה בארגון; בספרו המונומנטלי **דיפלומטיה** כתב הנרי קסינג'ר בבזז כי

לאורך המלחמה הקרה האו"ם הוכיח עצמו כלא מועיל בכל עימות שבו היו מעורבים כוחות עולמיים גדולים [...] האו"ם היה בלתי מועיל בזמן משבר ברלין [...] לא רלוונטי בזמן משבר הטילים בקובה [...] האו"ם היה מקום מפגש נוח לדיפלומטים ופורום מועיל להחלפת רעיונות. הוא גם ביצע כמה פונקציות טכניות חשובות. אך הוא כשל מלמלא את הנחת היסוד של עקרון הביטחון הקיבוצי – מניעת מלחמה והתנגדות קולקטיבית לתוקפנות (Kissinger, 1994: 249–250).

על תפקידה של ארה"ב בניתוב האו"ם בדרך זו או על מקומה בהצתת קונפליקטים מדממים ברחבי העולם, בתמיכה ובאישור של האו"ם או תוך כיפופו, כתב קסינג'ר פחות. גם נשיאים המתבטאים בבוטות באשר למדיניות החוץ ידעה כבר ארה"ב. עוד כפוליטיקאי צעיר ביקר תיאודור רוזוולט את הנשיא דאז בנג'מין הריסון על מדיניותו הרכה, כך בעיני הנשיא לעתיד, כלפי אמריקה הלטינית ועל כך שלא הכריז מלחמה על "מדינה סוג ד' כמו צ'ילה", כאשר הוא אף מעוות את איות שמה של המדינה הדרום-אמריקנית ("a tenth rate country like Cili"; אצל Sexton, 2012: 198). ואמנם גם אובמה הטיל מכסים על יבוא צמיגים מסין, ובוש הטיל מכסי מגן על יבוא פלדה מאירופה, מאסיה ומדרום אמריקה.

אלא שכאשר מביטים על פעולותיו ועל הצהרותיו של טראמפ כמכלול, נראה שבניגוד לקודמיו, לפחות מאז מלחמת העולם השנייה, הוא אינו מונחה על ידי התפיסה שמוסדות בינלאומיים מועילים לארה"ב ומשרתים את האינטרסים האמריקניים במדיניות החוץ שלה. מבחינתו, המחיר שארה"ב משלמת עבור אלו אינו סביר בהתחשב בתמורה שניתנת לה בתחומי הביטחון הלאומי והכלכלה המקומית כפי שהוא מבין את אלו. מפתיע לראות שמבחינת מעמד הביניים ומעמד הפועלים האמריקני, שבו טראמפ עלול לפגוע בשורה של החלטות בתחום מדיניות הפנים, ייתכן ששיקוליו במדיניות החוץ נכונים. השותפות ב-NAFTA, למשל, הביאה עם ייסודה לאובדן של עשרות אלפי משרות בארה"ב, עם המעבר של עסקים אמריקניים למקסיקו והעסקתם שם של

עובדים מקומיים בשכר נמוך וללא זכויות עובדים (זין, 2007). השפעה אף הרסנית מזו יש הטוענים שתהיה ל-TPP (טיעונים מסוג זה השמיע נגד ההסכם ברני סנדרס, מהאגף הפרוגרסיבי של המפלגה הדמוקרטית, ובירך את טראמפ, יריב אידיאולוגי מובהק, על ההתנערות ממנו). אלא שהסדר העולמי האמריקני שעוצב מאז מלחמת העולם השנייה מראשיתו לא נועד לשרת את מעמד הביניים או את מעמד הפועלים האמריקני אלא בעיקר את האליטות הכלכליות והפוליטיות בארה"ב, וזאת עשה היטב. גם מבחינה זו מציג טראמפ שינוי במדיניות החוץ של ארה"ב.

▲ ה. סיכום

בפרספקטיבה היסטורית, ועד כמה שאפשר להעריך בשלב זה, נראה שממשל טראמפ מבקש לפעול במקביל או מחוץ למוסדות הבינלאומיים או למערכת הבריתות והקשרים שארה"ב הקימה, עודדה, מימנה והובילה לאורך העשורים האחרונים, כמדיניות. לכל הפחות נראה שהוא מוכן להשקיע באלו פחות ולהתגמש מולם פחות בהשוואה לקודמיו בתפקיד. אם זה אמנם יתברר כמצב העניינים, מדובר בשינוי מעניין וחדוש במדיניות החוץ האמריקנית ובשיקולים של טובת האומה והביטחון הלאומי שלה. מאז מלחמת העולם השנייה לא הלך אף נשיא אמריקני רחוק כל כך בהתבטאויותיו ובמעשיו בנוגע ליסודות של התפיסה האמריקנית בתחומים אלו. בספרו משנת 2001 על מדיניות החוץ האמריקנית טוען מיד:

מנהיגים אמריקניים יצטרכו לעבוד בשיתוף פעולה עם בעלות ברית ומדינות שותפות מסביב לעולם [...] יהיה עליהם להרתיע מדינות אחרות מלאתגר את המוסדות הבסיסיים והיסודות של המערכת העולמית [...] בה בעת יהיה עליהם לוודא שהמערכת העולמית עובדת גם עבור מדינות אחרות כמו גם עבור ארה"ב; כדי שארה"ב תשגשג ותהיה בטוחה על מנהיגיה לוודא שלמדינות מפותחות ומתפתחות גם יחד יהיה קל להשיג את מטרותיהן הלאומיות באמצעות פעולה בתוך המערכת העולמית ולא באמצעות ניסיונות לרסקה (Mead, 2001: 28).

קשה לטעון שספרו של מיד, הכתוב במסורת הייחודיות האמריקנית (American exceptionalism), אינו רואה את ארה"ב כ-great בכל הנוגע למדיניות חוץ. הוא כותב זאת כמעט במפורש. דווקא על רקע זה נראה שטראמפ הולך לקצה גבול המחשבה האמריקנית בכל הנוגע למקומה בעולם, וייתכן שהוא אף חוצה גבול זה ומגדיר מחדש את טווח החשיבה האמריקני. במידה מסוימת הוא מחזיר לדיון אופני פעולה שחדלו מלהיראות רלוונטיים או אפשריים מאז מלחמת העולם השנייה; בהיבטים אחדים טראמפ מציג חשיבה שהיא זרה לחלוטין בארה"ב.

ממשלו של טראמפ מאפשר לנו אפוא לשאול: האם הסדר העולמי שעוצב על ידי ארה"ב ולטובתה, ושהתבסס על שותפויות גם בעלות ממד אידיאולוגי או ערכי ועל ארגונים בינלאומיים, הגיע לקיצו? האם פעולה מחוץ למוסדות הגלובליים תיטיב עם ארה"ב? האם ארה"ב great מספיק כדי לכונן סדר חדש ולהבטיח במסגרתו את ביטחונה ועליונותה, כפי שעשתה עד כה? האם את מקומה של ארה"ב יתפוס כוח עולמי אחר, כמו סין למשל, הפועלת בצורה "אמריקנית" למדי בקידומה שותפויות וארגונים בינלאומיים ועומדת בראשם? האם, במילים אחרות, המאה האמריקנית הגיעה לקיצה?

רשימת מקורות

- אריאלי, יהושע, 1969. **המחשבה המדינית בארצות-הברית: מקורות ותעודות**, ירושלים: מוסד ביאליק.
- זין, הווארד, 2007. **היסטוריה עממית של ארצות הברית: מ-1492 ועד ימינו**, תרגום: מתן קמינר, תל אביב: בבל.
- שטיגליץ, ג'וזף, 2000. "מה למדתי מן המשבר הכלכלי העולמי", **מקורב** 4: 126–133.
- Baker, Peter, 2012. *Days of Fire: Bush and Chaney in the White House*, New York: Anchor Books.
- Brands, Hal, 2017. "How to Diminish A Superpower: Trump's Foreign Policy after Six Months", *War on the Rocks*, 1.8.2017, <https://tinyurl.com/y9v92z3j>.
- Braumoeller, Bear F., 2010. "The Myth of American Isolationism", *Foreign Policy Analysis* 6(4): 349–371.
- Brown, Seyom, 2015. *Faces of Power: Constancy and Change in United States Foreign Policy from Truman to Obama*, 3rd edition, New York: Columbia University Press.
- Bush, George W., 2001. "President Bush Addresses the U.N.", *The Washington Post*, 10.11.2001, <https://tinyurl.com/ybccy66b>.
- Campbell, John, 2017. "Trump's Dangerous Retreat from Africa", *Foreign Policy*, 3.11.2017, <https://tinyurl.com/y9kkcun9>.
- Cull, Nicholas J., 2008. *The Cold War and the United States Information Agency: American Propaganda and Public Diplomacy, 1945–1989*, New York: Cambridge University Press.
- Darwin, John, 2009. *The Empire Project: The Rise and Fall of the British World-System, 1830–1970*, New York: Cambridge University Press.
- De Grazia, Victoria, 2005. *Irresistible Empire: America's Advance Through Twentieth-Century Europe*, Cambridge, MS: Harvard University Press.
- Feaver, Peter, 2018. "Five Takeaways from Trump's National Security Strategy", *Foreign Policy*, 18.12.2017, <https://tinyurl.com/y8rzmccoc>.
- Friedman, Uri, 2017. "What's Dangerous about Donald Trump's Foreign Policy?" *The Atlantic*, 26.11.2017, <https://tinyurl.com/ybpcqw6b>.
- Go, Julian, 2012. *Patterns of Empire: The British And American Empires, 1688 to the Present*, New York: Cambridge University Press.
- Khan, Sahar, 2017. "Trump's Foreign Policy, One Year In", *HUFFPOST*, 20.11.2017, <https://tinyurl.com/y7nbwg8q>.
- Kissinger, Henry, 1994. *Diplomacy*, New York: Simon and Schuster.
- Lizza, Ryan, 2011. "Leading from Behind", *The New Yorker*, 26.4.2011, <https://tinyurl.com/y9qyry3o>.
- Marshall, George C., 1947. "The Marshall Plan", *The George C. Marshall Foundation*, <https://tinyurl.com/yacqxpz>.

Mead, Walter R., 2001. *Special Providence: American Foreign Policy and How It Changed the World*, New York: Alfred A. Knopf.

Ming, Cheang, 2016. "Here's a Recap of What Trump Said about Asia During His Campaign", *CNBC*, 10.11.2016, <https://tinyurl.com/yckspgac>.

Munich Security Conference, 2015. *Munich Security Report 2015 – Collapsing Order, Reluctant Guardians?*, <https://tinyurl.com/ydf46wmv>.

Osgood, Kenneth, 2006. *Total Cold War: Eisenhower's Secret Propaganda Battle at Home and Abroad*, Lawrence, KS: University Press of Kansas.

Roosevelt, Theodore, 1904. "Roosevelt Corollary to the Monroe Doctrine", <https://tinyurl.com/ybl42fjj>.

Schlesinger Jr., Arthur M., 1973. *The Imperial Presidency*, Boston: Houghton Mifflin.

Sestanovich, Stephen, 2017. "The Brilliant Incoherence of Trump's Foreign Policy", *The Atlantic*, May 2017, <https://tinyurl.com/mbs24l7>.

Sexton, Jay, 2012. *The Monroe Doctrine: Empire and Nation in Nineteenth-Century America*, New York: Hill and Wang.

---, 2005. *Debtor Diplomacy: Finance and American Foreign Relations in the Civil War Era 1837–1873*, Oxford: Oxford University Press.

The White House, 2017. "National Security Strategy of the United States of America", *The White House*, December 2017, <https://tinyurl.com/yaf7co8r>.

Truman, Harry S., 1947. "The Truman Doctrine", *Teaching American History*, <https://tinyurl.com/yaqnatur>.

Zenko, Micah, 2017. "Bush and Obama Fought a Failed 'War on Terror.' It's Trump's Turn", *New York Times*, 25.8.2017, <https://tinyurl.com/yddu38by>.

החצוצרה נתביישה: בין הנפול לפאלי

שי פרוגל

מכללת סמינר הקיבוצים, תל-אביב

▲ תקציר

המאמר מציע פרשנות פסיכואנליטית-רטורית לעלייתו של טראמפ לשלטון. טענתו המרכזית היא שבתרבות פוסט-מודרנית שוויתרה על מושג האמת נוצר רפיון תרבותי שמעורר כמיהה לכוח פאלי. בעזרת הקבלה בין המוטיב הרעיוני המרכזי שהביא לעליית תנועת ש"ס, "החזרת עטרה ליושנה", לבין סיסמתו המרכזית של טראמפ, "Make America great again", המאמר טוען שכוח זה נשאב מחזרה למקורות סיפוק קדומים ומבוטא באמצעות רטוריקה דיכטומית ואינפנטילית, שפונה ליסודות קמאיים בנפש האדם. השדה הפוליטי, כך לפי המאמר, הוא אך ורק סימפטום מוגבל של משבר עמוק יותר של התרבות החילונית, שמתקשה להציע מענה הולם לשאלת משמעות החיים של האדם וצריכה להתמודד עם גרסיה למשאלות לב דתיות.

החצוצרה? מקץ שבועים, במלאת ימי הח'פּש, חזר עמה אחי לעבודת הצבא. ואני לא זכיתי בפעם ההיא לשמוע את קולה עוד. מונחת הייתה כל הימים בנרתיקה תחת אחת המיטות של האכסניא, במקום שהושלכה לשם עם יתר החפצים, ולא העיזה לצאת משם ולהשמיע קול. החצוצרה נתבישה (חיים נחמן ביאליק, מתוך "החצוצרה נתבישה")¹.

כששמעתי על בחירתו של טראמפ לנשיא ארצות הברית התבטאה תדהמתי באסוציאציה לסיפור "החצוצרה נתבישה" של חיים נחמן ביאליק. קל היה להבין את החלק הראשון של האסוציאציה, שהרי השם טראמפ מזכיר את המילה חצוצרה באנגלית (trumpet) ואף כל הווייתו היא "חצוצרתית", נושפת ורעשנית. אך מדוע "נתבישה"? אמנם תחושת בושה ליוותה תדהמה זו, מעין מבוכה לנוכח מציאות וולגרית שנקלעת אליה בעל כורחך, אך קל לראות שחצוצרה (טראמפ) זו עצמה לא נתבישה כלל, אלא דווקא קראה בקול גדול. במחשבה שנייה נחשף לפתע החיבור, שכמו במקרים רבים באסוציאציה מכנס יחדיו ניגודים באופנים סמויים ונפתלים: מה שנתבייש איננו כלל החצוצרה אלא האמת, שנתבישותה היא שמותירה את המרחב לקול החצוצרות בלבד. חיבור אסוציאטיבי זה נעשה, ככל הנראה, בזכות קטע יפה ומוכר לי היטב של דייוויד יום, שבו הוא מבטא בעזרת מטאפורה זו של חצוצרה את אי-שביעות רצונו מהדיון הפילוסופי בן זמנו:

הוויכוחים מתרבים כאילו היה כל דבר ודבר מוטל בספק; וויכוחים אלה סוערים כאילו היה כל דבר ודבר ודאי. בתוך מהומה זו כולה, לא השכל הוא העוטר עטרת ניצחון אלא כשרון הדיבור; ולעולם אין לך להתיימשך מלעשות נפשות להנחה משונה שבמשונות, ובלבד שכשרונך יעמוד לך לתאר אותה בצבעים מרהיבים. אין נוחלים את הניצחון בעזרת החיילים המזוינים, התוקפים את האויב בחנית ובחרב, אלא בעזרת המחצצרים (trumpeters), המתופפים והמנגנים של הצבא (יום, 1983: 4).

דברים אלה שנכתבו במאה השמונה-עשרה נראים מתאימים לתאר את אופי השיח הפוסטמודרני בימינו, שבו אופן הייצוג חשוב יותר מן האמת. יתר על כן, שיח זה דוחה את שאלת האמת כשאלה שאבד עליה כלח ואף מתייחס לתביעה לאמת עצמה כלא יותר מביטוי של תשוקה לכוח. אם אמנם האמת איננה רלוונטית אלא יחסי הכוח בלבד, מדוע אנו חשים אי-נחת אינטלקטואלית ואתית מכך שיחסי הכוח קובעים את המציאות הפוליטית (טראמפ ניצח בבחירות)? האין השדה הפוליטי שדה של יחסי

כוח, יותר מכל שדה תרבותי אחר? מדוע אף נשמעת, בשיח שוויתר על האמת, טרוניה באשר לחדשות מזויפות (fake news)? מה יכול להיות מזויף בעולם שהאמת סולקה ממנו?

טענתי היא שטעות אפיסטמולוגית זו, שבויתור על שאלת האמת, מובילה למציאות אתית בעייתית, מפני שהיא גוזלת מן התרבות את מרחב ההתנגדות לכוחני ואף משמשת קרקע נוחה לצמיחתו. כיצד ניתן להתנגד התנגדות מוצדקת להתנהגות כלשהי (למשל לגזענות) אם השיפוט המוסרי אף הוא אינו אלא ביטוי של יחסי כוח ואין בו דבר מן האמת?

התשובה לאמת מכוננת את החיים הסובייקטיביים, ולכן ויתור על שאלת האמת הוא ויתור על מרחב הקיום האנושי לטובת אובייקטיביות מדומה.² מנקודת המבט של מי שוויתרו על שאלת האמת, אף המציאות האנושית, כמו הטבע, איננה אלא משחק חסר משמעות של יחסי כוח בין אובייקטים. המרה זו של החיים הסובייקטיביים לסך כל הכוחות שקובעים את הפונקציה החברתית של היחיד נעשית מנקודת מבט סוציולוגית, פסאודו-מדעית, ששוכנת ביסוד התפיסה הפוסטמודרניסטית.³ מנקודת מבט זו היחיד איננו אלא הפונקציה שהוא ממלא בתוך ההמון, כמו שטבעו ומקומו של האטום נקבעים לפי יחסי הכוח הפיזיקליים. זאת נקודת המבט שמובילה לטעות האפיסטמולוגית, שאיננה מבחינה בין אובייקט לסובייקט, וממנה לטעות האתית, של התייחסות לחיים האנושיים כמערכת של יחסי כוח.

הנחת המוצא של דיון זה היא שהפוליטיקה היא מרחב שיח שטחי, ולכן התנודות בו עשויות להיות מהירות וחדות. הפוליטיקה מיוסדת על דיבור להמון, הן במשטרים דמוקרטיים והן במשטרים דיקטטוריים, וההמון איננו נאמן לנימוקים מורכבים או להבחנות חדות. מדובר על רטוריקה שהצלחתה נמדדת במידת האפקטיביות הכמותית שלה ולא במידת ההבנה של נמעניה, בניגוד לרטוריקה שפונה להבנה של יחידים כדי

2 גדאמר מסביר בצורה זו את כישלונם של מדעי הרוח, שביקשו להידמות למדעי הטבע המודרניים: הם לא השכילו להבין שהמתודה האמפירית מתאימה לעיסוק במציאות האובייקטיבית אך לא במציאות הסובייקטיבית. יתר על כן, המתודה האמפירית בוחנת את המציאות במונחים של סיביות והישגיה נמדדים במונחים של תקפות ופעולה ולא במונחים של אמת. מושג האמת הוא מושג אפיסטמולוגי שמבטא את הבנתו של האדם, ולכן יש לו משמעות רק במציאות הסובייקטיבית של האדם (Gadamer, 2013).

3 הוסרל רואה סכנה זו כבר בשלבי השתלטות הפוזיטיביזם בסוף המאה התשע-עשרה על מדעי הרוח, שהביאה להמרת המבט על האדם כסובייקט בעל חירות להתבוננות בו כעל אובייקט בשם הדיוק המדעי, וכך להתעלמות מהשאלות האתיות שעומדות ביסוד הקיום האנושי (הוסרל, 1996). טענתי היא שאפשר לראות בהשקפה הפוסטמודרניסטית המשך של מגמה זו, כיוון שהתבוננות הפסיכולוגיות של הוגים מודרניים שעליהם במידה רבה מתבססת ההשקפה הפוסטמודרניסטית, דוגמת זיגמונד פרויד ופרידריך ניטשה, תורגמו לשיטות סוציולוגיות שנטרלו את משמעותן הסובייקטיבית. כך, למשל, מישל פוקו הופך את רעיון העוצמה האישית של ניטשה, שיסודו בהתגברות עצמית ושיאו בנדיבות אנושית, לכלי לניתוח סוציולוגי שחושף את הרצון לאמת כמנגנון של כוח מדיר (פוקו 2005).

לקדם את האמת, גם במחיר של אפקטיביות כמותית. כבר אפלטון עומד על הבחנה זו כשהוא מגנה את הרטוריקה הסופיסטית כרטוריקה רעה, משום שתכליתה ניצחון בוויכוח גם במחיר של טעות והטעיה. הוא מעמיד כנגדה את הרטוריקה הפילוסופית, שמבקשת לקדם הבנה ומעודדת חשיפת טעויות והטעויות (אפלטון, 1979). ביטוי בולט לרטוריקה סופיסטית אפשר למצוא במקרים רבים ברטוריקה של הפרשנים הפוליטיים, ש"לא נותנים לעובדות לבלבל אותם". אפשר לזהות אצלם חזרה על עמדה דומה, תוך ליקוט מגמתי של עובדות מקריות לאישושה, כל זה בטווח הנכון תמיד שבין מה שאמרתי לבין ממה שממנו חששתי. אין בכך כדי לטעון שניתן להפוך את הדיון הפוליטי לדיון מורכב ומדויק, אלא דווקא שאין להיבהל יתר על המידה משינויים פוליטיים (אתמול אובמה, היום טראמפ ומחר?). השאלה החשובה יותר היא אם מתחת לשינויים הפוליטיים השטחיים אפשר לחשוף מבנה עומק שמעיד על מגמה תרבותית יסודית יותר.

נראה שהמגמה המדאיגה שניתן לזהות בתרבות, שטראמפ הוא אך סימפטום שלה בשדה הפוליטי, היא ויתור על שאלת האמת, שמוביל לשיח נפול (אימפוטנטי – סתמי ונטול היררכיות) שבתורו מעורר תשוקה לפאלי ארכאי (אומניפוטנטי – כוחני ובעל היררכיה מוצקה וברורה).⁴ הסימן לכך הוא החזרה אל הישן ועל הישן (Make America great again), שמעידה על דלדולה של הרוח. הנסיגה אל הישן והחזרה הכפייתית עליו הן ביטוי לדחף המוות, שמבקש אחר יציבות קדומה כיוון שהוא מתקשה לשאת את השינויים הספונטניים ונטולי ההיגיון שנקראים חיים (פרויד, 1988). הנסיגה למציאות ארכאית מדומינת שכולה טוב, מתוך כך שהסדר הקבוע שולט בה, היא תשוקתו של מי שהחיים, על אי-הוודאות שבם, גברו עליו ולכן עוין את החיים עצמם (ביטוי לכך הוא התעייפות הציבור לא פעם מאי-הוודאות שבדמוקרטיה). כך אפשר להסביר את הנכונות לחזור לפאלי הארכאי, אותו אב מסרס, שההתגברות עליו נובעת מתשוקה לחיים ומאפשרת חיים (פרויד, 2013). תופעה זו מתבטאת בנסיגה לאובייקטים ראשוניים בעלי כוח אומניפוטנטי: מגיבורי-על וגיבורות-על בסרטים, דרך מנהיג חזק בפוליטיקה ועד חזרה לאמונה הדתית.⁵ אבקש להשתמש בגרסה הישראלית של הנסיגה לפאלי הארכאי והתקבעות בו כמשל לעליית טראמפ,⁶ דרך השוואת המוטיב הרעיוני

4 לפלאנש ופונטלי מציינים שהמקור לשימוש במושג הפאלי בפסיכואנליזה הוא משמעתו בעולם העתיק כסמל לעוצמה ואון על-טבעיים והכמיהה לשובו של הפאלי לעולם (Laplanche and Pontalis, 1973).

5 כך מסביר פרויד, במאמרו "עתידיה של אשליה", את שורשיה של האמונה הדתית. שם הוא אף מסביר את ההעדפה של דמות האב על פני דמות האם כדימוי דתי (פרויד, 2000א).

6 לפלאנש ופונטלי מדגישים את הקשר בין נסיגה (רגרסיה) וקיבעון (פיקסציה) בחשיבה הפסיכואנליטית: הנסיגה חושפת קיבעון לצורות ארכאיות של סיפוק, אובייקטים ויחסים (Laplanche and Pontalis, 1973).

של תנועת ש"ס, "החזרת עטרה ליושנה" (שמכיל בתוכו באופן אינהרנטי את הפאלי),⁷ למוטיב הרעיוני של טראמפ, "Make America great again".

תנועת ש"ס, שחרטה על דגלה את "סיסמת טראמפ" והתבססה על דמות אב אנושית (הרב עובדיה יוסף) ומיתית (אלוהים), לא רק זכתה להצלחה פוליטית מזהירה, אלא הייתה סימן להתחזקות המגמה הדתית בציבוריות הישראלית. אחת הנהגות העיקריות מכך היא הציונות הדתית, שיכלה לעבור מעמדת התגוננות של מי שחרג מהקונצנזוס הציוני לעמדת תוקפנות של מי שנותן תו הכשר לציונות. "החזרת עטרה ליושנה" מבטאת מגמה של הסתגרות ונסיגה. זוהי רגרסיה של הציונות, מתנועה שנתחוללה מתוך יציאה מחיק האם (השכינה או השטעטל)⁸ ומרד באב (אלוהים או הרב)⁹ למי שצריכה להצדיק את עצמה בקדושתה של אימא אדמה ובסמכותו של אבינו שבשמיים.

אם אנלוגיה זו בין החזרת עטרה ליושנה לבין Make America great again אפשרית (כדי לתמוך באנלוגיה זו כדאי להזכיר את הממד האוונגרדיסטי שמזין את משטרו של טראמפ), אפשר להציע פרשנות דיאלקטית, שבה הרגרסיה לפאלי הארכאי היא תולדת מצוקתה של החברה האזרחית החילונית. פרשנות זו מתאימה לתפיסת הרגרסיה הפסיכולוגית של פרויד: התסכול בהווה מחזיר לאובייקטים מספקים מן השלבים המוקדמים של ההתפתחות ובא לידי ביטוי בצורות של ההבעה והייצוג (Mercer 2011). החברה המודרנית, שקיבלה את חיוניותה מהמרד באמת המסורתית, התנוונה לתוך מציאות פוסטמודרנית נטולת אמת ונטולת סיפוק; התסכול שנוצר מכך מוביל לנסיגה שמבקשת סיפוק באובייקטים מדומיינים מן העבר ובאה לידי ביטוי בשפה אינפנטילית וחזרתית (שפת סיסמאות).¹⁰

7 עטרה – כינוי לראש איבר הזכרות: "אלו הן ציצין המעכבין את המילה, בשר החופה את רוב העטרה" (משנה שבת יט, ו).

8 מעניינת בהקשר זה הדרך שבה ביאליק מבטא את הקושי של נטישת הדת בשירו "לבדי": "בְּדָד, בְּדָד / נִשְׁאַרְתִּי, וְהַשְׂכִּינָה אֶף-הִיא / כִּנֵּף יְמִינָה הַשְּׂבֹרָה עַל-רֹאשִׁי הָרַעֲדָה. / יָדַע לְבִי אֶת-לִבָּהּ: חֶרֶד חֶרֶדָה עָלַי, / עַל-בָּנָה, עַל-יְחִידָה" (ביאליק 2004, 227).

9 כך ברנר, שמבטא בדרכו הרדיקלית מרד זה: אפס, לא! יאמר האדם הנאור האמיתי, עמוק הרוח וישר הלב – ישוּבוּ אֶל התפילות והמצוות אלה, אשר בהונאה נפשית שמין חלקם... יתחברו הללו בשמירת חיים רליגיוזיים עם אלה השומרים להנאתם את סדרי החיים ההווים ומוצאים את תועלתם בבערות ובדת, אנחנו – לא נלך עמהם. כי האמנם יש לנו צורך לשאת בעול הסכלות הכללית בשביל להידמות לכול? האומנם פסקה האש היוקדת בקרבנו לשחרור, לחופש בכל הגילויים, למרות אימת הריקניות, שאין לה תקנה? הטרם נדע, כי מתו, מתו האלים, כל האלים? כן, מתו בשבילנו, מתו לעולמים, ואתם גם חוקיהם, פקודיהם ו"מצוותיהם המעשיות" (ברנר, 1984: 371).

10 חשוב לציין שבטיפול הפסיכואנליטי הרגרסיה להתנהגות האינפנטילית לא פעם נדרשת, ובה האנליטיקאי ממלא את התפקיד של ההורה האהוב (Ferenczi, 1950). אולי אפוא נסיגה זו היא הזדמנות להתפתחות מחודשת.

אלבר קאמי, בספרו **האדם המורד**, משרטט היטב את הוויית הקיום של האדם המודרני כאדם מורד:

האדם המורד הוא האדם המוצב לפני הקודש או מנוער ממנו, והריהו שוקד לתבוע סדר חברתי, שבו כל השאלות אנושיות, הווה אומר מנוסחות בתבונה. משעה זו כל שאלה וכל דיבור מרד הם, כפי שבעולם הקודש כל דיבור הוא מעשה חסד ממעל. בדרך זו אפשר יהיה להוכיח, כי בפני רוח האדם פתוחים שני עולמות בלבד, עולם הקודש (או בלשון הנצרות, עולם החסד האלוהי) ועולם המרד. היעלמו של זה שווה-ערך להופעתו של זה (קאמי, 1999: 21).

הצדקתו של הקיום המודרני היא במרד, והמרד הוא בהמרת האמיתות האלוהיות באמיתות אנושיות. אפשר לזהות את תחילתו של תהליך זה בחילון מדעי הטבע בראשית המדע המודרני, ואט אט גם בחילון המוסר, המדינה ולבסוף גם האדם. קאמי כבר מתייחס לשיאו של תהליך זה, האדם החילוני; ואולי לא בכדי נרמז בדבריו התהליך הדיאלקטי שמאיים על קיום זה. אמנם קאמי מתנסח במושגים דיכטומיים שבין עולם המרד לעולם הקודש, אך ייתכן שהוא נדרש לכך דווקא מכיוון שהוא כבר מזהה, אולי באופן לא מודע, את האיום של הנסיגה לדתי מתוך הרפיון החילוני.

הדיאלוג בין יוסף ק' לכומר על פרשנות המשל "לפני שער החוק" ברומן **המשפט** של פרנץ קפקא יכול לסייע להבין מהי הסכנה הטמונה בנסיגה זו:

"כאן אתה נתקל בדעה מנוגדת", אמר הכומר, "[...] בהיותו [של שומר הסף] מרותק בתוקף שירותו לפתח החוק, עולה הוא לאין-ערוך על מי שחי חפשי בעולם. [...] החוק מנה אותו לשירותו והטלת ספק בכבודו, פירושה הטלת ספק בחוק." "אני חולק על דעה זו", אמר ק' והניד ראשו לשלילה, "שהרי המחזיק בדעה זו חייב לקבל כאמת לאמיתה כל מה שאומר שומר-הסף. והלא אתה עצמך נימקת בפירוט שאין זה מתקבל על הדעת." "לא", אמר הכומר, "אין הכרח שתקבל הכול כאמת לאמיתה, די הכול כהכרח בל-יגונה." "דעה עגומה", אמר ק', "השקר הופך לסדרו של עולם" (קפקא, 1992: 212).

"השקר הופך לסדרו של עולם" בעיני האדם החילוני, שיוסף ק' מייצגו, אם חלה נסיגה לקיום הדתי, משום שהוא קיום שנשען על קבלת סמכות דתית (אמונה) במקום על מחשבה אנושית (הבנה). יוסף ק' מסרב לחיות באשליה, ולכן מסרב לנחמה שמציע לו הכומר. בכך הוא גוזר על עצמו חיי בדידות של אדם שמתעקש לחקור בעצמו את קיומו ולא לקבל דבר "כהכרח בל יגונה". קאמי עצמו מציע לחשוב אף על רומן פסימי

זה כמציג אזהרה קיומית ולא הצהרה קיומית. בעייתו של יוסף ק', לפי קאמי, היא שהוא אדם חילוני בעל תשוקה לאמת דתית (קאמי, 1990). ניטשה מכנה תשוקות אלה "צללי האלוהים", ותוהה על יכולתו של האדם המודרני להתנער גם מתשוקותיו הדתיות ולא רק מאמונתו הדתית.¹¹

אם כן, "משבר החילוניות" נחשף בעומק התרבות המודרנית ומקבל ביטוי גם בשדה הפוליטי. המרד המודרני שהחל בסילוק האל ממדעי הטבע – שהביא להישגים מרשימים במדעים אלה – ושהמשיך בסילוקו מן המרחב הפוליטי והאזרחי, שהביא להולדת אתיקה המיוסדת על הבנה אנושית ולהולדת הדמוקרטיה המודרנית, מתקשה להתמודד עם תשוקת המשמעות של האדם. אם מדעי הטבע זכו בהתקדמות בוותרם על אמת מטפיזית לטובת אמת אמפירית, ואם האתיקה האנושית והדמוקרטיה התקדמו בוותרן על סמכות קדושה לטובת שיקול דעת אנושי – אף שאלת משמעות החיים של האדם הייתה צריכה להיות מתורגמת למושגים אנושיים, כדי ליצור מארג הולם לקיום אנושי חילוני. אך נראה שדווקא ככל שהתעצמו הישגי מדעי הטבע והפכו לטכנולוגיות לתועלת האדם, וככל שהתביעה האתית האוניברסלית שאיננה מיוסדת על סמכות דתית התקבלה במעגלים רחבים יותר ויותר בתרבות, הלך ונחשף כישלון החילוניות להתמודד עם שאלת משמעות החיים.¹² הראשונים להריח חולשה זו הם כמובן כוהני הדתות, שכמו הכומר ברומן של קפקא, פונים לנפשות החלשות והשבורות ומציעים להן את מרכולתם העתיקה שתגאל אותן ממועקת החופש שלהן.¹³ אך גם פוליטיקאים בעלי חוש ריח מפותח מזהים מצוקה זו, והגם שאינם יכולים להציע נחמה מטפיזית הם מציעים את נחמת ההמון הנבחר, שבימינו מתעטפת לא פעם באצטלה דתית. חזרתה של האצטלה הדתית לרטוריקת ההמונים הפוליטית במקום האצטלה המדעית, שבה התעטפו דוברי הפשיזם של המאה העשרים, יכולה לשמש אינדיקציה נוספת ל"משבר החילוניות", שסימפטום שלו מופיע גם במערכת הפוליטית. הייתכן מנהיג אתאיסטי במציאות הישראלית או האמריקאית?

11 כך ניטשה בספרו המדע העליון, סעיף 108: מאות בשנים לאחר מותו של הבודהא, הייתה שם מערה אחת, שהבריות היו מראים בה את צלו – צל אדיר ומחריד. האלוהים מת, אך אם לדון לפי אופיו של האדם, ייתכן ועוד אלפי שנים תהייה מצויות מערות, בהן יהיו מראים את צלו. ואנחנו – אנחנו מצווים לגבור גם על צלו! (ניטשה, 1985: 262).

12 ההגות האקזיסטנציאליסטית מתמודדת עם משבר זה כבר מימיו של סרן קירקגור בן המאה ה-19. הגות זו מנסה להתמודד עם תחושת האבסורד הקיומית של האדם המודרני, שאותה מגדיר יפה אלבר קאמי כעומת "בין הזעקה האנושית לבין השתיקה חסרת ההיגיון של העולם" (קאמי 1990, 34). חלק מההוגים, כמו קירקגור, מציעים מענה לכך בשיבה לאמונה הדתית, ואילו הוגים אחרים, דוגמת קאמי, דוחים מענה זה כסוג של הונאה עצמית.

13 פרויד, שרואה את האמונה הדתית כשיגיון המוני, מכיר בערכה הפסיכולוגי: הדת מצמצמת את גבולותיו של משחק זה של בחירה והסתגלות בכך, שהיא כופה על הכול, ובאותו אופן, את דרכה להשגת אושר ולהימנעות מסבל. עיקר הטכניקה שלה היא בכך, שהיא מפחיתה בערך החיים ומסלפת את תמונת העולם הממשי בצורה שיגיונית, דבר המותנה בהרתעת החשיבה של האדם. במחיר זה, על-ידי קיבוע של אינפנטיליות נפשית וסחיפת האדם אל שיגיון-המונים, עולה בידי הדת לחסוך מבני-אדם רבים נזק נורוזה אישית (פרויד 2000ב, 94).

כך אפשר לזהות במדינת ישראל נסיגה מבוהלת מהמרד של התרבות העברית המתחדשת, שהוליד אותה כמדינה חילונית ודמוקרטית, חזרה לחיק הדת היהודית המתלהמת, שמתבטאת בלאומנות דתית ובכמיהה למנהיג חזק. מדוע טראמפ יכול לבזוז למדע (למשל בשאלת התחממות כדור הארץ)? מדוע טראמפ יכול לבטא עמדות גזעניות (למשל ביחס לנשים ומוסלמים)? נראה שהתשובה לכך היא שעמדות אלה מתיישבות עם הגישה הדתית של תומכיו, והיא שמספקת לעמדות אלה עוצמה פוליטית ואף הגנה מפני ניסיונות לערער עליהן באופן רציונלי ומוסרי. "השקר הופך לסדרו של עולם", משיב יוסף ק' לכומר שמציע לו לא לחקור במופלא ממנו, והשקר אכן הפך לסדרו של עולם. "חדשות כוזבות" הן סדרו של עולם, שוויתר על שאלת האמת ובוחן את המציאות במונחים של יחסי כוח. אך אם אכן אין ממש באמת, מהו פשר המושג "חדשות כוזבות" ומדוע הוא מעורר התנגדות?

נראה שבמסגרת דיון המוותר על שאלת האמת לטובת ריבוי נרטיבים אי-אפשר להסביר את פשר המושג "חדשות כוזבות" וממילא אי-אפשר להסביר את ההתנגדות שהוא מעורר. עם זאת, הופעתו הדומיננטית של מושג זה במרחב השיח הפוליטי יכולה לשמש סימן לחזרתו של מושג האמת המודחק לשיח ואף הזדמנות לנסות לשקמו. נראה שגם להכרה בנרטיבים השונים יש גבול אפיסטמולוגי ואתי, שחצייתו פוגעת בערך שהכרה זו בקשה לקדם. הערך האפיסטמולוגי של נרטיבים שונים משקף את ההכרה החילונית שאין מי שמחזיק באמת מוחלטת, ולכן כדאי לבחון מחדש כל אמת ולהיות פתוח לאפשרות שמפרספקטיבה אחרת המציאות עשויה להיתפס באופן אחר. אם נשתמש במושג רווח משלב המעבר מהתיאולוגיה למדעי הטבע המודרניים, נוכל לומר שהמדע המודרני התקדם בהמירו את האידיאל של "השכל האלוהי" באידיאל של השכל האנושי, שהוא לעולם בר-טעות ותמיד כפוף לפרספקטיבה מסוימת. הערך האתי אף הוא משקף הכרה דומה בכך שאין מי שיכול לצוות על בני האדם כיצד ראוי לחיות, ולכן יש לאפשר לכל יחיד ולכל קבוצה לחיות בהתאם לערכיהם, כל עוד אינם פוגעים באפשרותם של האחרים לנהוג כך. אך אם מותחים מגמה זו יתר על המידה לא יכול להתקיים עולם של ידע ואין מקום לאתיקה. שאלת האמת היא שמכוננת את עולם הידע ואת האתיקה האנושית, ולכן ויתור עליה מסכן את שניהם גם יחד. יש טעויות אפיסטמולוגיות ואתיות, גם כשמכירים בחשיבות של ריבוי נרטיבים, וכך אפשר להסביר מהן "חדשות כוזבות". מדובר על אותו פער שבין נרטיב שמחויב לאמת, ולכן דובריו נכונים להכיר בחלקיותו ואף בכך שהוא עשוי להתגלות כשגוי (הרטוריקה הסוקרטית), לבין נרטיב שהוא אך ורק ביטוי של תשוקת כוח, שאיננו נכון להכיר בחלקיותו ובוודאי בטעותו (הרטוריקה הסופיסטית). לכן, עצם פריצתו של המושג "חדשות כוזבות" לשיח הפוליטי יכול ללמד שהאמת חוזרת ממקומה המודחק לשיח. אך כדי להחזיר את השיח למקומו הראוי, כדי ש"השקר לא יהפוך לסדרו של עולם", נדרש שיקום של מעמד האמת, לא רק בשיח הפוליטי אלא בשיח התרבותי הרחב יותר, שכולל את

עולם הכלכלה, המשפט, האקדמיה, האמנות וגם הדת. התזה הפוסטמודרנית של יחסי הכוח, שאפשרה לחשוף הטיות אפיסטמולוגיות ועוולות אתיות, נעשתה לחרב פיפיות כשמאמצעי לחשיפת כזבים חברתיים הפכה למתנגחת במושג האמת. מי שיוצא נשכר מכך הם אנשי הכוח, שלא רק מבטאים בכך את "האמת" של תזה זו אלא אף זוכים ללגיטימציה "אתית", שהרי הכול אך ורק יחסי כוח.

עליית טראמפ יכולה להיות מוסברת על רקע חשיפת משבר החילוניות הפוסטמודרני כחלק מהחזרה ל"דת". הכמיהה של תרבות נפולה לכוח פאלי שיושיע אותה מאפשרת עלייה של מנהיגים חזקים, שלא האמת היא נר לרגליהם אלא תשוקת הכוח. הם חושבים במונחים של יחסי כוח ומעניקים לבוחריהם תחושה של כוח, שכה חסרה להם. כוח זה הם עצמם שואבים מחזרה לאבות קדמונים, שאסור לערער על אמיתותיהם בשל כוחם העצום. דווקא סירוס זה של המנהיגים מאפשר להם לפעול בצורה נחושה וכוחנית יותר ממי שתוהים על אמיתות אלה, שלא לדבר על מי שמנסים למרוד בהן ומוקעים כבוגדים.¹⁴ כך נוצרת רטוריקה אינפנטילית של כן ולא מוחלטים ושל שפה רדודה, חנפנית ופוגענית. תפקידם של האינטלקטואלים במציאות תרבותית זו הוא לשקם את ערך האמת באמצעות התנגדות אתית לסילוק מושג האמת מן השיח הפוליטי. מבחינה זו הצפת המושג "חדשות כוזבות" היא צעד חשוב בכיוון זה, כיוון שהיא מחזירה למציאות התרבותית לכל הפחות את המחשבה על כזב לעומת אמת. אך כדי שהמושג יתרום בצורה ממשית יותר יש להמיר את הלעג הסלחני ביחס אליו לתמרור אזהרה חמור. הלעג הציני, או שמא יש לכתוב הלהג הציני, הוא חלק מן השפה האינפנטילית ובכך משרת במקרים רבים את הכזב, בהציגו אותו כדבר נסלח ומקובל. פעולת שיקום ערך האמת יכולה להכניס ריגוש מחודש לתרבות נבולה, ובכך להציע אלטרנטיבה לעלייתו של הכוח הפאלי הדורסני.

האמת אפוא נתביישה, או ליתר דיוק בוישה, ולא החצוצרה, שדווקא איבדה כל בושה. בתרבות שהאמת סולקה ממנה אין מקום לבושה, מפני שבושה נולדת בפער שבין הראוי למצוי, בין האמת לכזב. שאלת האמת היא השאלה מה נכון ומה ראוי. בלי שאלה זו מושל במציאות המצוי בלבד, וזו ממש עובדה. הקושי להתמודד עם שאלת האמת במתכונתה המודרנית והחילונית, שתובעת הבנה ולא אמונה, הוליד הישגים מדעיים ואתיים חשובים (דוגמת השלטון הדמוקרטי), אך גם רפיון בשאלת משמעות החיים. הכמיהה הדתית או האינפנטילית לאמת מוחלטת, שפרויד מזהה ביניהן, עדיין מושלת

14 ניטשה, שעומד על התפתחות האופי הצייתי של בני האדם מתוך התארגנותם בחברות, מצביע אף על האופי הצייתי של המנהיגים ש"מעמידים עצמם כמוציאים לפועל צווים קדומים או גבוהים יותר (של אבות, חוקה, חוק, משפטים או אף של אלוהים) או שהם לוקחים בהשאלה כללים עדריים מתוך דרכי החשיבה העדרית עצמה, כגון 'משרתיו הראשונים של עמם' או 'כלי שרת של טובת הכלל'" (ניטשה 1967, 105). כך, ניטשה מספק לנו פרספקטיבה נוספת לבחינת המצב הקיומי שמשקף בטרוריקה הפוליטית.

ככל הנראה בנפש האדם בכל הנוגע לשאלת משמעות החיים ("צללי האלוהים", במונחיו של ניטשה). פער זה בין הכמיהה לאמת מוחלטת לבין התשובות החלקיות והמקומיות שהמחשבה המודרנית יכולה לספק מוליד תחושה של ריקנות קיומית (אבסורד, במונחיו של קאמי), ואף התבוננות עוינת בשאלת האמת עצמה. רפיון זה, טענתי, הוא קרקע נוחה לעליית מנהיגות וולגרית וחזקה, שנותנת מענה לתחושת הרפיון בכוח פאלי נעדר עכבות של אבות קדמונים, שלהם מציית אף המנהיג עצמו. הקבלת המוטיב של "החזרת עטרה ליושנה" לסיסמת טראמפ "Make America great again" יכולה לסייע לשמוע את ההד הדתי שנושאת בשורתו של טראמפ. הד זה מתגלה ברטוריקה האינפנטילית והפטריארכלית של טראמפ ויכול להסביר את מקור כוחה, שהוא מקור כוחו: פנייה ליסודות קמאיים ולא מסופקים של ציבור במשבר משמעות (משבר החילוניות), שְׂכָמָה לאב גדול (מנהיג חזק) ולאם קדושה (מולדת טהורה). מנקודת מבט זו, עליית טראמפ לשלטון איננה כה מפתיעה אך חייבת לעורר התנגדות מצד מי שרואים בשאיפה לאמת יסוד חיוני לחיים אנושיים ראויים.

רשימת מקורות

- אפלטון, 1979. "גורגיאס", **כתבי אפלטון** א, תרגום: יוסף ג. ליבס, ירושלים ותל אביב: שוקן, עמ' 278-392.
- ביאליק, חיים נחמן, 2004. **השירים**, אור יהודה: דביר.
- , 1953. **סיפורים**, תל אביב: דביר.
- ברנר, יוסף חיים, 1984. "רגשים והרהורים [על 'מחפשי האלוהים']", **כתבים** ג, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 369-376.
- הוסרל, אדמונד, 1996. **משבר המדעים האירופיים והפנומנולוגיה הטרנסצנדנטלית**, תרגום: דוד זינגר, ירושלים: מאגנס.
- יום, דייוויד, 1983. **מסכת טבע האדם**, תרגום: יוסף אור, ירושלים: מאגנס.
- ניטשה, פרידריך, 1985. **הולדתה של הטרגדיה; המדע העליון**, תרגום: ישראל אלדד, תל אביב וירושלים: שוקן.
- , 1967. **מעבר לטוב ולרוע; לגניאלוגיה של המוסר**, תרגום: ישראל אלדד, תל אביב וירושלים: שוקן.
- פוקו, מישל, 2005. **סדר השיח**, תרגום: נעם ברוך, תל אביב: בבל.
- פריד, זיגמונד, 2013. **טוטם וטאבו: התאמות אחדות בין חיי הנפש של הפראים ושל הניוירונים**, תרגום: רות גינזבורג, תל אביב: רסלינג.
- , 2000א. "עתידה של אשליה", **התרבות והדת**, תרגום: אברהם קנטור, תל אביב: ספריית פועלים, עמ' 31-74.
- , 2000ב. "תרבות בלא נחת", **התרבות והדת**, תרגום: יעקב גוטשלק, תל אביב: ספריית פועלים, עמ' 75-145.
- , 1988. "מעבר לעקרון העונג", **מעבר לעקרון העונג ומסות אחרות**, תרגום: חיים איזק, תל אביב: דביר, עמ' 95-137.
- קאמי, אלבר, 1999. **האדם המורד**, תרגום: צבי ארד, תל אביב: עם עובד.
- , 1990. **המיתוס של סזיפוס**, תרגום: צבי ארד, תל אביב: עם עובד.
- קפקא, פרנץ, 1992. **המשפט**, תרגום: אברהם כרמל, תל אביב: שוקן.
- Ferenczi, Sandor, 1950. *The Selected Papers of Sandor Ferenczi*, New York: Basic Books.
- Gadamer, Hans-George, 2013. *Truth and Method*, trans. Joel Weinsheimer and Donald G. Marshall, New York: Bloomsbury.
- Laplanche, Jean, and Jean-Bertrand Pontalis, 1973. *The Language of Psycho-Analysis*, trans. Donald Nicholson-Smith, London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.
- Mercer, Jean, 2011. "The Concept of Psychological Regression: Metaphor, Mapping, Queen Square, and Tavistock Square", *History of Psychoanalysis* 4(2): 174-196.

דונלד טראמפ ו"הצל" היונגיאני במערב הפרוע

רחל קואסטל

מכללת סמינר הקיבוצים, תל-אביב

תקציר

מאמר זה מבקש להיעזר בפסיכולוגיית המעמקים של קרל יונג ואריך נוימן כדי להסביר כיצד הגיח דונלד טראמפ, מועמד שנוא ממסדית ונלעג תקשורתית, וניצח את הבחירות לנשיאות ארה"ב ב-2016, ומדוע התגובות לבחירתו ולאישיותו אופיינו בפאניקה מוסרית. בהסתמך על הדיאלקטיקה בין ארכיטיפ "הצל", המתייחס לחלקים האפלים והמודחקים של האישיות, לבין "הפרסונה", המסכה האשלייתית שאיתה אנו יוצאים לעולם, אטען במאמר זה שבחירתו של טראמפ והתגובות הקיצוניות לה הן ביטוי של האנרגיה החברתית האלימה שהשתחררה מפירוק מעטה "הפרסונה" שייצג הנשיא הקודם ברק אובמה, בעל התדמית הנקייה מרבה, ושל התפרצות הרגשות ה"ציליים" והלא תקינים פוליטית שהודחקו במהלך כהונתו. נוסף על כך, במאמר מועלית ההשערה שהארכיטיפ האמריקאי השורשי של "גיבור המערבון", המייצג דמות נערצת ש"הצל" שלה אינו מודחק, נותן רוח גבית לטראמפ; עוצמתו הרטורית מוסברת בכך שהוא מציע לבוחריו הזדהויות מושיעות וביטוי פומבי לרגשותיהם התוקפניים, אלה שאין להם לגיטימציה בשיח הליברלי והתקין פוליטית השלט בתקשורת המובילה, אך יש להם הדם של לגיטימציה במיתוס "המערבון". לבסוף, וכביטוי חברתי נוסף לפיצול בין "הצל" ל"פרסונה", המאמר בוחן את תנועת #MeToo, שנעשתה ויראלית אחרי בחירת טראמפ, ומזהה בה מוסרנות בינארית שבשמה היא מסמנת את הרוע ומעלה אנשים על המוקד, במסע כוחני של הפחדה ופיוש (שיימינג). זוהי מוסרנות מפצלת שמקורותיה דתיים-פוריטיניים, אך היא זוכה לתחייה מחודשת בתנועות התקינות פוליטית החילוניות, שגם הן אינן מכירות ב"צל".

▲ א. הקדמה

מאז שהכריז על מועמדותו לנשיאות ארה"ב ביוני 2015 נעשה דונלד טראמפ למוקד של רתיעה, לעג והסתייגות תרבותית-תקשורתית רבה, שלא שכחו אף היום, שנתיים ויותר לאחר היבחרו. הוא נתפס, באופן חסר תקדים בהיסטוריה של נשיאות ארה"ב, כמועמד לא רק בלתי ראוי אלא אף אפל ומסוכן, שבחירתו מסמנת את תחילתה של הידרדרות מוסרית, כלכלית וחברתית. כל זה בלט במיוחד על רקע הקדנציה הכפולה של הנשיא ברק אובמה, שקיבל את הגיבוי של התקשורת המובילה והממסד הליברלי, ושהילרי קלינטון, מועמדת המפלגה הדמוקרטית, הוצגה כממשיכה הטבעית שלה. קלינטון לא הייתה מועמדת מזהירה כאובמה, והיא אף הפסידה כשהתמודדה מולו ב-2008 על מועמדות לנשיאות מטעם המפלגה הדמוקרטית, אך היא הייתה ללא ספק בעלת הניסיון הנדרש והאידיאולוגיה "הנכונה" פוליטית. אל מול מועמד שנוא תקשורתית וממסדית כטראמפ, ולמרות פרשיית האימיילים שהטילה דופי בהתנהלותה (Tapper, 2017), היה נדמה שהיא הבחירה השפויה היחידה, ואכן סקרי הבחירות תמכו בכך (Skibba, 2016). מה אפוא קרה? מדוע היא נכשלה בבחירות שנדמה כי, בלשון עממית, "היו כבר בכיס שלה"? האם הכישלון של קלינטון והניצחון של טראמפ היו אישיים, או שמא שיקפו מגמות כלל-חברתיות? ובעיקר, כיצד הגיח דונלד טראמפ, דמות לא ממלכתית ונלעגת תקשורתית, ממה שנדמה כלב המאפליה הרגשי והאידיאולוגי, והשתלט על הבחירות וגם על התודעה התרבותית הכלל-עולמית?

עשרות רבות של כתבות עיתונות ומאמרים אקדמיים נדרשו לסוגיה זו בניסיון לפענח, להגדיר ולנתח את תופעת טראמפ והטראמפיזם (Zaretsky, 2017). סיבות הגיוניות רבות הועלו: פרשנים פוליטיים הסכימו שזכייתו המפתיעה היא עוד ביטוי לגל האנטי-ממסדי/אליטיסטי/גלובלי שהתבשל לאיטו במדינות המערב (Duke, 2016). מאחר שגל זה קשור לכך שהשמאל הליברלי בכל העולם המערבי נטש את מעמד הפועלים, מצביעי טראמפ אופיינו כשייכים בעיקר לאמריקה הכפרית הלבנה והלא משכילה אך גם למעמד הביניים הנמוך, שלאחר קיפאון של כמה עשורים נשא עיניים לטראמפ, הנתפס כאיש עסקים מצליח שיכול להושיע את הכלכלה (Johnston, 2016). חוקרים אחדים אף ייחסו את הפופולריות שלו ליכולותיו הפרפורמטיביות והקומיות ולתדמיתו הציבורית, שהיא מפגן מוגזם של סימולקרה קפיטליסטית; כל זאת בצל מעבר מוקדי הכוח של השיח הציבורי מהמדיה הישנה למדיה החדשה, של הפייסבוק והטוויטר, מדיה לא מסוננת ונגישה לכול שבה טראמפ עושה שימוש "פופוליסטי" (Hall, Goldstein and Ingram, 2016). במסגרת שיח הפוליטיקה של הזהויות הובנה זכייתו כמסמנת הצפה מחודשת של הגזענות והסקסיזם השורשיים בארה"ב, המודעים והלא מודעים (Alter, 2016).

טענות אלו, כל אחת בנפרד וכולן ביחד, מסבירות באופן משכנע והגיוני, גם אם חלקי, את הבחירה המפתיעה לכאורה בטרמפ, אך אינן נותנות מענה לפאניקה המוסרית שאפיינה את התגובות אליה,¹ שמאמרים אלה גם הם ביטוי שלה. מאמר זה נעזר בפסיכולוגיית המעמקים של קרל יונג ותלמידו-ממשיכו אריך נוימן, ובמיוחד בתפיסתם את השורשים הארכיטיפיים הטרנספרסונליים של המציאות הנפשית והחברתית, כדי לענות על שאלות אלו. הוא מתמקד בדיאלקטיקה בין ארכיטיפ "הצל", המתייחס לכל החלקים האפלים והמודחקים של האישיות, לבין "הפרסונה", אותה מסכה אשלייתית שאיתה אנחנו יוצאים לעולם (Samuels, 1985: 23–24). המאמר מציע להבין בעזרתה את בחירתו של טראמפ והתגובות אליה כביטויים של האנרגיה החברתית האלימה שהשתחררה מפירוק מעטה הפרסונה שייצג הנשיא הקודם ברק אובמה, בעל התדמית הנקייה מרב, ושל התפרצות הרגשות ה"ציליים" והלא תקינים פוליטית שהודחקו במהלך כהונתו, ושהגיעו בדמותו השנייה במחלוקת של טראמפ. נוסף על כך, מועלית ההשערה שהארכיטיפ האמריקאי השורשי של "גיבור המערבון", המייצג דמות נערצת שהצל שלה אינו מודחק, נותן רוח גבית לדמותו הצילית של טראמפ. לפי השערה זו, עוצמתו הרטורית של טראמפ נובעת מכך שהוא מציע לקהלו הזדהויות מושיעות וביטוי פומבי לרגשות אמביוולנטיים-תוקפניים, אלה שאין להם לגיטימציה בשיח הליברלי והתקין פוליטי השליט בתקשורת המובילה אך יש להם הדים של לגיטימציה בארכיטיפ "המערבון".

כחוט השני העובר לאורך כל המאמר מוצגת ביקורת נוקבת על שיח הפוליטיקלי-קורקט הפוסט-מודרני, המאפיין גם את הממסד הדמוקרטי-ליברלי בארה"ב, שאיננו אלא תחייה מחודשת של האתיקה הפוריטנית הישנה והמפצלת. הפוליטיקלי-קורקט, כסוג של משטרת מחשבות אורוליאנית, הוא שיח שמשתיק את הצל ולכן מאיים על ערך היסוד הדמוקרטי של חופש הביטוי, החיוני ליציבות חברתית. אין ספק שלהשתקת הצל היגיון רב מבחינת הפרסונה: ארכיטיפ הצל הוא כה קשה ומאיים, שאפילו בביקורת התרבות לא אוהבים לגעת בו (Meyer, 2003: 520). אולם מערכות, בין שהן אישיותיות או חברתיות, הן דבר מורכב ולא תמיד אפשר לתקן אותן, בוודאי לא באמצעות הדחקת הצל. לכן אל מול פנטזיית התיקון הטהרנית של הממסד הליברלי, אל מול הפרסונה הוואספית הנקייה, הגיח טראמפ כצל ענק ומזעזע רגשית. הממסד היה יכול להכיר בחלקים הציליים של עצמו ושל החברה ולהכיל אותם באופן בוגר, אבל בחר להמשיך בסטטוס קוו למרות חוסר האיזון הבעייתי. ברני סנדרס, היריב הדמוקרטי של קלינטון, ניסה לעשות זאת במידת מה, בהדגישו את הקיבעון של מערכות שבעות ומרוצות מעצמן – אך ללא הצלחה.²

1 על פי סטנלי כהן, שטבע את המונח, פניקה מוסרית היא מצב שבו אדם או קבוצה מוגדרים כאיום על הערכים החברתיים ולכן הם מיוצגים באופן סטריאוטיפי בתקשורת (Cohen, 2014: 1).

2 אכן בעקבות הכישלון של קלינטון בבחירות נעשה ניסיון לשנות את ההליך המאוד לא דמוקרטי של בחירות הפריימריז במפלגה הדמוקרטית (Herndon, 2018).

▲ ב. ארכיטיפ הצל האישני והכלל-חברתי

ארכיטיפ הצל הוא אחד המושגים המרתקים בפסיכולוגיית המעמקים של קרל יונג, והוא תוצר של פיצול אינהרנטי במבנה האישיות בין הצל לפרסונה. יונג מתייחס במקומות רבים בכתביו למונח הצל כאל אותו חלק אפל במבנה האישיות שנמצא מחוץ לתודעת האגו, והוא תוצר של מנגנוני ההדחקה של כל מה שלא נמצא בהרמוניה עם האגו האידיאלי, כלומר כל הדברים בעצמנו שאנחנו שונאים, מתביישים בהם ומסרבים להודות בהם (נוימן, 1963: 108). הצל הוא לב המאפליה של האגו, הוא ביתם המוחבא של כל החלקים השליליים של האישיות, החלקים הנחותים, הרעים והמוכחשים המאיימים על האגו ועל הזהות המוסרית (Stein, 1998: 107). נוימן מתאר באופן פיוטי את הצל כ"צד הלא-נודע של האישיות, אשר האני הבהיר, הניצב באור התודעה, תופשו על פי רוב כדמות אפלה, מאיימת ורעה", ומצביע על הצמדים הבל וקין, יעקב ועשיו וד"ר ג'קיל ומר הייד כדוגמאות מיתולוגיות של הצמד צל-פרסונה (נוימן, 1963: 108).

הפרסונה היא ההופכי של הצל, היא ד"ר ג'קיל בצמד ההפכים, היא המצב שבו המערך הפנימי מוקרב עבור החזות החיצונית. מאחר שאנחנו פוחדים מהתכנים הציליים של אישיותנו אנחנו בורחים לפרסונה, אל הצדדים הנחשקים יותר מבחינה מוסרית. לכן אנחנו מציגים לעולם את הפרסונה אבל מסתירים את הצל (Bolea, 2016: 86). אלא שהפרסונה, לפי יונג, היא בדיוק הדבר שהאדם אינו, אבל שהוא ואחרים חושבים שהוא: היא המסכה שמאחוריה נחבא האדם, לעיתים גם מעיני עצמו. לצל, בהיותו הצד האפל, האגרסיבי והזועם, אין למעשה לגיטימציה פומבית, והוא כל מה שמורחק מהפרסונה (נוימן, 1963: 31). כמו נרקיסוס, אדם יכול להתאהב בפרסונה שלו (Bolea, 2016: 86), אך זוהי אחת הטעויות הגדולות שהוא יכול לעשות, שכן האינטגרציה המודעת של הצל מסמנת בפסיכולוגיית המעמקים את תחילת התהליך הטיפולי ואמורה להימשך לאורך כל החיים.

תהליך ההטמעה של הצל הוא תהליך כואב ומזעזע אך חיוני מוסרית, ונוימן מפליא לתארו בקטע שלהלן:

[זהו] תהליך בו נאלץ האני להכיר בעצמו שהוא רע וחולה, א-סוציאלי [...]. מכוער ומוגבל; דרך אנליטית המדלדלת את האני המנופח ומביאה אותו להכרה במוגבלותו ובחד-צדדיותו [...] ובאי הצדק שבו: בתהליך זה ובדרך זו פוגש האדם את עצמו פגישה כה מרה ואכזרית, עד שנקל להבין את התנגדותו לתהליך הזה [...] [זהו] מקום שהאישיות מגלה בתוך המבנה שלה עצמה את הקרבה בינה לבין אויב האנושות, יצר האגרסיה וההרס (נוימן, 1963: 64).

רק בהכירי גם בצד האפל שבי (לא בחוטא שבי), אני יכול לקבל את האני האפל של הזולת, כי אז אני מגלה את המשותף בינינו דווקא בעובדה שגם אני אפל, ולא רק בעובדה שגם אני נאור (שם, 77).

ציטוט זה לקוח מספרו הגאוני של נוימן **פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש** (1949), שנכתב במהלך מלחמת העולם השנייה ולנוכח זוועותיה, ובו הוא מפתח את תיאוריית הצל היונגיאנית כדי לנתח את התת-מודע הכלל-חברתי. בספר זה דן נוימן בבעיית הרוע ומחלק את התפתחות המוסר לאורך ההיסטוריה לשני שלבים מרכזיים: הראשון הוא שלב האחידות הקמאית, שבו "הקבוצה אחראית למעשיו של היחיד וכל יחיד מגלם את הקבוצה כולה" (שם, 48). בשלב זה הצו המוסרי מועבר על ידי יחידים בעלי יכולות התגלותיות, כמו משה בהר סיני (שם, 53). משלב זה מתפתח השלב השני, שנוימן מכנה "המוסר הישן". מוסר זה מתאפיין במנגנון פיצול מוחלט בין ערכי הטוב והרע, הווה אומר הפרסונה והצל. את הדינמיקה המוסרית שבה הרע מוגדר כניגודו של הטוב הוא מכנה "שלילת השלילי" (שם, 25). כל הנטיות האישיות שאינן מותאמות לאידיאל הטוב מודחקות, והרוע הפנימי, שנחווה כזר לאני, מושלך החוצה. לפי נוימן, הבעיה היא ששלילת השלילי מביאה בעצמה "להתעצמותו הבלתי מודעת של זה עד כדי סאדיזם ותאוות הרס בהמית" (שם, 40). אל מול "מוסר ישן" זה הוא מציע "מוסר חדש", שאותו הוא מכנה "הכוליות של אחדות" (שם, 101), שמבוסס על איחוד הניגודים, שבו "[ה]טוב הוא להכיר ברע שב עצמך. ואילו להיות טוב מידי [...] דבר זה הוא רע" (שם, 91). דיאלקטיקת הצל-פרסונה אנלוגית במידה מסוימת לפרדיגמות פסיכואנליטיות קלאסיות, כמו המתח בין האיד והאגו הפרוידיאניים או תיאוריית הפיצול בין הדחפים ההרסניים לאהבה של מלאני קליין; אולם יונג ונוימן מרחיבים את היריעה מהאני להבנה של התנהלויות כלל-חברתיות.

אפשר לטעון שמודל "המוסר החדש" של נוימן הוא אוטופי מדי ובלתי ישים. כמו כן, אין להסיק מהאמור שהנשיא טראמפ מייצג אינטגרציה בוגרת של הצל או שהוא דוגמה נאצלת של "המוסר החדש". עם זאת, דיאלקטיקת הצל-פרסונה מאפשרת להבין בצורה רגשית-פסיכולוגית את הבחירה של טראמפ אחרי שמונה שנות כהונת אובמה, כמו גם את האקורד הצורם והכואב שבו היא התקבלה בממסד והציבור הליברלי, כפי שיפורט בהמשך.

▲ ג. אובמה וטראמפ – הפרסונה והצל

שום צל לא דבק בנשיא ארה"ב הקודם ברק אובמה, והוא נתפס ויוצג על ידי תאגידי המדיה והאקדמיה, השולטים בשיח התרבותי, כאדם הנכון המשתמש בשפה ובהבעות הפנים הנכונות. נוסף על כך, וכדובדבן על קצפת דימויו הציבורי, יש לו משפחה וזוגיות

"מושלמת" עם מישל אובמה, שגם היא הפכה לאייקון נערץ. כך הוא ייצג את הממסד הליברלי, והאחרון גמל לו בהכרה הגבוהה ביותר: פרס נובל לשלום, וזאת עוד לפני שעשה מהלכים משמעותיים כנשיא. אמנם היה ניסיון להדביק לתדמיתו הנקייה "צל" בדמות תיאוריות שהטילו ספק באזרחותו האמריקאית, אך הן לא הצליחו להכתיים אותה. מבחינת התדמית הציבורית, ובמקוטב מטרמפ, אובמה מוקם באולימפוס האתי. דמותו הנקייה מרבב, או במונחים יונגיאניים "פרסונת-העל" שלו, אומצה בשקיקה על ידי הציבור האמריקאי שבחר בו לקדנציה שנייה ב-2012, כמעט באותם שיעורי תמיכה. לא קשה להבין את התאהבות הקהל הליברלי וה"נאור" באובמה בהקשר של השורשים הקאנוניים של המתיישבים הפורטיטניים-טהרניים, שגם הם ניסו "לנקות" את הכנסייה הנוצרית מכל צל שדבק בה מבחינה היסטורית.

אובמה הוא דוגמה לבעייתיות של מה שנוימן מזהה בלהיות "טוב מדי". כדי לשמר את פרסונת-העל, את התדמית הנקייה, הוא נמנע מלהתמודד עם בעיות פנים-חברתיות וחוץ-חברתיות קשות ועם נושאים שנויים במחלוקת שבעבעו כל אותה העת מתחת לפני השטח: המשבר הכלכלי שהחל ב-2007 ושהתבטא באבטלה גבוהה ובקריסה של מחירי הנדל"ן, התרוששות מעמד הפועלים האמריקאי והתרחבות הפערים המעמדיים, הברוטליות הגזענית של המשטרה כלפי מיעוטים, פרשיית הציתותים ההמוניים של הממשל שנחשפה על ידי אדוארד סנודן, ההגירה הלא חוקית, הגברת ההתחמשות הגרעינית של צפון קוריאה ורצח העם הסורי על ידי משטר אסד. אותה הימנעות אפיינה גם חלק מדרכי הפעולה שנקט: הסכם הגרעין עם איראן, שמשמכים של המוסד חשפו את הבסיס הרעוע והלא מציאותי שלו (לנדאו וחורי, 2018), הכאוטיות בעולם הערבי ונפילת משטרים פרו-מערביים, שאירעו בחלקן בשל החלטות ממשל אובמה בצמתים קריטיים של האירועים (Walt, 2017). דבר מסוגיות אלו לא יוחס לאובמה והוא סיים את כהונתו עם תדמית נקייה ללא רבב, תדמית שהוא מקפיד לשמר עדיין. אובמה צוטט לאחרונה מזהיר באחד מנאומיו שבניגוד לממשל הנוכחי, בזמן כהונתו בבית הלבן "לא היו סקנדלים שהביכו אותנו" (Liptak, 2018).

הכרזה זו מבטאת עד כמה חשובה התדמית הציבורית הנקייה לאובמה. אפשר לטעון שהמאווהבות בפרסונת-העל שלו סירסה למעשה את התקשורת וגם אותו, ולכן הוא השאיר את הבעיות הקשות לבא אחריו – מאחר שהתמודדות אמיתית איתן הייתה מקוממת עליו רבים מתומכיו ובכך מאיימת על "שלמות" התדמית. מועמדותה של הילרי קלינטון, שקיבלה את הגיבוי של המערכת "הנאורה", לא הייתה אלא ההמשך של הפרסונה, שכדי לשמר אותה נדרש מאמץ רב בכמה רמות: היה צורך להמשיך להתעלם מהתסכול הרב של המעמד הנמוך ולהדחיק את היצר הלאומני-פטריוטי-שבטי, שגם הוא מזוהה חברתית עם מעמד הפועלים. כדי להמשיך לקיים את הפרסונה היה צורך ב"אובמה סופר-על", דמות שרק הוליווד יכולה לייצר, ודבר שקלינטון בוודאי אינה. למרות זאת, רוב סקרי הבחירות הרשמיים, כאמור, ניבאו ניצחון לקלינטון, אי-

דיוק שהוסבר בדיעבד כתוצאה של הטיה שמאלנית של הסוקרים (Raghavan and Westervelt, 2016), ושתרם להעצמת הזעזוע הממסדי מניצחון טראמפ.

טראמפ הוא כמו התשליל של אובמה; הוא דמות צילית למדיי ושונה מאתוס הנשיא כמנהיג ערכי-אידיאולוגי, אתוס שנשמר בארה"ב לאורך כל ההיסטוריה המודרנית. יחסית לאיש עסקים מן המניין הוא דמות צבעונית במיוחד: מוחצנת, נהנתנית ודחפית, עם ממדים של אמביוולנטיות אתית בחייו המקצועיים והפרטיים. כאיש עסקים ואיל נדל"ן הוא פשט רגל והתאושש כמה פעמים; כפרסונה טלוויזיונית הנחה תחרויות יופי ותוכנית ריאליטי מצליחה. בחייו האישיים הוא נשוי בשלישית למלניה, דוגמנית ממזרח אירופה והגברת הראשונה בהיסטוריה שאיננה ילידת ארה"ב, שתועדה בכמה אירועים ציבוריים, באופן שערורייתי, כשהיא מסרבת לאחוז בידו. זאת אולי מאחר שבעברו, ובזמן הנישואים עימה, ניהל רומנים עם שחקניות פורנו. נוסף לכך הוא מדבר/מציץ ללא הרף וללא מעצורים, פעמים רבות באופן גס, תוקפני ובוטה.

אין זה מפתיע אפוא שהקולות הנשמעים מקרב האקדמיה, התקשורת המובילה והוליווד הם חיילים צייתנים בצבא ההתנגדות הגורפת לטראמפ. אפילו העיתונות השמרנית, שבאופן מסורתי תומכת במועמדים רפובליקנים, נמנעה מלשבח אותו, למעט ערוץ התקשורת "פוקס" שעשה זאת באופן חלקי. טראמפ סומן במסמן "הרוע" ו"הכיעור" תוך התמסרות אפילו מעט היפנוטית למוסרנות האמריקאית הטהרנית הטיפוסית, שאוהבת טוב ורע מוחלטים, של ה"מוסר הישן" במונחים של נוימן. המסמנים הבולטים של טראמפ בשיח הממסדי הם "מגלומן" (De Souza, 2017), "גזען", "מחרחר מלחמה", "מיזוגן מטרידן" ו"קפיטליסט חזיר" (Ferrier, 2016; Hearn, 2017; Kirell, 2017; Tett, 2017); הוא מוצג כמי שעומד בראש משפחה של "מפגרים" (Ryan, 2017) וכסמן לשקרים ועיוותי אמת (Meyer, 2017: 22–23; Williams, 2017). מלבד האשמות ישירות בכל רעות החברה (Kristof, 2017), יש גם האשמות עקיפות מגוחכות לחלוטין: בכתבה על התגברותה של השפעת, למשל, חילופי התפקידים בממשל של טראמפ מואשמים בהסטת תשומת הלב של המדיה מנושא "חשוב" זה (McNeil, 2018). אלו הן רק דוגמאות מייצגות להלך הרוח הכללי שאפיין את היחס של התקשורת למועמדו, לבחירתו ולשנת כהונתו הראשונה של טראמפ.

התגובות לבחירתו של טראמפ בקרב מוקדי השיח הליברלי והאקדמי אופיינו בקיצוניות אפוקליפטית. בצידו המעודן יותר של הספקטרום, בחירתו נתפסה כקריסה מוחלטת של הפוליטיקה המסורתית בכללה, הן של השמאל והן של הימין (Hearn, 2017), וכביטוי לכך שהאמריקאים למעשה מנציחים חוסר שוויון גזעי ומעמדי בשם השוויון והצדק (Baum, 2017). סיסמת הבחירות של טראמפ "בואו נשיב לאמריקה את גדולתה" נדונה בהקשר הכללי של מה שנתפס כמלנכוליה ומאניה שאפיינו את קמפיין הבחירות שלו, ושמקורן בתנועה הניאו-קונסרבטיבית ששורשיה בשנות ה-80 בארה"ב (Tarnopolsky, 2017).

בצד המעודן פחות של אותו ספקטרום הוגדרה תופעת טראמפ כ"ניאו-פאשיזם" (Foster, 2017a) והרטוריקה שלו כ"פרוטו-פשיסטית" (Connolly, 2017; Weber, 2017), שגרסה מוקדמת שלה אפשר למצוא בפאשיזם הקלאסי של שנות ה-20 וה-30 במאה הקודמת (Foster, 2017b). כלכלנים מובילים, כולל חתן פרס נובל לכלכלה לשנת 2008 פול קרוגמן, הזהירו כי בחירתו של טראמפ תוביל לקריסה טוטלית של הכלכלה – תחזיות אפוקליפטיות שהתבדו לאחר הבחירות (Moore and Decker, 2017). לצד טיעוני הבסיס של מאמרים אלה הם שזורים בציטוטים ישירים מנאומיו של היטלר (שם, 1) ובהצהרות מלאות פתוס כגון "צל של סכנה עצומה מתחיל ליפול על הארץ כולה" (שם); באחד המאמרים האקדמיים שנכתבו בהקשר זה מתוודה הכותבת כי לא הפסיקה לבכות, לרעוד ולסבול מתחושת ורטיגו במשך כמה ימים אחרי הבחירה של טראמפ (Hearn, 2017: 79).

השיח החילוני אמנם לא הקצין עד לשטן הנוצרי בכבודו ובעצמו, כפי שעשו כמה חוזים אפוקליפטיים (Varos, 2017; Maza, 2018), אך בדומה למיתוס הנוצרי של האנטיקריסט, שייכו לו יכולות וכוחות על-אנושיים. ריצ'רד גרוסן, למשל, טוען שהתחושה הכללית במדיה "שמשהו רע הולך לקרות" היא בגלל מה שהוא מכנה "התיווך המרושע של טראמפ". לשון אחר מתוחכם פחות – לא המדיה היא האשמה בייצוג הקיצוני של המציאות כאפלה³ אלא טראמפ הוא האשם בייצוג זה (Grusin, 2017: S86). הוא מצטט במאמרו את טענתם של אנדרו גופי ומת'יו פולר, בעקבות מרשל מקלוהן, כי "דונלד טראמפ" הוא כבר לא רק המסר [...] הוא גם המדיום עצמו". כלומר טראמפ למעשה שולט באופן על-אנושי במוחם של הכותבים, ודרך זה – במדיה כולה. בהקשר הזה צוטט הפרשן הראשי של הניו-יורק טיימס תומס פרידמן, שאמר שטראמפ הוא "מחלה אוכלת מוח מבחינת תעשיית החדשות [...] ההורס דור שלם של כותבי טורים ועיתונאים" (אילון, 2018).

במיתוסים המפצלים בין הצל לפרסונה, הצל תמיד מוגדר כ"אנטי" – אנטי-גיבור, אנטי-אור. הגיבור הוא אישיות ללא צל; אל מול הצל הרשע הגיבור תמיד מוצג כ"טוב יותר" ו"נעלה" (Meyer, 2003: 521). פיצול זה, שהמסד הליברלי מפנה כעת נגד טראמפ, טבוע עמוק בתרבות האמריקאית הפרוטסטנטית-משיחית, והתבטא בעבר באנטי-קומוניזם פנאטי ובתיאור מתנגדי אמריקה כ"ציר הרשע". אולם זהו פיצול ילדותי, אשלייתי ומסוכן. את הסכנה הטמונה בו מסביר נוימן בקטע זה:

על פי קנה המידה של המוסר החדש אין האדם נקי מדופי מבחינה מוסרית אלא משהודה בבעיית הצל שבו, כלומר משקלט בתודעתו את הצד השלילי אשר בו עצמו. הסכנה הנשקפת תמיד למין האנושי, ואשר קבעה וקובעת היום את פני ההיסטוריה

3 שמתי לב שהמילה "אפלה" (dark) מופיעה במאמרים רבים בהקשר של טראמפ.

שלו, מקורה בעובדה, שהמנהיגים לא הועמדו למבחן; ייתכן אומנם שיהיו ישרי-דרך על פי קנה המידה של המוסר הישן, אבל תגובת הנגד הבלתי מודעת שבהם, זו שאין הם נותנים דעתם עליה, "עושה היסטוריה" יותר מתודעתם [...]. איננו יכולים עוד בשום פנים ואופן להסתפק ב"כוונות טובות", שהן סימפטום של התודעה (נוימן, 1963: 77).

▲ ד. טראמפ בעיני בוחריו: הטוב, הרע והמכוער

התגובות הקיצוניות של המדיה והאקדמיה לא רק טוענות שטראמפ הוא נלעג, מסוכן ובלתי ראוי, אלא גם מניחות, בעצם התגובות הקיצוניות, שהאמריקנים שבחרו בו – מחצית מהאוכלוסייה – גם הם כאלה. החלוקה לטוב ורע מניחה שיש agency, שיש מודעות שבוחרת בין הטוב והרע – ולמולם יש גם המכוער: ההמונים שאין להם תובנות והם נוהרים אחרי הרע, מתוך היצר הבהמי שלהם וללא שיקול דעת, ושאותם כינתה קלינטון בקמפיין שלה "סל של נקלים" (basket of deplorables). האם זה נורא מבחינת ההמון המכוער שטראמפ הוא גזען-סקסיסט-קפיטליסט? נראה שלא. מבחינתם אין זה משפיע על היכולת שלו להיות "ווניר", "להילחם" ו"להשיג בשבילם דברים". לאחר זכייתו בפריימריז הצהיר טראמפ "אני הקול שלכם"⁴, והתכוון לאלה שקולם אינו נשמע, לפחות לא דרך השיח הקונבנציונלי. קולם נשמע בכל מקום שבו אין צורך לעבור דרך המסננת של רטוריקת הפרסונה המקובלת וה"נקייה": בשיעורי רכישת הנשק, בצריכת הסמים במגזר הלבן ובחשדנות כלפי הממשל הפדרלי שנתפס כמחובר לאלוטות בינלאומיות.

אין זה מפתיע אפוא שהבוחרים של טראמפ שייכים למגזר היחיד באמריקה שמותר ואפילו מקובל לזלזל בו בפומבי: מגזר ה"זבל הלבן" (white trash). כי הרי איך הופכים את ארה"ב לנקייה? צריך לנקותה מכל הלכלוך/הצל, "הלא משכיל", "הלא רזה", "הלא מדבר יפה", "שלא עושה יוגה", ש"נוסע במכוניות לא אקולוגיות", "הלא מתחשב", "הלא אוהב זרים" ו"הלא חילוני", זה שמרבה להשתמש במילים וולגריות ובדימויים פאליים מוגזמים. בארה"ב אוכלוסיות אלו גם גרות רחוק ממוקדי ההגמוניה התרבותית. הם אינם קוראים את הניו יורק טיימס ואינם צורכים את הרטוריקה הנאורה, שאימצה לחיקה את שתי אוכלוסיות המיעוטים ההיסטוריות של ארצות הברית: האפרו-אמריקאים והנשים, ואילו את האוכלוסיה הלבנה הלא-משכילה היא סימנה כהמון מכוער.

למצביעי טראמפ יש הטוב, הרע והמכוער משלהם: הטוב – מבחינתם הוא "אמריקה הישנה", "הגברית", "הלבנה" וה"מנצחת", הרע הוא הגלובליזציה המחוברת לאלוטות זרות,

4 בעת האזנה לנאומו טראמפ מתקבלת לעיתים קרובות התחושה שבוחריו מדברים דרכו יותר מאשר הוא מדבר עבורם. נדמה שהיכולות הרטוריות שלו מאפשרות לו, אד הוק, לקלוט רגשית את רחשי קהלו ולהחזין אותם.

והמכוערים הם הזרים שגוזלים להם את העבודה ומתפוצצים על מגדלי התאומים. טראמפ, אשף שיווק ויחסי ציבור, מזהה את התחושות האמיתיות, השבטיות והלא תקינות פוליטית בקרב בוחריו, ומציף אותן בעזרת סיסמת הבחירות: "אני אלחם בשבילכם". גם אם גדל במשפחה ניו-יורקית עשירה, הוא לא בא מעולם רחוק ערכית: בראייה הקפיטליסטית-בינארית שלו יש "ווינרס" ויש "לוזרס", ולכן תקינות פוליטית אינה דבר הישרדותי. אם כדי לנצח עליו לעורר את מה שגולדסטין והול מתארות כ"נוסטלגיה לאומנית-גזעית ומגדרית" (Goldstein and Hall, 2017: 397) – אז כל האמצעים כשרים. טראמפ לא רק שאינו מדחיק את הצל אלא הוא באופן מכוון מחזין אותו, מתוך הבנה עמוקה שזוהי בדיוק הסיבה שבגללה נבחר, וכאמור, לאו דווקא כאקט אינטגרטיבי-מוסרי נוסח נוימן.

▲ ה. טראמפ כגיבור המערבון והאינטגרציה של הצל

לרטוריקה של טראמפ, המילולית והלא-מילולית, יש עוד נופך חשוב – הממד הקולנועי-גרנדיוזי של דמותו. ידוע שהוא חובב קולנוע וש"האזרח קיין" הוא הסרט האהוב עליו ביותר (קליין, 2016). על קלינט איסטווד במערבון הספגטי "הטוב הרע והמכוער" הוא אמר בהזדהות: "הוא קשוח. הוא אמיתי. אין בו נקודות חולשה" (Leigh, 2016). כך שכשהוא שולף את היד, עם בוהן מורמת ואצבע מכוונת מטרה, הוא יוצר חיבור לא-מודע אצל צופיו לאלמנט ויזואלי קבוע בז'אנר המערבון: האקדח הנשלף לקרב. ערכי המערבון הושלכו על פוליטיקאים אמריקאים לאורך ההיסטוריה, והזירה הפוליטית האמריקאית מרבה להשתמש ברטוריקה ארכיטיפית של מערבוניים (Carpenter, 180–181: 2006), אולם ארכיטיפ "גיבור המערבון" מעניין במיוחד מבחינת הפיצול פרסונה-צל מאחר שהוא מסמן, לפי המודל של יונג ונוימן, מעין אינטגרציה בין השניים.

יונג דיבר על ארכיטיפים טרנספרסונליים של המציאות הנפשית שעוברים דרמטיזציה במיתוסים תרבותיים (Samuels, 1985: 118). קלוד לוי-שטראוס, באופן דומה, אפיין את הסרטים כמיתוסים של החברה המודרנית המחולנת המבטאים ניסיון לפתור סתירות פנימיות מהותיות, ובהקשר הזה את ז'אנר המערבון כפתרון לקונפליקט של "טבע" מול "ציוויליזציה" (בן-שאול, 2000: 48–52). גיבור המערבון מגלם חלקים משני הממדים הללו המאפשרים לו לנוע ביניהם (שם, 48). כלומר גיבור המערבון האמריקאי הקלאסי אינו דמות "נקייה", הוא נלחם בפושעים ובזרים דווקא בשל תכונותיו ויכולותיו הזהות לאלה שלהם: גם הוא קשוח, לא פוחד מ אלימות ומשימוש בנשק חם, ויש בו מן הנהנתנות בדמות חיבה לאלכוהול ולנשים לא חסודות. בעיקר, הוא לוחם עבור "בני העיירה" ו"האיכרים", החלשים שזקוקים למגן. המערבון הוא עולם גזעני אינהרנטי (Hearne, 2003), ו"גיבור המערבון" הוא מיליטנטי וטריטוריאלי בהגדרה. זהו גבר עם אקדח השומר על מרחב העיירה מפני הפושעים והפולשים הזרים.

"גיבור המערבון" הוא ישות ארכיטיפית בעלת מורכבות אתית. העובדה שהוא נתפס כמושיע אינה סותרת את האלמנט הנהנתני-חושני שלו, ובניגוד לאישה "ההגונה", כשהוא אינו עסוק בהגנה על אנשי הכפר הוא מבלה במרחב הפרוץ יותר של המסבאה, מרחב ההתענגות החוטאת. הוא אינו נתפס בגלל זה כחוטא או כלא גברי; להפך, הוא נתפס בגלל זה כזכר אלפא (Warshaw, 1985: 435–450). בעולם השמרני של המערבון שאלת המוסריות של הגיבור תמיד פתוחה (דויטש, 2000: 56), ובמערבון המודרני אף יותר. סרטו המופתי של קלינט איסטווד **בלתי נסלח** מייצג היטב את העמימות האתית של גיבור המערבון (Cloutier, 2012). הוא אמנם עוסק בלוגיקה מוסרית, אך כזאת שמפרקת את המוסרניות הנוצרית של הטוב והרע הקוטביים. לגיבורו של איסטווד יש עבר אפל מאוד, אולם עבר זה הוא שמכשיר אותו למשימה העומדת לפניו.

אם כן, דמותו המיתולוגית של גיבור המערבון היא דמות שצילה אינו מודחק. יש שלמות בתוכו במובן שאין הדחקות מוסרניות באישיות שלו, וזה מה שהופך אותו מבחינה מיתית לכשיר יותר לפעולה המוסרית. באופן דומה, גם אם לא מקביל, החולשות של טראמפ מנקודת הראות של שיח הפוליטיקלי-קורקט הן אולי דווקא החוזקות שלו כמייצג מודרני של ארכיטיפ גיבור המערבון אצל בוחריו. לכן האמביוולנטיות האתית של אישיותו, זאת אומרת הצל שלו, לא רק שאינה מחרידה אותם, אלא שלתפיסתם היא בדיוק האלמנט שמכשיר אותו למשימה. השערתי היא שמיתוס גיבור המערבון, המושרש באתוס האמריקאי, נותן רוח גבית להחצנה של טראמפ את הצל, ושעוצמתו הרטורית היא בכך שהוא מציע לקהלו הזדהויות מושיעות וביטוי פומבי לרגשותיהם התקופניים, אלה שאין להם לגיטימציה בשיח הליברלי והתקין פוליטי השליט, אך יש להם הדים של לגיטימציה בארכיטיפ המערבון. שהרי העוצמה של "מערבון הספגטי", הנחשב לנחות ביותר בז'אנר, היא בכך שהוא פורץ את ההסתרה השמרנית בשם הקוד המוסרי של הצניעות והצדקנות (דויטש, 2000: 52), ומאפשר הצצה לחלקים הבלתי נעימים של המציאות, שתמיד מבעבעים מתחת לפני השטח.

▲ 1. טראמפ והפרסונה – כפתור לפעמים הוא רק כפתור

הנרקסיזם⁵ המוחצן והילדותי המאפיין את האופן שבו טראמפ מציג את עצמו בתקשורת הוא מלכודת הפרסונה שלו: מבחינתו הוא הכי עשיר, הכי מבריק, הכי מושך, הכי מנצח, הכי גדול; וכשאלוהים מברך את אמריקה, כדאי שבאותה הנשימה יברך את דונלד טראמפ (Glover, 2016; Nakamura, 2018). מתחילת הקמפיין שלו ועד שנה וחצי אחרי הבחירות הוא עסוק בהאדרה עצמית מוגזמת, והסיסמה המפורסמת

5 לטראמפ יש אישיות נרקסיסטית, אבל דווקא הדימוי הנקי של אובמה מזכיר יותר את ההשתקפות "המושלמת" של נרקיס.

שלו – "חשוב בגדול" – היא המסמן הראשי לרטוריקה שמלווה אותו מההתחלה. כבר בהצהרה הרשמית שלו על כוונתו לרוץ לנשיאות הוא קושר בין גדולתה והצלחתה של ארה"ב לגדולתו והצלחתו שלו:

אנחנו זקוקים למישהו שייקח את המותג ארצות הברית ויעשה אותו גדול שוב. אתם יודעים, במשך כל חיי שמעתי שאני אדם באמת מצליח, באמת, באמת, באמת אדם מצליח [...] זהו הלך הרוח שצריך כדי להפוך את אמריקה לגדולה שוב (Nuzzi, 2017).

כאמור, סיסמת הבחירות שלו, כמו זו של גיבור המערבון, היא "אני אלחם בשבילכם", ולדו-קרב, אגו מול אגו, הוא יוצא עם מנהיג קוריאה הצפונית קים ג'ונג און. העולם של המערבון אינו פציפיסטי ואלים הוא מחויבת מבחינת המציאות שלו, אבל דו-קרב זה, למזלנו הרב, התאפיין בעיקר במלחמת ציורים:

מנהיג קוריאה הצפונית קים ג'ונג און הודיע זה עתה כי "הכפתור הגרעיני מונח על שולחני כל הזמן". אולי מישהו ממשטרו המרוקן והמורעב יודיע לו כבר שגם לי יש כפתור גרעיני, אבל שלי יותר גדול ויותר חזק משלו, והכפתור שלי עובד! (Trump, 2018)

הפסיכואנליזה הקלאסית של פרויד (מורו של יונג) ושל לאקאן אומרת לנו, באופן שערורייתי מבחינה פמיניסטית, שאצל שני המינים יש רק מסמן אחד: המסמן הפאלי (מילר, 2002: 60), המיקום של ההתענגות הזכרית. השפה הפורמלית, זאת של הדיפלומטיה, אינה מעגת. דרך השימוש הפטישיסטי בכפתור הגרעיני כתחליף לפאלוס מספק טראמפ התענגות רבה למצביעיו, שחושבים: "איזה גיבור הנשיא שלנו, לא פוחד מכלום!". התקשורת, כצפוי, הגיבה לקונפליקט בתחזיות אפוקליפטיות על כך שהעולם על סף מלחמה גרעינית (Stern, 2017). אולם טראמפ יצא בסופו של דבר בהצהרה מרגיעה ש"הכול יהיה בסדר" (Herman, 2017) והזמין את מנהיג צפון קוראה לשולחן הדיונים "לסגור עסקה" (Sevastopulo and Harris, 2017). קרב ציורים זה הוביל כידוע להסכם ההיסטורי של פירוק הגרעין בצפון קוראה שנחתם ביוני 2018, לא לפני שטראמפ התייצב מול יריבו, בלשון המערבון "מבלי למצמץ בעיניים" (אברמסון, 2018). אולם, גם כאן, התקשורת תקפה את טראמפ כשהחליט להיפגש עם ג'ונג און (Pennington and Klug, 2018), ועדיין מתייחסת להסכם ככישלון (Tisdall, 2018), וגם כאן בהשוואה לאובמה שזכה לתמיכת התקשורת באשר להסכם עם איראן (Friedman, 2015). אולם שלוש שנים אחרי ההסכם עם איראן, ולאחר החלפת הממשל, מתחילה להישמע ביקורת קשה על ההסכם מתוך המדיה המובילה עצמה (Thiessen, 2018).

▲ ז. "צל" ו"פרסונה" בשיח המגדרי

הניצחון של טראמפ הובן תחילה על ידי הפמיניסטיות ככישלון של הפמיניזם עצמו (Ferguson, 2017: 53–54), אולם מצעד המחאה של הנשים בווישינגטון (Mayer, 2017) מייד אחרי ההכתרה שלו סימן את תחילתו של מה שיכונה בהיסטוריה, אני מעריכה, "הגל הרביעי של הפמיניזם", זה שהוביל בסופו של דבר לתנועה הגורפת של ה-MeToo (Burleigh, 2017#). אם נחזור לארכיטיפים מגדריים קלאסיים של ז'אנר המערבון, בניגוד לגיבור המערבון, הייצוגים הנשיים הם לגמרי בינאריים: אל מול האישה "המהוגנת" ניצבת בקיצוניות השנייה האישה "הלא מהוגנת", ולשתיהן אין למעשה כוח אמיתי בעולם של המערבון (בן-שאול, 2000: 49). באופן כמעט נבואי, הסרט "בלתי נסלח" חותר גם תחת תבנית זו. את עלילתו מניע מסע נקמה של קבוצת נשים יצאניות, לאחר שפניה של אחת מהן הושחתו על ידי שני בוקרים שעל איבר מינו של אחד מהם היא לגלגה. לאחר שהשריף המקומי הטיל עליהם עונש קל מדי, ובאופן עוקף חוק וחתרני, היצאניות מציעות פרס כספי גבוה למי שיהרוג את שני התוקפים. כך הן יוצרות למעשה מערכת אלטרנטיבית של צדק, מעין חוק מחוץ לחוק. אולם העונש שהן מבקשות להטיל הוא מוקצן מאחר שהוא ייצוגי; היכן שאין מיסוד – אין ויסות.

אפשר למצוא מקבילות רבות בין מסע נקמה זה לבין תנועת #MeToo. בשני המקרים זהו מפגן כוח מוקצן של סובייקט שהיה מדוכא לאורך ההיסטוריה. נשות הכוח בהוליווד הן שמנהיגות את התנועה בשם הנשים שדוכאו, נאנסו והוטדו, ושעכשו הן צוברות כוח. אולם אלו הם יחסי כוחות הנובעים מאותה מוסרנות אמריקאית בינארית, אותה תבנית נוימנית של "מוסר ישן", שמטרתה היא "להוקיע את הרע מקרבנו". המסמן הנודד בסימולקרה הזאת הוא של "הרע", "הרע שצריך לחסל", והכול נעשה בלחץ, הפחדה ושיימינג. הן מסמנות את הרוע ובשמו הן מעלות אנשים על המוקד, וזהו אקט אמריקאי מוסרני טיפוסי שמעלה באוב את רדיפת המכשפות בסיילם. אלא שפעם המוסרנות הייתה דתית, פוריטנית, והיום היא הוחלפה בתקינות הפוליטית החילונית, שפה שהיא נקייה מ"הצל", אך שתיהן מערכות זהות של פיצול מוסרני.

העובדה שאת תנועת #MeToo מובילות נשות הכוח בהוליווד היא בעצמה ביטוי של דינמיקת הפיצול פרסונה-צל: התעשייה ההוליוודית היא הלא בית החרושת הגדול ביותר של השימוש הסקסיסטי במיניות, המובנה לא רק לתוך ההתנהלות בצל, זאת של מאחורי הקלעים, אלא גם, וברמות תודעיות וארכיטיפיות עמוקות, לתוך הפרסונה שלה, לתוך התוצר ההוליוודי הנצרך בעצמו. אפשר לטעון בהקשר זה שהוליווד היא מקרה שבו הפרסונה היא הצל בעצמו, זה שמוכחש על ידי הייצוגים ההוליוודיים אך עולה מתוך הניתוחים המגדריים של העשורים האחרונים (Mulvey, 1975; Creed, 2001). לעומת זאת השערורייה שבה הייתה מעורבת השחקנית האיטלקיה אסיה ארג'נטו, אחת מהמובילות הקולניות והבולטות של תנועת #MeToo, שהיא אשמה בניצול

מיני של קטין והשתקתו בתשלום רב, היא מקרה הרבה יותר קלאסי של פיצול בין הצל והפרסונה (Poveldo, 2018), והיא דוגמה לעוד אחת מהבעיות של הדינמיקה המפצלת של "המוסר הישן". לכל אחד ואחת יש "סוד קטן ומלוכלך", ש"המשטרה החשאית" של יריביו הפוליטיים יכולה לגלות ולהשתמש בו כקלף ניצחון ביחסי הכוח. ולכן, ובסופו של דבר, הכל מסתיים כפרק הלקוח מאוטופיה-דיסטופיה טוטליטרית אורווליאנית.

▲ ח. סיכום

אמנם השתמשתי במילה "פיצול" כדי לחדד את טיעוני, אולם המושגים צל-פרסונה אינם באמת מפוצלים. אלו הם שני הצדדים של אותה מטבע, באישיות וגם בחברה. יש מתח גזעי, מגדרי ומעמדי גדול בארה"ב; הוא לא התחיל בתקופת טראמפ אלא היה שם מאז ומתמיד, והמשיך לבעבע מתחת לפני השטח הבלתי חדירים של פרסונת-הצל של אובמה. לכאורה אחרי שמונה שנות כהונה מוצלחות כל כך, ערכי הפוליטיקלי-קורקט ההומוגניים שאובמה ייצג ושקלינטון המשיכה לנופף בהם בקמפיין מתחנף למסד הליברלי היו אמורים להבטיח את בחירתה. אולם נשף המסכות הזה היה חייב להסתיים בשלב כלשהו, וזאת מבלי לציין את הבעייתיות במעמדות לנשיאות של בת זוג של נשיא לשעבר, כסוג של האקריות של תהליך הבחירות הדמוקרטי – כשל מבני שהתחיל עם בוש האב והבן, והוא נושא למאמר נפרד. במקרה של קלינטון, מאחורי הפרסונה הרב-תרבותית-פמיניסטית-ליברלית שהיא התאמצה ליצור עמד צל כד בדמות מעורבות בהסתרת התלונות על אונס והטרדה מינית שהוגשו נגד ביל קלינטון (Solis, 2017) ומעורבות בשחיתויות כלכליות (Bozell and Graham, 2018).

קשה עד בלתי אפשרי לסכם את מקרה טראמפ בכותבי שורות אלו, בסוף קיץ 2018, כשכל שעה מביאה משבר חדש בבית הלבן וכל יום שעובר רושם "היסטוריה". הסקנדל הגדול האחרון נסוב גם הוא סביב דמי שתיקה ששולמו לשתי שחקניות פורנו שלטראמפ היה רומן איתן (Foran, 2018). זוהי טעות טקטית משפטית מאחר שהן הפכו לצל מאיים באמת אך ורק מפני ששולם להן כסף, ולא כי ניהל רומנים מחוץ לנישואים. להפך – מבחינת הפרסונה שלו הוא נתפס בעיני בוחריו כגברי יותר בגלל פרשה זאת. עבורו יש בכך בעייתיות חוקית בלבד, כיוון שאם יואשם בניסיון להטות את תוצאות הבחירות באמצעות תשלום הדבר ייחשב לעבירה פלילית שיכולה להוביל להדחתו.

נכון שטראמפ אינו דוגמה לאינטגרציה שקולה ובוגרת של הצל שנוימך מגלם במונח "המוסר החדש", ואף רחוק מכך. עם זאת נראה שהוא אכן מציף על פני השטח את הבעיות הקשות והמורכבות של ארה"ב ומתמודד איתן, גם אם בדרכו הילדותית לעיתים, הגסה, ההפכפכה והנרקסיסטית. כנשיא נראה שהוא פועל לתיקון המערכת מתוך החצנה מוגברת של הצד האפל שלו אך גם מתוך הכרת הצד האפל שלה, וכבר

בשלב זה הוא יכול לייחס לעצמו כמה הצלחות מרשימות, ביניהן כאמור הסכם הגרעין עם צפון קוריאה, ירידה באבטלה וביטול ההסכם עם איראן. התקשורת הליברלית המובילה ממשיכה כמובן בדמוניזציה של טראמפ, וזהו ללא ספק הצל שלה, שמקורו, אני מאמינה, בחשיבה האקדמית המערבית הנוכחית, המאופיינת ברובה במונוליתיות ובניאו-מרקסיסטיות, המקדשת את הפוליטיקלי-קורקט ומדגישה את הפוליטיקה של הזהויות. לא פלא שהיא פוגשת בעולם שמעבר למראה את הלאומנות הכוחנית של טראמפ: זהו הצד השני של אותה מטבע.

רשימת מקורות

- אברמסון, רן, 2018. "טקטיקת האיש המשוגע של טראמפ נוחתת בסינגפור", **כלכליסט**, 10.6.2108.
- אילון, יעקב, 2018. "העיתונאי תומס פרידמן לוואלה! TALK: 'טראמפ הוא מחלה אוכלת מוח'", *ynet*, 30.1.2018.
- בן-שאו, ניצן, 2000. **מבוא לתיאוריות קולנועיות**, תל אביב: הוצאת דיונון, אוניברסיטת תל-אביב.
- דויטש, חיותה, 2000. **נח בצי'ינהטאון, קין בקסנדו: על קולנוע, דת ומוסר**, ירושלים: מעלות.
- לנדאן, נועה, וג'קי חורי, 2018. "נתניהו: איראן שיקרה כשאמרה שאינה מנסה לייצר נשק גרעיני – מאה אלף מסמכים מוכיחים זאת", **הארץ**, 30.4.2018.
- מילר, ז'אק-אלן, 2002. **בדרכו של לאקאן**, תרגום: סוזי פיצ'וטקה, ירושלים: כתר.
- נוימן, אריך, 1963. **פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש**, תרגום: שמעון זנדבק, תל אביב: שוקן.
- קליין, אורי, 2016. "האזרח טראמפ: התחזית של אורסון וולס מתממשת בבחירות לנשיאות ב-2016", **הארץ**, 2.6.2016.
- Alter, Jonathan, 2016. "Seven Reasons Why Hillary Clinton Lost and Donald Trump Won", *The Daily Beast*, 14.11.2016, <https://www.thedailybeast.com/seven-reasons-why-hillary-clinton-lost-and-donald-trump-won>.
- Baum, Bruce, 2017. "Donald Trump's 'Genius', White 'Natural Aristocracy', and Democratic Equality in America", *Theory & Event* 20(1): 10–22.
- Bolea, Stefan, 2016. "The Persona and the Shadow in Analytic Psychology and Existential Philosophy", *Philobiblon* 21(1): 84–94.
- Bozell, Brent L., and Tim Graham, 2018. "As Clinton Foundation Scandal Deepens, the Media Yawn", *Investor's Business Daily*, 10.1.2018, <https://www.investors.com/politics/columnists/clinton-foundation-scandal-fbi-investigation-media-bias/>.
- Burleigh, Nina, 2017. "How Donald Trump Rules America's Garden of Dicks and Sparked the #MeToo Movement", *Newsweek*, 17.11.2017, <http://www.newsweek.com/2017/11/17/me-too-donald-trump-harvey-weinstein-powerful-predators-facing-accusers-704658.html>.
- Carpenter, Ronald H., 2006. "Revisiting Janice Rushing About 'The Western Myth' (More Important Now than Ever)", *Southern Communication Journal* 71(2): 179–182.
- Cloutier, Jean C., 2012. "A Country for Old Men: Unforgiven, The Shootist, and the Post-Heyday Western", *Cinema Journal* 51(4): 110–129.
- Cohen, Stanley, 2004. *Folk Devils and Moral Panics*, London: Routledge.
- Connolly, William E., 2017. "Trump, the Working Class, and Fascist Rhetoric", *Theory & Event* 20(1): S23–S37.
- Creed, Barbara, 2001. *The Monstrous-Feminine: Film, Feminism, Psychoanalysis*, London: Routledge.
- De Souza, Raymond, 2017. "Trump Prepares for Loftiest Stage Yet: Inauguration is Reality TV If There Ever Was", *National Post*, 18.1.2017.
- Duke, Selwyn, 2016. "Trump: Why He Won", *The New American* 32(23): 10–16.

Ferguson, Michael L., 2017. "Trump is a Feminist, and Other Cautionary Tales for Our Neoliberal Age", *Theory & Event* 20(1): S53–S67.

Ferrier, Carole, 2016. "Editorial", *Hecate* 42(2): 4–6.

Foran, Clare, 2018. "Trump's Story on Hush Money Payment to Silence Women Keeps Changing", *CNN Politics*, 23.8.2018, <https://edition.cnn.com/2018/08/23/politics/trump-stormy-daniels-karen-mcdougal-hush-money/index.html>.

Foster, John B., 2017a. "Neofascism in the White House", *Monthly Review* 68(11): 1–30.

---, 2017b. "This is Not Populism", *Monthly Review* 69(2): 1–24.

Friedman, Thomas L., 2015. "Iran and the Obama Doctrine", *The New York Times*, 5.4.2015, <https://www.nytimes.com/2015/04/06/opinion/thomas-friedman-the-obama-doctrine-and-iran-interview.html>.

Glover, Scott, 2016. "How Donald Trump Sees Himself", *CNN Politics*, 1.4.2016, <https://edition.cnn.com/2016/04/01/politics/how-donald-trump-sees-himself/index.html>.

Goldstein, Donna M., and Kira Hall, 2017. "Postelection Surrealism and Nostalgic Racism in the Hands of Donald Trump", *Journal of Ethnographic Theory* 7(1): 397–406.

Grusin, Richard A., 2017. "Donald Trump's Evil Mediation", *Theory & Event* 20: S86–S90.

Hall, Kira, Donna M. Goldstein, and Matthew B. Ingram, 2016. "The Hands of Donald Trump: Entertainment, Gesture, Spectacle", *Journal of Ethnographic Theory* 6(2): 71–100.

Hearn, Alison, 2017. "Confidence Man", *Soundings* 66: 79–89.

Hearne, Joanna, 2003. "The Cross-Heart People: Race and Inheritance in the Silent Western", *Journal of Popular Film & Television* 30(4): 181–196.

Herman, Steve, 2017. "Trump Offers Reassurance, Resolve on North Korean Nuclear Crisis", *Voice of America*, 7.11.2017, <https://www.voanews.com/a/trump-offers-reassurance-resolve-on-north-korean-nuclear-crisis/4104901.html>.

Herndon, Astead, 2018. "Democrats Overhaul Controversial Superdelegate System", *The New York Times*, 25.8.2018, <https://www.nytimes.com/2018/08/25/us/politics/superdelegates-democrats-dnc.html>.

Johnston, David C., 2016. "Why Voters Elected President Donald J. Trump – and Why They'll Regret It", *The Daily Beast*, 9.11.2016, <https://www.thedailybeast.com/why-voters-elected-president-donald-j-trump-and-why-theyll-regret-it>.

Kirell, Andrew, 2017. "Woman: Donald Trump Groped Me and called Me a C*nt", *The Daily Beast*, 11.12.2017, <https://www.thedailybeast.com/trump-accusers-tell-megyn-kelly-lets-try-again-to-prove-hes-a-pervert>.

Kristof, Nicholas, 2017. "Trump's Legacy: Damaged Brains – This is What a Common Pesticide does to a Child's Brain", *The New York Times*, 28.10.2017, <https://www.nytimes.com/interactive/2017/10/28/opinion/sunday/chlorpyrifos-dow-environmental-protection-agency.html>.

Leigh, Danny, 2016. "Danny Leigh on the New Wave of Westerns", *Financial Times*, 2.9.2016, <https://www.ft.com/content/da0c2bea-6f9c-11e6-a0c9-1365ce54b926>.

Liptak, Kevin, 2018. "Obama Says His White House 'Didn't Have a Scandal That Embarrassed Us'", *CNN Politics*, 27.2.2018, <https://edition.cnn.com/2018/02/27/politics/obama-trump-white-house-scandals/index.html>.

Maza, Crista, 2018. "Trump Will Start the End of the World, Claim Evangelicals Who Support Him", *Newsweek*, 12.1.2018, <http://www.newsweek.com/trump-will-bring-about-end-world-evangelicals-end-times-779643>.

McNeil, Donald G., 2018. "Already 'Moderately Severe,' Flu Season in U.S. Could Get Worse", *The New York Times*, 8.1.2018, <https://mobile.nytimes.com/2018/01/08/health/flu-season-cdc.html?action=click&module=RelatedCoverage&pgtype=Article®ion=Footer&contentCollection=Related>.

Meyer, Michaela D. E., 2003. "Utilizing Mythic Criticism in Contemporary Narrative Culture: Examining the 'Present-Absence' of Shadow Archetypes in Spider-Man", *Communication Quarterly* 51(4): 518–529.

Meyer, Philip, 2017. "A Tale of 2 Stories", *ABA Journal* 103(6): 22–24.

Moore, Stephen, and Jonathan Decker, 2017. "And the Hits Just Kept Coming: The Greatest (False) Predictions of 2017", *Investor's Business Daily*, 29.12.2017, <https://www.investors.com/politics/columnists/and-the-hits-just-kept-coming-the-greatest-false-predictions-of-2017/>.

Mulvey, Laura, 1975. "Visual Pleasure and Narrative Cinema", in *Visual and Other Pleasures*, Basingstoke: Macmillan, pp. 6-18.

Nakamura, David, 2018. "Donald Trump Says He's 'Like, Really Smart' and a 'Very Stable Genius'", *Stuff*, 7.1.2018, <https://www.stuff.co.nz/world/americas/100374937/donald-trump-says-hes-like-really-smart-and-a-very-stable-genius>.

Nuzzi, Olivia, 2017. "Donald Trump's Dark Forecast for America", *The Daily Beast*, 21.1.2017, <https://www.thedailybeast.com/donald-trumps-dark-forecast-for-america>.

Pennington, Mathew, and Foster Klug, 2018. "Summit Plan Too Easy on North Korea? US Rejects Criticism", *AP News*, 10.3.2018, <https://www.apnews.com/d8629a986f-42406c92926e79a9d3791b>.

Poveldo, Elisabetta, 2018. "Asia Argento Scandal Makes for Open Season on #MeToo in Italy", *New York Times*, 21.8.2018, <https://www.nytimes.com/2018/08/21/world/europe/asia-argento-italy.html>.

Raghavan, Mayur, and Tom Westervelt, 2016. "Why Did Polls Get It Wrong? Most Suffer from Democratic Bias", *Investor's Business Daily*, 14.12.2016, <https://www.investors.com/politics/commentary/why-did-polls-get-it-wrong-most-suffer-from-democratic-bias/>.

Ryan, Erin G., 2017. "Donald Trump Jr. is a Moron Intent on Diminishing the #MeToo Moment", *The Daily Beast*, 29.12.2017, <https://www.thedailybeast.com/donald-trump-jr-is-a-moron-intent-on-diminishing-the-metoo-moment>.

Samuels, Andrew, 1985. *Jung and the Post-Jungians*, London and New York: Routledge.

Sevastopulo, Demetri, and Bryan Harris, 2017. "Trump Calls on North Korea to 'Come to the Table and Make a Deal'", *Financial Times*, 7.11.2017, <https://www.ft.com/content/8a8eb006-c36a-11e7-b2bb-322b2cb39656>.

Skibba, Ramin, 2016. "Why the Polls Missed Trump", *Nature* 539(7629): 339.

Solis, Marie, 2017. "Did Hillary Clinton Help Bill Clinton Intimidate and Discredit his Rape and Sexual Misconduct Accusers?", *Newsweek*, 17.11.2017, <https://www.newsweek.com/did-hillary-clinton-help-bill-clinton-intimidate-and-discredit-his-ac-cusers-714636>.

Stein, Murray, 1998. *Jung's Maps of the Soul: An Introduction*, Chicago: Open Court.

Stern, Marlow, 2017. "John Oliver Is Worried Trump's Kim Jong Un Tweet May Cause 'A Nuclear Apocalypse'", *The Daily Beast*, 13.11.2017, <https://www.thedailybeast.com/john-oliver-on-how-trumps-kim-jong-un-tweet-may-cause-a-nuclear-apoca-lypse>.

Tapper, Jake, 2017. "Source Explains Why Comey Didn't Use 'Grossly Negligent' to Describe Clinton", *CNN Politics*, 7.11.2017, <https://amp.cnn.com/cnn/2017/11/07/politics/james-comey-hillary-clinton-grassley/index.html>.

Tarnopolsky, Christina, 2017. "Melancholia and Mania on the Trump Campaign Trail", *Theory and Event* 20(1): 100–128.

Tett, Gillian, 2017. "Trump, 'House of Cards' and the Art of Being Real", *Financial Times*, 7.4.2017, <https://www.ft.com/content/0ce03c40-1985-11e7-9c35-0dd2cb31823a>.

Thiessen, Marc A., 2018. "Obama Took Lying to New Heights with the Iran Deal", *The Washington Post*, 8.6.2018, https://www.washingtonpost.com/opinions/obama-took-lying-to-new-heights-with-the-iran-deal/2018/06/07/b75f72d2-6a7c-11e8-9e38-24e693b38637_story.html?utm_term=.8a215bf4614b.

Tisdall, Simon, 2018. "Trump is Dangerous Again as His Kim Jong-Un 'Breakthrough' Turns Sour", *The Guardian*, 2.9.2018, <https://www.theguardian.com/commentis-free/2018/sep/03/donald-trump-dangerous-kim-jong-un-president>.

Trump, Donald, 2018. @realDonaldTrump, *Twitter*, 3.1.2018, 12:45.

Varos, Xander D., 2017. *Is Trump the Antichrist?* Denver: Bygone Era Books.

Walt, Stephen M., 2017. "Barack Obama Was a Foreign-Policy Failure", *Foreign Policy*, 18.1.2017, <https://foreignpolicy.com/2017/01/18/barack-obama-was-a-foreign-po-licy-failure/>.

Warshow, Robert, 1985. "Movie Chronicle: The Westerner", in *Film Theory and Criticism*, New York: Oxford University Press, pp. 434–450.

Weber, Cynthia, 2017. "The Trump Presidency, Episode 1: Simulating Sovereignty", *Theory & Event* 20(1): S132–S142.

Williams, Casey, 2018. "Has Trump Stolen Philosophy's Critical Tools?", *The New York Times*, 17.4.2018, <https://www.nytimes.com/2017/04/17/opinion/has-tru-mp-stolen-philosophys-critical-tools.html>.

Zaretsky, Robert, 2017. "Trump and the 'Society of the Spectacle'", *The New York Times*, 20.2.2017, <https://www.nytimes.com/2017/02/20/opinion/trump-and-the-society-of-the-spectacle.html>.

"לא הנשיא שלי": הכחשה, חרדה והתערערות מיתוס הסגוליות האמריקנית בעידן טראמפ

אמנון יובל

מכללת סמינר הקיבוצים, תל-אביב

▲ תקציר

המאמר מנתח את הסערה הציבורית שעוררה בארה"ב היבחרותו של דונלד טראמפ לנשיאות, ומנסה לענות על השאלות: מדוע חוו אמריקנים רבים כל כך את כניסתו של טראמפ לבית הלבן כהלם? ומה ניתן ללמוד מתגובותיהם על החברה האמריקנית? כדי לעשות זאת, המאמר בוחן הן את הדינמיקה הפוליטית בארה"ב ובעולם בשנים האחרונות, הן את התנהלותו הקונקרטית של טראמפ והן את האופן שבו התקבל בציבור האמריקני, ובעיקר בקרב מתנגדיו מן המחנה הדמוקרטי והליברלי. הוא טוען שלהתנגדות הקשה לטראמפ יש שני רבדים של סיבות. הרובד האחד הוא ישיר, מודע וגלוי, ונוגע לרתיעה מדמותו של טראמפ, המאופיינת בבורות, קפריזיות, חוסר אמינות ופופוליזם, ומתפיסת העולם שלו, המתבססת על גזענות, שוביניזם וניאו-ליברליזם. הרובד הסיבתי האחר, לעומת זאת, הוא סמוי ובמידה רבה לא מודע, וקשור למה שהצלחתו הפוליטית של טראמפ מספרת על החברה האמריקנית וההיסטוריה האמריקנית. בעוד ברמה הגלויה ההתנגדות אליו נובעת מכך שהתנהלותו מנוגדת למורשת ולערכים של ארה"ב, ברמה הסמויה והעמוקה יותר התנגדות זו נובעת מכך שהתנהלות זו חושפת חלקים גדולים ממורשת וערכים אלה במערומיהם, ללא ההסוואה של השפה וכללי ההתנהגות הנורמטיביים של הפוליטיקה המסורתית. התנהלותו הפרפורמטיבית הבוטה של טראמפ, נטען במאמר, פוגעת באפשרות של אמריקנים להמשיך להדחיק ולהכחיש פרקים אפלים בעבר ובהווה שלהם, ומערערת את יכולתם להמשיך להאמין במיתוס "הסגוליות האמריקנית", קרי לדמיין את ארה"ב כמדינה ייחודית ומוסרית שהוטלה עליה שליחות היסטורית להוביל את העולם ולהפכו למקום טוב יותר. מצב זה מעורר תגובות רבות המעידות על חרדה ועל חוויה הנתפסת כטראומטית בקרב קבוצה גדולה ומשמעותית בחברה האמריקנית.

"דונלד טראמפ לא משקף את ארה"ב. כלומר, אם להיות כן לחלוטין [...],
הוא בכל זאת משקף אותה קצת" (ג'ון אוליבר)¹

היבחרותו של דונלד טראמפ לנשיא ארה"ב לוותה בסערה ציבורית יוצאת דופן. מיד לאחר פרסום תוצאות הבחירות בנובמבר 2016 התכנסו באופן ספונטני ברחבי ארה"ב רבבות בני אדם בעצרות ובתהלוכות מחאה, ועם כניסתו של טראמפ לבית הלבן בינואר 2017 הוצפה ארה"ב בהפגנות ענק, שלוו בהפגנות דומות ברחבי העולם. בצעדת הנשים בווינגטון ב-22 בינואר השתתפו, על פי ההערכות, כחצי מיליון בני אדם, ומאות אלפים הפגינו גם בלוס אנג'לס, בניו יורק ובערים רבות נוספות. בחלק מן ההפגנות נרשמה אלימות ונעצרו עשרות רבות של מפגינים (ynet וסוכנויות הידיעות, 2016; נחמיאס, 2017; סוכנויות הידיעות, 2017ב). אלו הן תופעות חסרות תקדים בפוליטיקה האמריקנית, הידועה במעברי השלטון החלקים שלה, והן ביטוי לתגובה הקשה והקיצונית של חלקים גדולים בציבור האמריקני להיבחרו של טראמפ לנשיא. רבים דיברו על "הלם" ואחרים, כמו המשוררת מארי קאר, על "תסמונת פוסט-טראומטית" (Karr, 2016; Klein, 2017). "התגובה לבחירתו של טראמפ היא איפשהו בין [התגובה ל] אסון התאומים ל[תגובה ל] טבח בקולומביין", אמרה תושבת ברוקלין (מערכת המקום, 2016). בהפגנות בלטה הסיסמה "לא הנשיא שלי", וגם בתגובות רבות אחרות ניכרו דפוסי של הכחשה וחוסר יכולת לעכל את הרעיון של טראמפ כנשיא. "הוא אדם נורא, נורא, לא המנהיג של ארה"ב בה אני חיה. או של ארה"ב בה חשבתי שאני חיה", אמרה נינה, שחקנית ממנהטן, בתגובה אופיינית (רויטרס, גרדיאן ואי-פי, 2016).

מדוע אמריקנים רבים כל כך מתקשים לעכל את היותו של טראמפ נשיא ארה"ב? מדוע דמותו מעוררת אצלם חרדה כה רבה? ומה ניתן ללמוד מתגובותיהם על החברה האמריקנית? כדי לנסות לענות על שאלות אלה, שיעמדו בלב המאמר, יהיה צורך כמובן לעסוק בהתנהלותו של טראמפ עצמו, אולם מוקד העניין יהיה אופן ההתקבלות שלו – כמועמד לנשיאות ולאחר מכן כנשיא – בקרב מתנגדיו. מתנגדים אלה משתייכים ברובם למחנה המכונה "ליברלי", אך יש בהם גם "מתונים" רבים ואף כאלה המגדירים עצמם כ"שמרנים" ואף רפובליקנים אדוקים, כגון בני משפחת בוש והמועמד לנשיאות ב-2012 מיט רומני. אף על פי שרק כרבע מתושבי ארה"ב מגדירים עצמם כליברלים,

1 * אני מבקש להודות לאשתי חוי ויניצה ולד"ר רחל קואסטל על תובנות מקוריות ושיחות מרתקות שהעניקו השראה לכתיבת המאמר, ולפרופ' אסתר יוגב על הערות ביקורתיות חשובות לגרסה מוקדמת שלו, שאפשרו לי לשפרו.
Oliver, 2018.

לקבוצה זו יש חשיבות החורגת ממספר חבריה בחברה האמריקנית, הן מכיוון שהיא הולכת וגדלה בעקביות בעשורים האחרונים והן משום שיש לה ייצוג יתר, מעבר לחלקה היחסי באוכלוסייה, בקרב צעירים ובקרב האליטה האקדמית והתקשורתית (Maranto, Redding and Hess, 2009; Saad, 2012; 2016).

לכאורה, ההתנגדות לטראמפ בקרב השמאל-מרכז האמריקני אינה מצריכה התעמקות. ההסברים לה מופיעים באופן גלוי בביקורות הקשות הרבות מספור המוטחות בנשיא: הוא גזען, מיזוגן, בור, פופוליסט, בעל נטיות פשיסטיות, קפריזי, חסר אחריות, מושחת, שקרן, ילדותי, מגלומן, משחית את השיח הציבורי, עושה דברו של פוטין. אולם טענתי המרכזית היא שלהתנגדות זו, המלווה בחרדה (כפי שאנסה להראות בהמשך המאמר), יש גם רובד סיבות שני, שהוא לא פעם סמוי, בלתי מדובר ולא לגמרי מודע, וקשור למה שהצלחתו הפוליטית של טראמפ חושפת לגבי החברה האמריקנית וההיסטוריה האמריקנית. להלן אנסה להראות שחשיפה זו שמחולל טראמפ, והנעשית במקרים רבים באופן לא מכוון, מערערת את הנרטיב הלאומי המרכזי שעיצבה ופיתחה האליטה האמריקנית. על פי נרטיב זה, שמוכר בשם "סגוליות אמריקנית" (American Exceptionalism), ארה"ב היא מדינה ייחודית בהיסטוריה המודרנית, בשל הערכים הפוליטיים והמוסריים המתקדמים שסביבם נבנתה ובשל ייעודה כמבשרת וכמפיצה של ערכים אלה, שהפך אותה ל"מנהיגת העולם החופשי". אמירותיו של טראמפ כמועמד לנשיאות וכנשיא, הפרפורמנס שגלום בהופעותיו הציבוריות, הצלחתו להיבחר לנשיאות, מדיניותו כנשיא והקונפליקטים שהוא מלבה בתוך ארה"ב – כל אלה מעלים על פני השטח תופעות חברתיות, מאפיינים מנטליים ואירועים היסטוריים שהודחקו או הוכחשו במשך שנים רבות על ידי אנשי הזרם המרכזי בפוליטיקה ובתרבות האמריקנית, על מנת שיוכלו להמשיך לדמיין את הקולקטיב האמריקני, ואת עצמם כחלק ממנו, כעם נבחר שנועד להוביל את האנושות אל עבר הקדמה. דמותה של ארה"ב כפי שהיא משתקפת מהמראה שמציב טראמפ אינה תואמת, בלשון המעטה, את הדמות שמשקף מיתוס הסגוליות האמריקנית.² חוסר האפשרות ליישב את תקופת טראמפ וה"שדים" שהיא מעוררת עם מיתוס זה גורם לתגובות הרגשיות הקשות שראינו לעיל, ובראשן חרדה. לחרדה זו, כפי שאטען בהמשך, יש ממדים טראומטיים הבאים לידי ביטוי בקושי הרב של סוכני האליטה להציג סיפור קוהרנטי ואמין בנוגע לעליית טראמפ לשלטון, שישתלב בתוך הפרדיגמה הנרטיבית האמריקניסטית המוכרת. ה"פתרון" הנרטיבי הנפוץ, שלפיו טראמפ הוא בגדר תאונה היסטורית שאינה מייצגת את החברה האמריקנית, אינו משכנע לאור הפופולריות הגואה של טראמפ בחלקים מסוימים בארה"ב והצלחתו

2 אני משתמש לאורך המאמר במילה מיתוס בשני מובניו של המונח: ראשית, כנרטיב עומק שמשקף את האופן שבו החברה מבינה את זהותה בעבר ובהווה; שנית, כנרטיב שקיים פער גדול בינו לבין המציאות ההיסטורית והאמפירית.

להיבחר לנשיא. הפתרון הנרטיבי האחר, המאומץ רק על ידי מעטים, המגיעים לרוב מן המחנה הרדיקלי ולא מזה הליברלי, שלפיו טראמפ הוא נציג נאמן של זרמי עומק בהווה ובעבר של ארה"ב, מחייב נטישה של מיתוס הסגוליות האמריקני (או לפחות תיקון דרמטי שלו), שעליו מבוססת הזהות של אמריקנים כה רבים.

חשוב להדגיש כבר כעת שהפרספקטיבה שמתוכה מוצע הניתוח שיוצג להלן היא ספציפית מאוד, שכן המאמר עוסק בעיקר בהיבטים הפרפורמטיביים, הלשוניים והסמליים הקשורים בתופעת טראמפ וכמעט שלא במדיניות הפנים והחוץ שלו כשלעצמן. ההנחה העומדת בבסיס בחירה זו היא כי התגובות הקיצוניות שטראמפ מעורר – וכאמור, המוקד שנבחר למאמר הוא אופן ההתקבלות שלו בחברה האמריקנית – קשורות הרבה יותר לדמותו התקשורתית הציבורית שלו מאשר למדיניותו בפועל. זאת ועוד, הפרספקטיבה המוצעת היא גם בהכרח מוגבלת: טראמפ הוא דמות חדשה בפוליטיקה האמריקנית והעולמית, ומוקדם עוד לקבוע בוודאות, למשל, באיזו מידה הוא מבשר על תמורות מכוננות בפוליטיקה ובחברה ובאיזו מידה מדובר בעיקרו של דבר בקוריוז חד-פעמי. הדברים נכתבים מעט יותר משנה לאחר עלייתו לשלטון, ולכן הם בגדר נקודת מבט או קריאת כיוון ראשונית. קריאת הכיוון הזו היא גם מתודולוגית: אם יש משהו שהתופעה הטראמפסטית מלמדת אותנו לגבי הפוליטיקה העכשווית, הוא שכדי להבין אותה יש צורך לעשות שימוש לא רק במושגים ובכלים "קלאסיים" מתחומי מדע המדינה, ההיסטוריה הפוליטית והסוציולוגיה הפוליטית, אלא גם בכאלה הלקוחים מתחומי הפסיכואנליזה, תקשורת ההמונים והחשיבה הפוסטמודרנית. זאת הן בשל האופי האיניגמטי והחמקמק של הפרסונה הציבורית של טראמפ, והן בשל הנטייה הכפייתית שלו לבצע מהלכים טרנסגרסיביים, המערערים כליל את כללי המשחק המקובלים. לתופעות ולדינמיקות אלה יש השלכות משמעותיות על המרחב הציבורי – לא רק האמריקני, אלא גם הגלובלי – בין היתר משום שהן מטלטלות את ההבחנות המקובלות בין זיכרון ושכחה, אמת ושקר, פנים וחוץ, תרבות גבוהה ותרבות נמוכה וכיו"ב. קשה לדמיין את עלייתה המטאורית של דמות פוליטית כמו זו של טראמפ בעידן הקודם לעידן המודרניות המאוחרת מוצף הדימויים, בעל המכוונות הוויזואלית-פרפורמטיבית והמבוסס על דפוס היחסים הסינאופטיקוני (באומן, 2002; בודריאר, 2007).³

בחלקו הראשון של המאמר אציג בקצרה את ההקשר המרכזי שבתוכו יש להבין את התופעה הטראמפיסטית, והוא דמותה המשתנה של הפוליטיקה המערבית בפתח המאה העשרים ואחת. בחלקו השני אתאר את מיתוס הסגוליות האמריקנית ואת

3 בניגוד לדגם הפנאופטיקון שהגה ג'רמי בנלהאם בסוף המאה השמונה-עשרה, שבו הסוהר היחיד יכול להביט על כל האסירים מבלי שאלה יראו אותו, בעידן הסינאופטיקון, על פי באומן, הרבים צופים במעטים או המקומיים צופים בגלובליים במסגרת תרבות של ידוענים.

מרכזיותו בעיצוב הזהות הלאומית של תושבי ארה"ב. בחלקו השלישי אתייחס לאופיו הפרפורמטיבי והטרנסגרסיבי של טראמפ, שמקשה מאוד לקטלג אותו באופן ברור ושמיצר כלפיו תגובות קוטביות. בחלק הרביעי אטען שהשקרים הרבים המגיעים מכיוונו של טראמפ אינם מבטלים אמת עמוקה הטמונה בהאשמתו את התקשורת מן הזרם המרכזי בייצור "חדשות מזויפות". בחלקו האחרון והמסכם של המאמר אטען שה"מופע" של טראמפ, כפי שתואר בחלק הראשון ובעיקר בחלקים השלישי והרביעי, נושא עימו ממדים טראומטיים עבור החברה האמריקנית בכלל והמחנה הליברלי בפרט, בשל מה שהוא חושף על חברה זו ועל הפער בין מיתוס הסגוליות שעליו חברה זו נשענת לבין המציאות ההיסטורית והחברתית.

▲ ב. הפוליטיקה בעידן טראמפ

הפוליטיקה בעידן טראמפ עוברת בהדרגה תהליכים דומים לאלה שהתרחשו בתרבות מוקדם יותר: יש בה העדפה של צורה על פני תוכן, מוקד פעילותה הוא התקשורת והיא מכוונת ידוענים (Hall, Goldstein and Ingram, 2016). על פי חוקרי התרבות הנרי ג'ירו ודבאדיטיה בטקריה, אנו נכנסים לסדר עולמי נאו-ליברלי מוקצן של "אנטי-פוליטיקה", המבוסס על פרפורמנס, שקרים, ספקטקל סנסציוני, היעלמות הזיכרון הציבורי, מחיקת כל אוריינטציה ביקורתית, סיפוק מידי, זעם מוחצן ושימוש בשפה ככלי לקידום אלימות ונקמה (Giroux and Bhattacharya, 2017). הפילוסוף סלבו ז'יז'ק מוסיף על כך את הקריסה של הכללים הלא כתובים לגבי המותר והאסור בחברה: אמירות שבעבר לא היה אפשר לדמיין שייאמרו בפומבי נורמלו במרחב הציבורי (Big Think, 2016). תהליכים גלובליים ופוסטמודרניים אלה הם סיבה מרכזית למשבר הדמוקרטיה במערב, שבמסגרתו מיליוני אזרחים חשים שהשיטה הפוליטית ("ווינגטון", בפי טראמפ) והאליטות מתעלמות מצוריהם. בהלך רוח כזה מתגברת גם מה שמכונה "הנטייה האוטוריטרית": חשש מה"אחר", ראיית העולם בשחור-לבן ונכונות לתמוך במנהיג חזק ולציית לו. ואכן, זהו המכנה המשותף המובהק ביותר של תומכי טראמפ – יותר מפרמטרים כמו רמת ההכנסה, רמת ההשכלה והשיוך ה"גזעי" (MacWilliams, 2016; Wolin, 2016). מכיוון שהכמיהה היא לאישיות ולא לתוכן, תומכי טראמפ אינם מתקשים להכיל את הסתירות הפנימיות בדבריו, כפי שהדבר בא לידי ביטוי למשל בנאום ההשבעה שלו, שבו הכריז כי ארה"ב תחדל להיות השוטר העולמי ובו בזמן הבטיח להרוס את הטרור המוסלמי (Žižek, 2017b).

עם זאת, כמו בהקשרים אחרים גם בהקשר זה נראה שטראמפ מביא איתו בו בזמן דבר והיפוכו. שכן ייתכן שעידן טראמפ – כחלק מדיאלקטיקה פוסטמודרנית – אינו מסמן רק את ההתפרקות של התרבות הפוליטית הדמוקרטית שהייתה דומיננטית במחצית השנייה של המאה העשרים, אלא גם במובנים מסוימים את הניסיון לחזור

אליה או אל דגם שלה המותאם לתנאי העידן הנוכחי. ראשית, חשוב לומר בהקשר זה שהפגיעה בתרבות הדמוקרטית במערב החלה הרבה לפני טראמפ. על פי ז'יז'ק, מי שמזוהה איתה במיוחד בפוליטיקה האמריקנית הוא דווקא רייגן, שאיתו הסתיים שלב ה"טרגדיה" והחל שלב ה"פארסה": "עם רייגן עלה על הבמה סוג אחר של נשיא, נשיא 'טפלו' שמפתה להגדיר כפוסט-אדיפלי: נשיא 'פוסטמודרני', שאפילו לא ציפו ממנו יותר לדבוק בתוכנית שהציג בזמן מערכת הבחירות, ולכן הפך בלתי חדיר לביקורת" (Žižek, 2009: 49–50). אף על פי שהגשים מדיניות ימנית במובהק, רייגן היה הדגם המכונן של מנהיגי המרכז של שנות האלפיים, שגם אם הם מחויבים לאידיאולוגיה מסוימת – בדרך כלל של מדיניות נאו-ליברלית – הם נמנעים מהצהרות אידיאולוגיות מעוררות מחלוקת, וכך מצליחים לחמוק "מתחת לרדאר". האם טראמפ דווקא מחזיר את המודרניות לבמה, מעורר את המאבק הפוליטי הקלאסי בין תפיסות עולם? ז'יז'ק וחוקרת התרבות נעמי קליין (Klein, 2017) טוענים שכן. הראשון הצהיר שתמך בטרמפ בבחירות כי רצה שהוא ייצור "כאוס סקנדליסטי" שיחלץ את השמאל מהקיפאון הקונספטואלי שנקלע אליו בעקבות ההתרכזות במאבקים אזוטריים הנוגעים לפוליטיקה של הזהויות על חשבון הניסיון לתקן באופן עמוק את החברה והכלכלה (Channel 4 News, 2017b). על פי ההיגיון הזה, בחירתו של גזען שונא נשים כמו טראמפ לנשיא עשויה להעניק לנו "משקפי שמש חודרי אידיאולוגיה" שיבהירו "לאיזה מופע אימים הדמוקרטיה שלנו הפכה" (Esposito, 2017).

עם זאת, נראה שההבדלים בין טראמפ לבין קודמיו ניכרים הרבה יותר ברמה ההצהרתית, הדימוית והסגנונית מאשר ברמת המדיניות ותפיסת העולם הפוליטית. נראה כי מרבית המהלכים העיקריים שטרמפ ביצע עד כה בתחום מדיניות הפנים – קיצוץ המיסים, מינוי שופט שמרני לבית המשפט העליון, הניסיון לבטל ולהחליף את ביטוח הבריאות הציבורי שהנהיג אובמה, הניסיון למנוע את כניסתם של מהגרים ממרכז אמריקה ובמקביל להגביר את קצב גירושם של מהגרים חסרי מעמד – אינם חורגים מהמדיניות הרפובליקנית המסורתית או לפחות ממורשתו של הנשיא רייגן (Heuvel, 2017; Strassel, 2017). חשוב לציין בהקשר זה כי רייגן ביצע מהלכים משפיעים ומרחיקי לכת בהרבה מטרמפ (נכון לעת הזו): פגע קשות במעמדם של האיגודים המקצועיים, הוביל את פרויקט "מלחמת הכוכבים" המסוכן והיקר, והנהיג מדיניות כלכלית נאו-ליברלית קיצונית שמוטטה את מדינת הרווחה ובישרה על עידן כלכלי חדש בעולם. אלא שבשל התנהלותו החביבה וה"כל-אמריקנית", מהלכים אלה לא הפריעו לו לזכות לפופולריות נאה בארה"ב לאורך רוב תקופת כהונתו (ואילו טראמפ זוכה עד כה לפופולריות ממוצעת של מתחת ל-40 אחוז, הנמוכה ביותר של נשיא אמריקני מאז התחילו למדוד משתנה זה בשנות השלושים של המאה הקודמת; Roper Center, 2018). טראמפ, לעומת זאת, לא מפסיק לספק אמירות פרובוקטיביות ויהירות, וככלל מדגיש באופן בוטה באמירותיו ובהופעתו הציבורית את מה ש"נשיאי

טפולון" כמו רייגן, קלינטון ואובמה עמלו להסתיר. גם אם בטרם נבחר לנשיא היה אפשר למצוא אצל רייגן כמה קווי דמיון לטראמפ – הוא התפרסם בעולם הבידור, הכריז על עצמו כאוטסיידר שאינו חלק מהממסד הוושנינגטוני הרקוב וספג קיתונות של בוז מהתקשורת ומהממסד הפוליטי על הבורות והפופוליזם שלו (Rich, 2016) – הרי לפחות מרגע שנבחר לנשיאות הוא הציג דמות שונה לגמרי, מאחדת ואופטימית, כזו שבניגוד לטראמפ "תפקדה בתוך הנורמות הפוליטיות של וושנינגטון" (שם). ככזה, גם כאשר היו מחאות והפגנות נרחבות נגדו, כמו אלה נגד ההתחמשות האטומית ב-1983, הן כוונו למדיניות שלו ולא לפרסונה שלו. אם רייגן הביא לנשיאות את האיש הטוב של הוליווד הקלאסית (גיבור המערבון, המנצח כנגד כל הסיכויים), טראמפ הביא אליה את האיש הרע של טלוויזיית הטרופ (המנחה הקפריזי של הריאליטי, המפטר את מי שאינו מוצא חן בעיניו), שמייצר אצל נמעניו שני סוגים עיקריים של רגשות – שנאה והערצה. בעוד הראשון שומר תמיד על שליטה עצמית מוחלטת⁴ והורג רק כשאין ברירה, השני יורה (מטאפורית) לכל הכיוונים ואומר כל מה שעולה על דעתו.⁵

ההבדלים הרטוריים והפרפורמטיביים בין טראמפ לקודמיו באים לידי ביטוי מובהק גם במדיניות החוץ. אמנם נראה כי המדיניות עצמה אינה שונה באופן משמעותי מזו של נשיאים אחרים, ודאי רפובליקנים, בעשורים האחרונים (פסובסקי, 2018),⁶ אולם טראמפ מבשר את סוף עידן ה"דבר ברכות והחזק מקל גדול", כאמירתו המפורסמת של הנשיא תיאודור רוזוולט בתחילת המאה העשרים. שוב ושוב טראמפ משתמש באיומים גלויים ובביטויים רברבניים אל מול אויבות ארה"ב ומדינות אחרות שהתנהלותן אינה נושאת חן בעיניו: "אם הפלסטינים כבר לא מוכנים לדון בשלום, למה שנשלם להם את התשלומים המסיביים האלה בעתיד?" (לוי וסוכנויות הידיעות, 2018); קים ג'ונג און הוא "נמוך ושמן" (Trump, 2017b), והכפתור הגרעיני (של טראמפ) "הרבה יותר גדול וחזק משלו" (Trump, 2018); "משטרים דכאניים [כמו זה האיראני] אינם נמשכים לנצח" (Trump, 2017a). הוורבלזציה הפומבית הבוטה של המסרים שהיו עד כה סמויים וביהבריוסטיים בלבד מפוררת את ה"פאסון" האמריקני המאופק מול העולם ואת הדימוי

4 אחד הסיפורים המפורסמים לגבי רייגן הוא שכשהובהל לבית החולים בעודו פצוע לאחר ניסיון ההתנקשות בו ב-1981, הוא התעקש להיכנס אליו בהליכה בכוחות עצמו, ללא כל עזרה, אל מול מצלמות הטלוויזיה. מיד לאחר שנכנס התמוטט והושכב במיטה.

5 מעניין להזכיר בהקשר זה שלמרות הניגוד הסגנוני ביניהם, ואולי בגללו, טראמפ בחר לאמץ סיסמת בחירות כמעט זהה לזו של רייגן מ-1979 ("Make America Great Again") של טראמפ לעומת "s'Let's Make America Great Again" של רייגן). זה לא הפריע לו, אגב, לטעון שהוא ממציא הסיסמה (Margolin, 2016).

6 עם זאת, לאור אירועים שהתרחשו לאחר סיום כתיבת המאמר, ובראשם מפגש הפסגה עם קים ג'ונג און וביטול ההסכם עם איראן, אי-אפשר לפסול על הסף את האפשרות שטראמפ בכל זאת מאמץ בהדרגה גישה חדשה, הכוללת התרחקות מהברית עם מדינות מערב אירופה לטובת קידום אינטרסים אחרים.

של ארה"ב כמי שדואגת לשלום העולם כולו, וגורמת למדינה שרואה בעצמה את מנהיגת העולם החופשי להיראות כפי שהיא בפועל: בריונית, אימפריאליסטית, אינטרסנטית, צינית – כלומר את מה ששורה ארוכה של נשיאים השתדלה להסוות ולא לתת לו ביטוי על פני השטח.⁷ במילים של ז'יז'ק (בהקשר לנאום ההשבעה של טראמפ): "מה שאנו מקבלים הוא התערבות גלובלית צבאית המתבצעת באופן ישיר לטובת האינטרסים האמריקניים, ללא מסכת זכויות האדם והדמוקרטיה" (Žižek, 2017b).

מדיניות החוץ של טראמפ במזרח התיכון מדגימה היטב את האופן שבו טראמפ חושף את המודחק האמריקאי. לכאורה הוא מפר את הגישה המאוזנת המסורתית של ארה"ב לטובת תמיכה מובהקת באינטרסים הישראליים על חשבון האינטרסים הפלסטיניים, כפי שהדבר בא לידי ביטוי, למשל, בהחלטה להכיר בירושלים כבירת ישראל, בהעברת השגרירות אליה ובהצהרה שההתנחלויות אינן המכשול העיקרי להשגת שלום. כך סבורים גם ישראל וגם הפלסטיניים, ואף הליברלים האמריקניים. אך ניתוח מפוכח יותר עשוי להצביע על האפשרות שטראמפ פשוט מתנער ממה שאפשר לכנות נשף המסכות האמריקני של העשורים האחרונים במזרח התיכון. כמו בכל נשף כזה, אפשר לזהות בהקשר זה שתי רמות של התנהלות: ברמה המוצהרת והתקשורתית, ארה"ב עשתה מאמצים קבועים לקדם משא ומתן לשלום וגינתה בקביעות את הרחבת ההתנחלויות; ברמה הפרקטית, לעומת זאת, היא הגישה לישראל באופן עקבי סיוע כלכלי וביטחוני עצום, נמנעה מלעצור את הגידול הדרמטי בהיקף ההתנחלויות מאז שנות השמונים (וגם לא התנתה את התמיכה הכספית והביטחונית בעצירתן), והטילה וטו על כל מהלך נגד ישראל במוסדות האו"ם (חוץ מבמקרה אחד, סמלי בלבד, בסיום כהונת אובמה). יש הטוענים שגם הסכם אוסלו, לכאורה הביטוי האולטימטיבי לרצון של ארה"ב לקדם שלום צודק בין שני הצדדים, הוא הסכם לא סימטרי באופן קיצוני, המותיר את השליטה הביטחונית והכלכלית המהותית בשטח שבין הים לירדן בידי ישראל, והמאפשר לה להמשיך את הכיבוש של השטחים שמעבר לקו הירוק בדרכים אחרות, מתוחכמות, זולות וסמויות יותר (Chomsky, 1996; Bauck and Omer, 2017). במילים אחרות, גם במקרה זה טראמפ מחזין את מה שהיה אמור להיות סמוי ומודחק, ופוגע ביכולת להמשיך ולדמיין את ארה"ב כהוגנת ושוחרת שלום.

גם סוגיית השימוש בעינויים מאירת עיניים בהקשר זה. בתקופת אובמה נכנס לשימוש המושג המכובס "שיטת חקירה מוגברת" (enhanced interrogation technique), וכאשר כנשיא הוא בכל זאת נאלץ להתייחס לנושא, בעקבות דו"ח

7 טראמפ הצליח לפגוע ב"פאסון" האמריקני גם כאשר הורה לפנטגון, לאחר שצפה במצעד צבאי בפריז ביום הבסטיליה, לתכנן בארה"ב מצעד "כמו זה בצרפת" (Smith, 2018). גם זוהי "הפרה" של עקרון הסגוליות האמריקנית, שעל פיו ארה"ב אמורה להוות דגם מקורי שאותו ישאפו לחקות ולא מדינה המחקה מדינות אחרות.

שהתפרסם בנושא העיניניים, אמר כמי שכפאו שד: "לאחר 11 בספטמבר, עשינו כמה דברים שגויים [...] עינינו כמה חברה" (בזמן עבר, כמובן) (RT, 2014). טראמפ, לעומת זאת, הצהיר בחדווה במהלך אחד העימותים בין המועמדים הרפובליקנים: "הייתי מחזיר את שיטת ההטבעה [הוטרבוארדינג] והייתי מחזיר דברים הרבה יותר גרועים משיטת ההטבעה" (React Fun, 2016).

האליטה האמריקנית הליברלית, החרדה כל כך לגבולות השפה במרחב הציבורי, הגיבה להתבטאויותיו של טראמפ – לא פעם הרבה יותר מאשר לתכנים הפוליטיים שהציג או למדיניותו – בזעזוע. הדיווח על ציודיו, כתבה העיתונאית מאשה גסן, פירושו "להשתתף בהידרדרות המתמשכת של המרחב הציבורי" (Gessen, 2018). ההיסטוריונית ז'יל לפור כתבה: "טראמפ מסיים תקופה של אידיאליזם אמריקני, של אצילות ברמת הרטוריקה, גם אם לא תמיד ברמת המעשים, שאפיינה את רוב הנשיאים האמריקנים במאה העשרים ובמאה העשרים ואחת" (Lepore, 2016). נראה שגם ריצ'רד דרבין, הסנאטור שנכח בישיבה שבה טראמפ כינה מדינות בעולם "חור תחת", הזדעזע פחות מתוכן הדברים מאשר מסגנונם: "איני יכול להאמין שבהיסטוריה של הבית הלבן בחדר הסגלגל הזה, איזשהו נשיא אמר אי פעם את המילים ששמעתי באופן אישי את הנשיא אומר אתמול" (מצוטט אצל Kendi, 2018).

אבל גם אם לעיתים נדמה כי הזעזוע במחנה הליברלי נגרם בעיקרו מהפרות של כללי שיח ולא משינוי דרמטי בקווי המדיניות, נראה שבאמצעות הפרת כללי התקינות הפוליטית החזיר טראמפ לפוליטיקה את ה"בעד" וה"נגד", את תשוקת המאבק בין מחנות אידיאולוגיים. חשוב לומר שהוא הצליח לגרום לכך גם משום שבניגוד לרוב הפוליטיקאים, הוא אינו נראה כמו שכפול של תבנית מוכרת. אם בעולם הפוסטמודרני נעלמה האפשרות להיות מקורי, כטענתו של חוקר התרבות פרדריק ג'יימסון (2009), טראמפ מביא עימו ללא ספק ניחוחות מודרניסטיים. זאת ועוד, אם בעשורים האחרונים נראה היה שנבואתם של דניאל בל ואחרים על "קץ האידיאולוגיה" (במערב) (Bell, 1960; Lyotard, 1979; Fukuyama, 1992) קורמת עור וגידים, הצלחתם בשנים האחרונות – עוד לפני זכייתו של טראמפ בבחירות לנשיאות – של תנועות ומנהיגי שמאל פרוגרסיביים במערב (כמו סיריזה היוונית, ברני סנדרס, ג'רמי קורבין וז'אן-לוק מלנשון), מצד אחד, ושל תנועות ומנהיגי ימין פופוליסטיים ולאומניים (כמו השחר הזהוב ביוון, מפלגת החירות באוסטריה, מפלגת אלטרנטיבה לגרמניה, פוטין, ברלוסקוני, מארין לה פן וויקטור אורבן), מצד אחר, והיחלשות הפופולריות של מנהיגי "מרכז" רבים באותם מקומות, מבשרות על כיוון חדש. קליין טוענת שהסרת "הכישוף של הניאו-ליברליזם" בעקבות התוצאות העגומות שהביא להן גורמת ל"ארגון מחדש של הספקטרום האידיאולוגי", לריבוי הפגנות ומחאות ולעלייה גדולה בהצטרפות לתנועות פוליטיות (Klein, 2017). אולם לפחות בארה"ב של טראמפ, המעורבות המחודשת של אזרחים

בפוליטיקה – כך ארצה לטעון – אינה קשורה רק לשחיקה המתמשכת של האמונה בניאו-ליברליזם, אלא גם, ואולי במיוחד, להתערערות מיתוס הסגוליות האמריקנית ולאפקט הטראומטי שהתערערות זו יוצרת.

▲ ג. סגוליות אמריקנית

"הסגוליות האמריקנית" היא מיתוס מכונן בחברה האמריקנית. במרכזו עומדת הטענה שארה"ב ממלאת בעולם מאז היווסדה (ואף עוד לפני כן, עם הקמת המושבות הראשונות) תפקיד ייחודי, כמשמרת ומקדמת של ערכים מודרניים ומוסריים נעלים. לא תמיד יש הסכמה מלאה על השאלה מהם אותם ערכים ומהי ההיררכיה ביניהם, וכמובן חלו בהקשר זה שינויים מסוימים לאורך השנים בהתאם לרוח התקופה. אבל ככלל, אלו הם הערכים המרכזיים והבולטים שביניהם: חירות פוליטית, חירות כלכלית, ציות לשלטון החוק, חופש הביטוי, ייצוג הוגן, אינדיבידואליזם, שוויון הזדמנויות, דמוקרטיה, זכויות אדם, איזונים ובלמים חוקתיים, קידום השלום ושלטון עצמי. הייחודיות של ארה"ב, על פי המיתוס הזה, נובעת לא רק מהעקביות שבה היא שומרת על ערכים אלה אלא גם מכמה מרכיבים נוספים, המשלימים זה את זה. הראשון הוא שבניגוד למדינות אחרות, יש לה ייעוד בעולם ובהיסטוריה – החוקר המשפיע הארי מורגנטאו כינה זאת ב-1960 "תכלית טרנסצנדנטית" (transcendent purpose; מצוטט אצל Chomsky, 2016) – והוא להיות חיל חלוץ המוביל את האנושות למקום טוב יותר. המרכיב השני, הבולט במיוחד בחזון הפרוטסטנטי של הלאומיות האמריקנית, הוא שארה"ב היא בגדר עם נבחר ואף נעלה, המגשים תוכנית אלוהית שהוטלה עליו (אריאלי, 1992). המרכיבים הללו – האוניברסלי, ה"שליחותי" וה"ישועתי" (אריאלי, 2003: 330) – נוטים לא פעם להתמזג, כפי שיכול להעיד למשל הציטוט שלהלן ממאמרם של סגן הנשיא לשעבר דיק צ'ייני ובתו, הפוליטיקאית ליז צ'ייני: "[...] אנו האומה הסגולית. אמריקה הבטיחה חירות, ביטחון ושלום לחלק גדול יותר מהאנושות יותר מכל אומה אחרת בהיסטוריה. אין אומה כמונו. אף פעם לא הייתה" (Cheney and Cheney, 2015). אפשר עוד לציין שאחד המקורות החשובים של המיתוס הוא האמונה שבניגוד ללאומיות האירופית, שהיא ביסודה אתנית-היסטורית וככזו נגועה במורשת מלאת פגמים וקלקולים, הלאומיות האמריקנית, בשל היות ארה"ב חברה מהגרים מודרנית חדשה, מבוססת בעיקרה על מכה משותף פונקציונלי-אזרחי, שבמרכזו הערכים של חירות ושוויון (נווה, 2003).

תפיסת "הסגוליות האמריקנית" כתכונה אמריקנית אינה רנטית באה לידי ביטוי ברטוריקה של נשיאים אמריקנים רבים במאה העשרים, כפי שהסביר ההיסטוריון והפוליטיקאי מייקל איגנטיץ:

לרוחבו של הספקטרום הפוליטי מאז 1945, נשיאים אמריקנים ביטאו חזון משיחי מוצק של התפקיד האמריקני בקידום זכויות בעולם. למסורת תרבותית משיחית זו יש היסטוריה ארוכה, החל מהחזון של המושבה במפרץ מסצ'וסטס כ"הקריה על הגבעה" בדרשות של הפוריטני ג'ון וינת'רופ, דרך הרטוריקה של הייעוד הגלוי שליוותה את ההתפשטות מערבה במאה התשע-עשרה, והחזון הווילסוניאני של העוצמה האמריקנית כיוצרת עולם בטוח לדמוקרטיה לאחר מלחמת העולם הראשונה, וכלה במסע הצלב של רוזוולט למען "ארבע החירויות" במלחמת העולם השנייה (מצוטט אצל Hughes, 2015: 533).

חשוב לציין שנשיאים אמריקנים לא רק ביטאו חזון זה לאורך השנים, אלא גם נתפסו כמי שמיצגים אותו, או אמורים לייצג אותו, בהתנהלותם ובאישיותם. הנשיאות היא ענף הממשל בעל המשמעות הסמלית העמוקה ביותר בארה"ב, והנשיא נתפס בעיני אזרחיה כמי שמגלם אותה כמעט לבדו (Greenstein, 2009). זו אינה רק תפיסה תרבותית גרידא; חשוב לזכור שבמבנה הפוליטי האמריקני, בידי הנשיא מופקדות סמכויות רחבות במיוחד בהשוואה למנהיגים של מדינות דמוקרטיות אחרות במערב. הוא משמש הן כראש הרשות המבצעת שיש לו זכות וטו על החלטות הקונגרס והן כמפקד העליון של הכוחות המזוינים. לפיכך הציפייה מהמגיעים לכס הנשיאות בארה"ב, כפי שהדבר משתקף למשל בסדרות טלוויזיה מצליחות שעסקו בבית הלבן, הייתה ונותרה להיות מנהיגים בעלי עוצמה, נחישות ואינטליגנציה, אך לא פחות מכך – להיות אנשים בעלי יושרה, הדרת כבוד, מוסר ורגישות לחיי אדם, המייחסים חשיבות רבה להמשכיות ההיסטורית של מוסד הנשיאות (Phalen, Kim and Osellame, 2012).⁸ נשיא ארה"ב הוא תפקיד שלמחזיקים בו מיוחסות תכונות מיתולוגיות, וככזה הוא "סמל תרבותי ארכיטיפי" בחברה האמריקנית (שם, 547). אמנם בעקבות מהפכת התקשורת נתפסו נשיאים בעשורים האחרונים פחות כגיבורים ויותר כידוענים (Roper, 2004), אך מערך תכונות ערכיות חיוביות ויוצאות דופן נותר מאפיין מצופה של נשיא אמריקני גם בעידן הטלוויזיה והאינטרנט.

בספרות המחקר ניטש ויכוח לא רק לגבי השאלה באיזו מידה "החזון המשיחי" שהדגישו הנשיאים האמריקנים אכן בא לידי ביטוי, אם בכלל, בחברה האמריקנית ובמדיניות החוץ של ארה"ב במעשים ולא רק בהצהרות, אלא גם לגבי הטענה כי מדובר במסורת היסטורית שהחלה כבר עם הקמת המושבות הראשונות במאה השבע-עשרה. חוקר היחסים הבינלאומיים דייוויד יוז, למשל, טען לאחרונה שהגנאלוגיה הלאומית של

8 יש לציין, עם זאת, שנראה שדימוי זה החל להישחק בתרבות הפופולרית עוד לפני עליית טראמפ, כפי שמעידות קומדיית המצבים המצליחה Veep, שמשודרת החל מ-2012, וסדרת הדרמה בית הקלפים, שעלתה לאוויר שנה אחריה. הדמויות הראשיות בשתייהן הופכות לנשיאים במהלך הסדרה ומאופיינות בתכונות שליליות רבות, ביניהן ציניות, חוסר יושרה ונקמנות.

האמונה בסגוליות נבנתה במידה רבה באופן מלאכותי בדיעבד לאחר מלחמת העולם השנייה, עם הפיכתה של ארה"ב למעצמה המובילה ופרוץ המלחמה הקרה. מאותו רגע היסטורי ביסוס מיתוס "הסגוליות האמריקנית" היה נחוץ לדעתו על מנת להצדיק את ההפרות החוזרות ונשנות של החוק הבינלאומי בידי ארה"ב – בווייטנאם, בצ'ילה, בניקרגואה, בעיראק, בגואנטנמו ועוד – וליישב הפרות אלה עם הדימוי של ארה"ב כמדינה מוסרית וכ"מנהיגת העולם החופשי" (Hughes, 2015). אך גם ללא קשר למועד לידתו, נראה שמיתוס זה אפשר לאמריקנים להתייחס להפעלת האלימות האמריקנית בעולם כאל הכרח בל יגונה, או כאל תוצאה של טעות בשיקול הדעת, פזיזות, מוטיבציית יתר או מודיעין שגוי (Chomsky, 2016), או במילים אחרות – כאל סטיות נקודתיות מהחזון שאינן משנות באופן מהותי את היותו מרכז הכובד של המדיניות האמריקנית.

יש עוד לציין שמיתוס הסגוליות האמריקנית לא אומץ במהלך השנים, ודאי לא במלואו, מחוץ לגבולות ארה"ב. סקרים בינלאומיים שנערכו בשנים האחרונות הראו שארה"ב, לצד היותה יעד מועדף להגירה, נתפסת ברחבי העולם כמדינה המהווה "את הסכנה הגדולה ביותר לשלום העולם כיום" (BBC News, 2013; Manevich and Chwe, 2017). אולם, וזו הנקודה שחשוב להדגיש, הסתכלות ביקורתית זו אינה מחלחלת לציבוריות האמריקנית ואינה משנה את האופן שבו חושבים מרבית אזרחי ארה"ב על זהותם הלאומית. סקר מ-2010 הראה שלא פחות משמונים אחוזים מאזרחי ארה"ב מאמינים ש"לארה"ב יש אופי ייחודי בשל ההיסטוריה והחוקה שלה, המבדילות אותה מאומות אחרות [והופכות אותה] לנפלאה ביותר בעולם" (מצוטט אצל Hughes, 2015: 529). הרוב העצום הזה מעיד שאין מדובר כאן באמונה התלויה בהשתייכות פוליטית, והיא מאחדת רפובליקנים ודמוקרטים. מתברר שגם אם מיתוס ה"סגוליות" אינו מדויק, בלשון המעטה, מבחינה היסטורית-אמפירית, הוא ממשיך להיות כוח חברתי ופוליטי רב עוצמה המעצב את ההווה האמריקני.

אין בכך כדי לומר, כמובן, שבחברה האמריקנית לא נשמעים קולות, לעיתים חריפים, המבקרים את התנהלותה של ארה"ב בעולם כמו גם בבית פנימה. ביקורת כזו הגיעה וממשיכה להגיע באופן טבעי מהקצוות הרדיקליים, אבל אפשר בהחלט למצוא ממנה גם בזרם המרכזי. למשל, הן שמרנים והן ליברלים ביקרו לקראת סיום המאה הקודמת את "דלדולה של הרוח האמריקנית" ואת "התפרקותה של אמריקה", אם לבחור בכותרות של שניים מהספרים המשפיעים ביותר. אלא שהביקורת שלהם התבססה לרוב על הטענה שהמרכיבים שהפכו את ארה"ב לסיפור הצלחה – וכל צד פוליטי הגדיר באופן מעט שונה מרכיבים אלה – נזנחו, ושכדי לשקמם יש לחזור למימוש ערכיה המקוריים (נווה, 1999-2000). במילים אחרות, דווקא האכזבה שביטאו השמרנים והליברלים מהתנהלות החברה והמדינה הדגישה שלדעתם ארה"ב הייתה בעבר וצריכה להמשיך להיות בעתיד מדינה ייחודית הממלאת שליחות ערכית בעולם.

בהקשר זה כדאי להוסיף ולציין שאפילו מבקריו של מיתוס הסגוליות נוטים לא פעם לאמץ חלקים נרחבים ממנו. כך, למשל, היסטוריון (ועיתונאי) כמו גודפרי הודג'סון, ששם ספרו, מיתוס הסגוליות האמריקנית, מדבר בעד עצמו, מסוגל לטעון בו שהערכים העומדים בלב האידאולוגיה ה"סגולית" (ריבונות העם, שלטון החוק, הציות לחוקה, שמירה על זכויות) הצילו את ארה"ב מקטסטרופות שפקדו מדינות אחרות, ושעצם האמונה בייעוד הנעלה האמריקני הפך את המאמינים ל"נבונים ולראויים יותר" (Hodgson, 2008: xvi).

העמידות המרשימה של מיתוס הסגוליות האמריקנית, ותהליך הטבעות (נטורליזציה) שהוא עבר ברבות השנים, יכולים להסביר במידה רבה, כך ארצה לטעון, את ההלם שרבים מאזרחי ארה"ב חווים לנוכח עלייתו לשלטון של טראמפ. זהו ההלם הניכר מאוד בקרב ליברלים וקבוצות אחרות התומכות במפלגה הדמוקרטית, כמובן, אבל אפשר למצוא לו פה ושם סימנים, גם אם מוסווים לעיתים, גם בקרב המחנה השמרני-רפובליקני. הוא נובע, ברמה הגלויה והראשונית, מחוסר היכולת לגשר בין דמותו של טראמפ לבין מיתוס הסגוליות. כך, למשל, כתב הרופא והחוקר האמריקני אטול גוואנדה:

עד כמה תלויים ערכינו הבסיסיים – ערכים כגון הגינות, תבונה וחמלה – באדם שבחרנו לנשיא? ייתכן שפחות ממה שאנו חושבים. אין ספק, המדינה הצביעה למנהיג שחי על פי הקוד המנוגד [...] אבל עושה רושם שהבחרים לא דחו ערכים אלה. הם דחו את האליטות, מתוך פחד וזעם שכאשר היה מדובר בהם, ערכים אלה ננטשו (Gawande, 2016).

גוואנדה "פותר" את בעיית הפער בין הנשיא לתכונת הסגוליות האמריקנית באמצעות סימונו כיוצא דופן שאינו מבטא את דעת הרוב. זהו פתרון נרטיבי קל ומנחם יחסית, שנועד לשמור על הסגוליות האמריקנית מפני ה"זיהום" הטראמפי. אלא שדומה שהוא אינו משכנע ונועד בעיקר לכסות על הסיבה העמוקה יותר להלם, ובעיקר לחרדה, הכרוכים בעלייתו של טראמפ: העובדה שהתנהלותו – בצירוף עם הפופולריות שלו – חושפת, לאו דווקא באופן מכון וכפי שאראה בהמשך, את השקריות של מיתוס הסגוליות ומאלצת את האמריקנים לחשוב עליו מחדש, אם לא לנטוש אותו כליל לטובת נרטיב שונה בתכלית על ההיסטוריה ועל הזהות האמריקנית.

לבסוף, מעניין עוד לציין בהקשר זה שמסע הבחירות של טראמפ התבסס במידה רבה, כפי שמעידה הסיסמה שליוותה אותו ("החזירו את אמריקה לגדולתה"), על הטענה – שעל פי כל הסימנים הייתה משכנעת בעיני המוני מצביעים – שהסגוליות האמריקנית נפגעה בעשורים האחרונים בשל השחיתות הממסדית של "ווישינגטון", ושהוא זה שיוכל להחזיר אותה לגדולתה (Mcmillan, 2017). כלומר בעוד האליטה הליברלית מזהירה מטרמפ כיוון שהוא הורס לדעתה את הזהות הייחודית של ארה"ב,

תומכי טראמפ רואים באותה אליטה את מי שהרסה זהות זו ובטראמפ את מי שישקם אותה. במילים אחרות, שני הצדדים נאחזים במיתוס הסגוליות האמריקנית, ויש בכך משום עדות נוספת לעוצמתו האדירה בחברה האמריקנית של ימינו.

▲ ד. טראמפ כמסמן לא יציב וכפרפורמר

כיצד פוגע טראמפ באתוס הסגוליות האמריקני? ראשית, טראמפ כפרסונה ציבורית הוא מסמן לא יציב שלא תמיד ברור מהו המסומן שלו. פרסונה זו היא בעלת מאפיינים היברידיים, ולכן אי-אפשר לגבש לגביה נרטיב מסודר וברור. טראמפ הוא רפובליקני עם עבר דמוקרטי; פוליטיקאי עם עבר של כוכב ריאליטי; נשיא ובריון; טייקון ואינפנטיל; מנהיג היטלריאני (Giroux and Bhattacharya, 2017) ומוקיון חלול; כוכב פיננסי ויורש כושל שהפסיד את רוב ההון של אביו; מגן של ניאון-נאצים (ומוגן על ידיהם) ואביה של גיורת יהודייה המעריץ את ישראל ונתניהו. כפי שכתבה העיתונאית מורין דאוד, "הנשיא הוא אידיוט-מחונן" (Dowd, 2018) (idiot-savant). אך שילוב הניגודים החשוב ביותר לענייננו באישיותו נוגע לציר של חשיפת האמת: טראמפ הוא אדם העסוק תדיר בהסתרת חטאים ופשעים (של עצמו ושל מקורביו) הדולפים לזירה הציבורית, אך במקביל הוא גם מי שחושף סודות חברתיים שהזירה הציבורית גוזרת על עצמה להימנע מלומר אותם בפומבי.

אי-היציבות שכרוכה בדימוי שלו באה לידי ביטוי גם בתגובות הקיצוניות, הרגשיות בעיקר, שהוא מעורר בציבור. אלו הן תגובות קוטביות של הערצה ותיעוב, לעיתים בו זמנית אצל אותו אדם, כפי שמעיד הציטוט של דאוד לעיל. אפיון זה נכון במידה מסוימת אפילו לגבי היחס אליו במפלגה הדמוקרטית עצמה. רבים במפלגה רואים בו את "הזאב הרע והמפחיד", אולם ננסי פלוסי, מנהיגת המיעוט הדמוקרטי בבית הנבחרים, מתארת אותו כעוד נשיא רפובליקני, אחד מני רבים, בתוך דינמיקת חילופי השלטון הקבועה בין שתי המפלגות (Žižek, 2017b). כדאי לציין כי שתי העמדות כרוכות בהכחשת המציאות: הראשונה מניחה שקיים ניתוק מוחלט בין טראמפ לתרבות האמריקנית וערכיה; והשנייה מתעלמת מהשינויים הדרמטיים שחוללה נסיקתו הפוליטית בכללי המשחק הפוליטיים והציבוריים.

אי-היציבות של טראמפ כדמות ציבורית קשורה להיותו פרפורמר. ההופעה שלו מדגישה ויזואליות, גופניות ומשחקיות הרבה יותר מאשר היבטים קוגניטיביים (גורביץ' וערב, 2016). המשמעות הגלומה בהתבטאויות הציבוריות שלו חורגת תמיד מהמסר התוכני גרידא, וככזו היא פתוחה לא פעם לפרשנויות מתחרות. במקרים רבים הפרפורמנס נראה חשוב יותר מהתוכן הן עבורו והן עבור נמעניו; המסמן חשוב מהמסומן, ולא פעם נראה שהוא נעדר מרכז כובד או מהות שאפשר להתייחס אליה.

ככזה, טראמפ הוא סוכן מרכזי בתוך "היפר מציאות" המבוססת על הצפה של דימויים אקלקטיים ומשתנים על פי הצורך או על פי המקרה (בודריאר, 2007), וכעת כובשת לא רק את התרבות אלא גם את הפוליטיקה. בהקשר זה חשוב להוסיף שלפחות חלק מההצלחה של טראמפ נובע מהיותו בידור קומי, מופע מרתק לצפייה (Hall, Goldstein, 2016 and Ingram), ומתחושת הספונטניות התמידית שהוא משדר, כמי ש"חי את הרגע" (Singer, 2016).

לעיתים נדמה שטראמפ הוא "מסמן ריק", ושמאחורי הפרסונה שלו לא עומד דבר חוץ מאינסטינקטים ומניפולציות. ברוח זו אפיין אותו הסופר פיליפ רות' כ"זיוף גדול, הסיכום המרושע של מגרעותיו, הנטול כל סממן פרט לאידיאולוגיה החלולה של מגלומן" (McGrath, 2018). עם זאת, נראה כי התכונה הבולטת ביותר של דמותו הציבורית אינה ריקנות כי אם טרנסגרסיביות, הן בסגנון והן בתוכן. טראמפ מטשטש באופן דרמטי את ההפרדה החשובה כל כך בתרבות האמריקנית בין המרחב הציבורי למרחב הפרטי, ובין מה שלגיטימי לומר ולעשות בכל אחד מהם. ככזה הוא לעולם בלתי צפוי בהתנהגותו ולא מאפשר "לביית" אותו, קרי להכניס אותו לתוך המסגרת השיחית והפוליטית המסורתית בארה"ב. מי שקיוו שטראמפ הפרוע של תקופת מערכת הבחירות יתמתן עם הגיעו לכס הנשיאות ויהפוך לממלכתי בהתנהלותו נוטים בינתיים להתבדות. מצב זה כשלעצמו מייצר חרדה בקרב האליטה, ולא רק בצד הדמוקרטי.

טראמפ מפר שוב ושוב את הציפיות השיחיות של החברה האמריקנית, באופן המאיים להסיר את מעטה ההסוואה הרטורי של סביבתו. במושגיו של הסוציולוג פייר בורדייה, השיח הציבורי האמריקני הוא "תוצר של עבודת אופמיזציה" מאומצת, שעיצבה לו צורה (בשונה מתוכן) המאפשרת לו "להכחיש" את מה שהוא אומר ו"להעמיד פנים שאינו אומר זאת" (בורדייה, 2005: 135–136). זהו שיח ש"מפעיל אלימות סמלית" (שם), שהאפקט המרכזי שלה הוא איסור החשיפה של המנגנון שעל פיו הוא פועל. אלא שטראמפ עושה בדיוק את זה, ובכך פוגע בעוצמה ובכוח ההרתעה של השיח. הפרות כללי השיח מצידו באות לידי ביטוי לא רק בתכנים הבוטים שהוא בוחר להציג אלא גם בסגנון הדיבור הייחודי שלו, בקוצר הרוח שהוא משדר, באוצר המילים המוגבל שלו, בחזרה על מילים מסוימות שוב ושוב ובקטלוג הילדותי של אנשים ותופעות ל"טובים" ו"רעים". נראה שטראמפ אינו מייחס כמעט חשיבות להקשר, לבמה ולסגנון שבהם מוצגים הדברים – מבחינתו כל הזדמנות מתאימה להעלות כמעט כל נושא בכמעט כל דרך, כפי שמעידים ציוציו בטוויטר וכפי שהעיד, למשל, נאואו התוקפני והפוליטי במובהק בפני חניכי תנועת הצופים האמריקנית (סוכנויות הידיעות, 2017א). בכך הוא קורא תיגר, במושגים פרוידיאניים, על ההפרדה התרבותית הקריטית בין דרישות המוסר המחמירות של האני העליון (הסופר אגו), שביטוין המובהק בהקשר האמריקני הוא העמידה בכללי התקינות הפוליטית, לבין הדחפים הקמאיים של הסתמי (האיד). כך היה, למשל, כאשר טען במהלך העימות התקשורתית עם העיתונאית מייגן

קלי ש"ד נגר מכל מיני מקומות בגופה" (בן חורין, 2015); כאשר הצהיר שהמקסיקנים "מביאים עימם סמים. הם מביאים עימם פשע. הם אנסים" (Time Staff, 2015); וכאשר חיקה באופן לעגני את כתב הניו יורק טיימס סרג' קובאלסקי הסובל מנכות (CNN, 2015).

טראמפ מתפקד כמייצג וכדובר של מה שחוקרת התרבות ז'וליה קריסטינה (2005) כינתה "בזות". מקורה של הבזות הוא בנו אבל אנחנו נגעלים ממנה, מרחיקים אותה ככל האפשר מעצמנו ומסמנים אותה כניגוד של האני, משום שהיא נתפסת כמזוהמת וטמאה וכמי שמפרה גבולות וכללים בעולם. הדוגמה המובהקת לכך אצל קריסטינה היא הפרשות הגוף, ובהשאלה – מרכיבים "מלוכלכים" בזהות שלנו שאנו מתכחשים אליהם. הבזות של החברה האמריקנית, שטראמפ מזוהה איתה, היא הגזענות, האלימות, הסקסיזם, החמדנות, הריאלפוליטיק נעדר המוסר וכל שאר הנטיות והתכונות שמיתוס הסגוליות האמריקנית רואה בהן את היפוכו של האמריקניזם. כפי שראינו, הפתרון הנרטיבי הרווח לניגוד המהדהד בין טראמפ לבין מיתוס הסגוליות הוא הטענה שטראמפ הוא "בלתי אמריקני" (unamerican) ושאנו מייצג בשום דרך את ארה"ב. זה מה שמשמע, למשל, במידה כזו או אחרת מהטרופיה הפופולרית על כך שטראמפ נבחר אף על פי שקיבל פחות קולות, ומהטענה החוזרת שהצליח להיבחר בזכות מניפולציות הסייבר של רוסיה בתקופה שקדמה לבחירות. אולם מרגע שטראמפ נבחר לנשיא בידי עשרות מיליוני אמריקנים, הפתרון הזה נראה מאוד לא סביר. "אין די", כותבת נעמי קליין (Klein, 2017), "בלאתגר אותו [את טראמפ] כאינדיבידואל, דוחה ובור באופן זועק ככל שיהיה. עלינו להתעמת עם הזרמים העמוקים שתגמלו אותו והיללו אותו עד שהפך לאיש הכי חזק בעולם". טראמפ מכריח את אזרחי ארה"ב, כולל הליברלים מביניהם, להיפרד מ"ההונאה העצמית שגזענות וחוסר סובלנות מקורם באחר" (קואסטל, 2018: 73). הם נדרשים מעתה "להתעמת עם הטראמפ הפנימי שלנו" (Klein, 2017), ולכן הופעתו מעוררת בקרב רבים מהם חרדה וזעם.

ה. חדשות מזויפות וזיכרון היסטורי

מרגע שהפך טראמפ לנשיא הנבחר של "מנהיגת העולם החופשי" נפגעה אם כן באופן משמעותי האפשרות להונאה העצמית האמריקנית המבוססת על מיתוס הסגוליות ובאופן רחב יותר על נרטיב הקדמה, שלפיו פניה של ארה"ב (ושל המערב בכלל) מופנים לתיקון עוולות העבר ולבנייתה של חברה רבת-תרבותית סובלנית ומוסרית. על רקע זה רצוי לחשוב מחדש על טענתו של טראמפ כי העיתונות הממוסדת רוויה ב"חדשות מזויפות". לרוב, התגובה של האליטה הליברלית בהקשר זה היא שמדובר בהיפוך יוצרות ציני, שכן טראמפ עצמו נתמך במהלך תקופת הבחירות ולאחריה בידי אתרים המתמחים בפרסום חדשות מומצאות, וכמובן – שבאופן אישי הוא משקר

ללא הפסקה. שתי הטענות נכונות, כמובן. אלא שספק רב אם יש בהן כדי להפריך את טענתו הנגדית של טראמפ בנוגע לכזבים שהתקשורת מן הזרם המרכזי מפרסמת, גם אם לא מדובר בכזבים מהסוג הישיר והפשוט שאליו הוא מכוון.

טראמפ משקר, כאמור, שוב ושוב, אבל הוא עושה זאת בדרך כלל באופנים שמאפיינים ילדים קטנים המשקרים להוריהם או למוריהם: הוא מכחיש עובדות ברורות מאליהן או ממציא עובדות "אלטרנטיביות" על מנת לקבל מחמאות שאינן מגיעות לו, או לחלופין כדי להגן על עצמו לאחר שתפסו אותו בביצוע מעשה רע. במובן זה הוא אותנטי ו"אמיתי". כפי שטוען העיתונאי מארק סינגר, "כאשר טראמפ משקר [...] זה אף פעם לא מרגיש מתוכנן מראש. השקר הוא רפלקס [אצל]ו" (Singer, 2016). לכן גם יש משהו נלעג ב"מבחני האמת" התכופים שעושים כלי תקשורת לאמירותיו, בתיאורים החוזרים ונשנים של "המתקפה של טראמפ נגד האמת" (Greenspan, 2016; Cillizza, 2017) ובהצהרות המלודרמטיות על כך שטראמפ מביא ל"קץ האמת" (Cohen, 2016) ול"קץ העובדות" (Taibbi, 2017).

לעומת זאת, האליטות, הממסד והתקשורת של הזרם המרכזי משקרים באופן בעייתי, עמוק ומתוחכם הרבה יותר מטראמפ, כי הם טווים שקר עצמי מתמשך המבוסס על אשליית הסגוליות האמריקנית ויוצר תודעה ציבורית כוזבת שאינה מאפשרת התמודדות ראויה עם המציאות. הנה כמה דוגמאות מייצגות: דאוד כתבה כי "זוהי תקופה קשה מאוד למדינה, כיוון שרבים מהמוסדות שהעניקו לארה"ב את זהותה כמדינה חכמה, אמיצה, נדיבה והוגנת – הנשיאות, הקונגרס, הספורט, האמונה, הוליווד, העסקים הגדולים – נראים כעת [בעידן נשיאותו של טראמפ] מושחתים ולא מוסריים" (Dowd, 2018). הסופר והעיתונאי אדם גופניק טען שעלייתו של טראמפ קשורה ל"שיטה אלקטורלית גרועה" ולא למשבר לאומי, ועמד על כך ש"תוצאות פוליטיות הן לעיתים קרובות יותר קונטינגנטיות מאשר נטועות בסיבות עמוקות, הרבה יותר קשורות לתאונה ולאישיות מאשר לזרמי היסטוריה בלתי ניתנים להתנגדות" (Gopnik, 2018). ואילו הכדורסלן לברון ג'יימס אמר לאחרונה: "זו ארץ יפהפייה ואסור לנו לתת לאדם אחד לקבוע כמה יפים וכמה חזקים אנחנו" (ynet, 2017). אבל מי משקף יותר את המציאות בארה"ב ואת ההיסטוריה שלה – "המדינה ההוגנת" של דאוד וה"ארץ היפהפייה" של ג'יימס או האמירות וההתנהלות של טראמפ? כפי שכתבה קליין, "בהרבה מובנים טראמפ אינו שבר, אלא נקודת השיא הלוגית של הרבה סיפורים מסוכנים שהתרבות האמריקנית מספרת זמן רב ושל השיטה הניאו-ליברלית" (Klein, 2017). וזו בדיוק האמת שמתנגדים רבים של טראמפ אינם מסוגלים לעכל כי היא מבטלת את התוקף של הנרטיב הפטרייטי שהאמינו בו עד עלייתו לשלטון. הם אינם מוכנים לקבל את הרעיון שטראמפ הוא "ריאקציה, אפקט, לא סיבה", ושלכן "להילחם רק בטראמפ זה מה שרופאים מכנים הבראה סימפטומטית" (Channel 4 News, 2017b).

האמת הבסיסית הטמונה בביקורת החריפה של טראמפ על נקודת המבט השקרית והאשלייתית של האליטה הליברלית באה לידי ביטוי בביקורת שלו על ניסיונה לחסל, פשוטו כמשמעו, עקבות בעייתיים בהיסטוריה האמריקנית. "עצוב לראות שההיסטוריה והתרבות של המדינה הנהדרת הזו נמחקות עם הסרת הפסלים והמונומנטים היפים שלנו" (Trump, 2017c). אמר בנוגע להחלטה של מוסדות שונים להסיר פסלים, דגלים וסמלים המזוהים עם הקונפדרציה הדרומית בשל האידיאולוגיה הגזענית המזוהה איתה. "השבוע זהו רוברט א' לי ובשבוע אחר סטנוול ג'קסון. האם ג'ורג' וושינגטון הוא הבא בתור? אתם צריכים לשאול את עצמכם, היכן זה נעצר? [...] וושינגטון היה בעל עבדים. האם אנו עומדים להפיל פסלים של ג'ורג' וושינגטון? [...] אתם משנים את ההיסטוריה, אתם משנים את התרבות" (Žižek, 2017a). יש הרבה אירוניה בכך שטראמפ "השקן" נלחם למען שימור ההיסטוריה, בעוד הליברלים מתנגדי הצנזורה נאבקים כדי להשכיח אותה. האירוניה מתגברת עוד יותר כאשר טראמפ הוא שמואשם בהרס ההיסטוריה. כך, ההיסטוריון ג'וני קוב כתב ש"אם מטרת ההיסטוריה היא לספק הבנה מחכימה של הדפוסים שמאפיינים את ההווה, או אז ממשל זה הוא לא רק סתם א-היסטורי, הוא אנטי-היסטורי – גרסת 'לקום אתמול בבוקר' של הסוגיות הלאומיות" (Cobb, 2018). ואילו גופניק (Gopnik, 2018) טען ש"ההיסטוריה האמריקנית שונתה כבר על ידי מעשיהם [של הטראמפיסטים] – מוסדות רוקנו מתוכן, רציפיות היסטוריות נהרסו, מסורות של הוגנות הותקפו – באופנים שיהיה קשה לשקם". בניגוד להם, ההיסטוריון איברם קנדי (Kendi, 2018) מראה עד כמה טראמפ הגזען מייצג את ההיסטוריה באופן מהימן. לצורך כך הוא מזכיר, בין היתר, ששמונה נשיאים החזיקו בעבדים, שלינקולן קרא לשחורים לעזוב את ארה"ב, שתיאודור רוזוולט תמך בדוויניזם חברתי, שווילסון תמך בסגרגציה והילל את הסרט הגזעני הולדת אומה, ושלינדון ג'ונסון השתמש במילה "כושן" (nigger) באופן קבוע. דוגמאות אלה ממחישות עד כמה מדובר כאן על מורשת שאינה רק רפובליקנית, "ימנית" או "דרומית", אלא גם דמוקרטית, "צפונית" ו"פרוגרסיבית".

בהקשר זה ראוי להוסיף כי על פי פריד וממשיכיו, מי שמדחיק עובדות קשות משקיע מאמץ רב על מנת להותיר תכנים אלה בתוך הלא מודע, אבל בו בזמן גם נושא משאלה לא מודעת לחזרתו של המודחק בשל הפוטנציאל המרפא של מהלך זה (לפלאנש ופונטאליס, 2011: 335, 240). תובנה זו יכולה להסביר אולי מדוע התקשורת של הזרם המרכזי מפגינה עוינות רבה כלפי טראמפ אבל נראית כמי שבו בזמן גם מאוהבת בו – כמובן לא רק משום שטענותיו נושאות גרעין של אמת אלא גם, ואולי בעיקר, משום שהוא פצצת רייטינג (Danner, 2016; Giroux and Bhattacharya, 2017). היא יכולה גם לסייע להבין את הקבלה המקוטבת של טראמפ בציבוריות האמריקנית, את ה"אידיוט" שהוא גם "מחונן", כפי שראינו לעיל.

אם חלק מהחרדה הציבורית שטראמפ יוצר קשור לעובדה שכנשיא הוא מייצג עמדות חשוכות, אין ספק שחלק לא פחות חשוב ממנה נוצר בזכות האמיתות הסמויות שהוא חושף על החברה האמריקנית ועל עברה. כך במתקפותיו הקבועות על קשרי ההון-שלטון המושחתים המאפיינים את הממסד הוושנינגטוני הרקוב בכלל ואת בני הזוג קלינטון בפרט. כך בטענתו כי "הילרי קלינטון נשואה לאדם הפוגעני ביותר כלפי נשים בהיסטוריה של הפוליטיקה. הילרי היא זו שאפשרה זאת, והיא תקפה לאחר מעשה את הנשים שביל קלינטון פגע בהן" (Healy and Haberman, 2016). ההשוואה שהוא עורך בין סמל האלגנטיות של הנשיאות האמריקנית לביןו כופה בחינה מחדש של העבר הנשיאותי כולו.

באמירות אחרות האמת ההיסטורית מבצבצת בניגוד לכוונותיו של טראמפ, או לפחות מבלי שתכנן זאת. כזו, למשל, הייתה ההצדקה שנתן למדיניות ההגירה הקשוחה שהוא מקדם: "החובה שלי, והחובה של כל נציג הנבחר לבית זה [הקונגרס], היא להגן על אמריקנים, לשמור על ביטחונם, משפחותיהם וקהילותיהם, ועל זכותם לחלום האמריקני, כי גם האמריקנים הם 'חולמים'" (BBC News, 2018). בעוד טראמפ ניסה להדגיש את מחויבותו לאזרחי ארה"ב ואת הצורך לגרש בשל כך את המהגרים שלא הסדירו את מעמדם, בפועל הוא למעשה הזכיר שגם אזרחי ארה"ב ה"חוקיים" מוצאים במשפחות של מהגרים, שגם הם הגיעו לעולם החדש – חלקם כנרדפים על רקע דתי – והתחילו את דרכם מאפס, מתוך תקווה להגשים את החלום האמריקני. בכך הציג לראווה עד כמה ההבדלה בין מהגרים חוקיים לבלתי חוקיים, ובין חלומות חוקיים לחלומות בלתי חוקיים, היא שרירותית.

מעניינת במיוחד הייתה התייחסותו של טראמפ בריאיון לביל אוריילי לביקורת על כך שהוא משתף פעולה עם פוטין "על אף היותו רוצח" (כדברי אוריילי). "יש הרבה רוצחים", השיב לאוריילי. "אתה חושב שהמדינה שלנו כזו תמימה?" (מל, 2017). אמירה כזו, שקשה להתכחש אליה מבחינה היסטורית-עובדתית, מערערת את מיתוס הסגוליות, שמבוסס על כך שארה"ב נעלה מבחינה מוסרית על פני שאר העולם, וודאי על פני רוסיה הזכורה לרע מעידן המלחמה הקרה. אך היסוד החתרני של אמירה זו עמוק עוד יותר, שכן היא בעלת פוטנציאל להעלות באוב, גם אם לא לכך התכוון טראמפ, פרקים רצחניים של ההיסטוריה האמריקנית, וכאלה לא חסרים, כמובן: העבדות, הג'נוסייד שבוצע בילידים האמריקנים (האינדיאנים), מעשי הלינץ' הרבים נגד שחורים, מלחמת וייטנאם והסיוע לדיקטטורים להפיל משטרים דמוקרטיים ברחבי העולם במחצית השנייה של המאה העשרים. זהו חלק אינהרנטי מאמריקה ה"גדולה" שאליה טראמפ קורא לשוב, אמריקה הרואה בחלק ניכר ממדינות העולם "חורי תחת" ומתייחסת אליהן בהתאם.

לבסוף, הקריצה הקבועה של טראמפ לעבר תומכי "העליונות הלבנה", מכחישי שואה וניאו-נאצים אמריקנים (שהחלה כבר כאשר טען בזמנו שאובמה נולד בקניה

ולכן אינו יכול לכהן כנשיא ארה"ב), כמו גם התמיכה שלה הוא זוכה במעגלים אלה, כולל למשל מדיוויד דיוק, ראש הקו-קלוקס-קלאן לשעבר, מנכיחה עוד אמת היסטורית שחלקים גדולים בציבור האמריקני היו מעדיפים לשכוח, והיא שמתחילת דרכה הלאומיות האמריקנית העלתה על נס את היסוד הוואספי (לבן, אנגלו-סקסי, פרוטסטנטי), והוא נתפס בה כנעלה על פני כל יסוד זהותי אחר. זאת בניגוד לנרטיב ההיסטורי הפופולרי, שגם הוא חלק ממיטוס הסגוליות האמריקנית, הגורס כי הלאומיות האמריקנית התעצבה סביב ערכים פונקציונליים ואזרחיים "עיוורי צבעים", האדישים למוצא (נווה, 2003).

▲ 1. אפילוג: חרדה, אימה, טראומה – ותקווה

"לא הנשיא שלי": סיסמה זו ממחישה היטב את המרכזיות של מרכיב ההכחשה, אותה "צורת הגנה המושתתת על סירוב של הסובייקט להכיר במציאות של תפיסה טראומטית" (לפלאנש ופונטאליס, 2011: 273), בשיח העוסק בטרומפ. כפי שראינו, ההכחשה באה לידי ביטוי גם בטיעון הרווח שטרומפ הוא חריג בחברה האמריקנית, או לפחות מנוגד בתכלית בערכיו למורשת הפוליטית והאתית של ארה"ב. היא מחדדת את חוסר היכולת לשלב את דמותו של טרומפ כנשיא עם נרטיבים מקובלים המתארים את הזהות האמריקנית, ובראשם מיתוס הסגוליות האמריקנית. מול טרומפ התמודדה בבחירות מועמדת שהייתה נציגה מושלמת של מיתוס זה: אבירת הדמוקרטיה וזכויות האדם, מופת של איפוק, תחכום והשכלה מערביים. העובדה שטרומפ ה"פרימיטיבי" גבר על קלינטון ה"מתורבתת" ונכנס לתפקיד המייצג אולי יותר מכל תפקיד אחר את "האחר הגדול" הלאקאניאני – המדינה, האמת, הסדר, החוק, הידע, "האב" (גורביץ' וערב, 2016א) – הייתה ונותרה עבור רבים בלתי ניתנת לעיכול.

טרומפ חושף ממדים מודחקים ומוכחשים בתרבות ובהיסטוריה האמריקניות: אלימות, אכזריות, אפליה, שנאה, סגידה לכסף. ככזה הוא מקשה מאוד להמשיך להאמין באשליה רחבת ההיקף של ארה"ב כ"מנהיגת העולם החופשי" וכעליונה אל מול תרבויות אחרות. בהקשר זה טוענת נעמי קליין:

ייתכן שהרגש מאחורי מה שהיו שכיני "הלם" [לנוכח הבחירה בטרומפ כנשיא] הוא למעשה, באופן מדויק יותר, תחושת אימה. באופן ספציפי, האימה של זיהוי שאנו חשים כאשר אנו קוראים פרוזה דיסטופית אפקטיבית או צופים בסרטים דיסטופיים טובים. כל הסיפורים מז'אנר זה לוקחים זרמים קיימים ועוקבים אחריהם עד למסקנה הברורה שלהם [...] עתידים סינטיים אלה מזרים אימה בדיוק משום שאינם גורמים להלם – לא שבר ביחס לסיפורים שעליהם אנו חיים, אלא הגשמתם (Klein, 2017).

כפי שניסיתי להראות, במובנים רבים טראמפ מעורר חרדה בקרב האליטה הליברלית, לא בגלל שהתנהלותו מנוגדת למורשת ולערכים של ארה"ב בפרט ושל המערב בכלל, אלא מהסיבה ההפוכה בדיוק – משום שהיא חושפת חלקים גדולים מהם במערומיהם, ללא האיפור וההסוואה של השפה וכללי ההתנהגות הנורמטיביים של הפוליטיקה. זיז'ק כתב על ברלוסקוני, מבשרו של טראמפ, שמה שמרתק בו כתופעה פוליטית הוא שהוא מתנהג "באופן חסר בושה", "חותר בעקביות תחת היושרה הבסיסית המקושרת לתואר ראש המדינה" ושם ללעג את ההצגה העצמית של הפוליטיקה הקלאסית "כמרחב האידיאלי של האזרח בניגוד לקונפליקט של האינטרסים האנוכיים המאפיינים את הבורגני" (Žižek, 2009: 49). על פי הפרשנות הזו, ברלוסקוני (ואחריו טראמפ) לא הרס את המבנה הפוליטי הקיים, כפי שנטען נגדו, אלא רק חשף בהתנהלותו את השקריות של האתוס שנבנה סביבו. אם מקבלים פרשנות זו אפשר להבין מדוע עלייתו של טראמפ לשלטון יצרה בקרב רבים תחושה קשה של הפרת הסדר המוכר של העולם ושל חילול בלתי הפיך שלו. ומצד אחר, אפשר גם להבין מדוע היא מאלצת להישיר מבט לאמת עמוקה, שהודחקה והוכחשה, ושאי-אפשר ליישבה עם גרסת האמת הישנה. התוצאה היא בלבול, דיסאוריינטציה וחרדה, אותה תגובה הנוצרת אצל הסובייקט כאשר "הוא נמצא בסיטואציה טראומטית, כלומר כשהוא נתון לשטף של גירויים ממקור חיצוני או פנימי אשר אין בכוחו לשלוט בו" (לפלאנש ופונטאליס, 2011: 339) או להעניק לו מובן ברור.

אירוע הנתפס כקטסטרופלי; המעורר רגשות של פחד עז, אימה, אובדן שליטה וחוסר אונים; המאיים על זהותו של הסובייקט והפועל לפירוק הלכידות שלה; שקיים קושי עז לספר אותו כנרטיב קוהרנטי ובהיר ולמזג אותו בנרטיבים קיימים המתארים את העבר וההווה; שהתגובות אליו הן קוטביות ומפוצלות: כל אלה הם מאפיינים של טראומה – לא רק אישית אלא גם תרבותית – המופיעים בספרות המחקר (הרמן, 1992; Smelser, 2004; Alexander, 2004). את כולם אפשר למצוא במידה כזו או אחרת בתגובה הציבורית בארה"ב לנסיקתו של טראמפ. עם זאת, חשוב לזכור שלטראומה עשויה להיות לא רק השפעה מפרקת אלא גם בונה: במקרים רבים, בשל האפקט המהמם שלה, היא יוצרת תנאים המעודדים ואף מאלצים את הסובייקט (האישי או הקולקטיבי) שנפגע ממנה לבנות מחדש את זהותו כדי להעניק לה לכידות מחודשת (לה קפרה, 2009; Eyerman, 2001). אם ההתפכחות הכואבת של המחנה הליברלי בעקבות משבר טראמפ ונקודות העיוורון שהוא חשף יובילו אותו להגדיר עצמו מחדש, באופן שאינו מבוסס על הונאה עצמית, ייתכן שבסופו של חשבון יצא הפסדו בשכרו.

רשימת מקורות

- אריאלי, יהושע, 2003. "פירושים ללאומיות האמריקנית: ההשכלה", *היסטוריה ומטה-היסטוריה*, ירושלים: מוסד ביאליק ומרכז קבנר להיסטוריה גרמנית, עמ' 306–331.
- , 1992. "מלכות ה' באמריקה, החזון הפרוטסטנטי של האומה האמריקנית", *היסטוריה ופוליטיקה*, תל אביב: עם עובד, עמ' 231–251.
- באומן, זיגמונט, 2002. *גלובליזציה: ההיבט האנושי*, תרגום: גרשון חזנוב, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בודריאר, ז'אן, 2007. *סימולקרות וסימולציה*, תרגום: אריאלה אזולאי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בודרייה, פייר, 2005. "הצנזורה", *שאלות בסוציולוגיה*, תרגום: אבנר להב, תל אביב: רסלינג, עמ' 135–138.
- בן חורין, יצחק, 2015. "דם ניגר ממנה". טראמפ ממשיך להסתבך", <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4688826,00.html>, 9.8.2015, <http://haraayonot.com/idea/other>.
- גורביץ', דוד, ודן ערב, 2016א. "אחר גדול", *אנציקלופדיה של הרעיונות*, <http://haraayonot.com/idea/other>.
- , 2016ב. "פרפורמנס, פרפורמטיביות", *אנציקלופדיה של הרעיונות*, <http://haraayonot.com/idea/performance>.
- גיימסון, פרדריק, 2009. *המפנה התרבותי: מבחר כתבים על הפוסטמודרני, 1983–1998*, תרגום: דליה טסלר ודרור ק' לוי, תל אביב: רסלינג.
- הרמן, ג'ודית לואיס, 1992. *טראומה והחלמה*, תרגום: עתליה זילבר, תל אביב: עם עובד.
- לה קפרה, דומיניק, 2006. *לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה*, תרגום: יניב פרקש, תל אביב: רסלינג.
- לוי, אליאור, וסוכנויות הידיעות, 2018. "טראמפ: 'הפלסטינים לא מסכימים לנהל מו"מ – למה שנשלם להם?'", <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5065615,00.html>, 3.1.2018, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5065615,00.html>.
- לפלאנש, ז'אן, וז'אן-ברטראן פונטאליס, 2011. *אוצר המילים של הפסיכואנליזה*, תרגום: נועם ברוך, תל אביב: תולעת ספרים.
- מל, כריסטופר, 2017. "טראמפ נשאל מדוע הוא מכבד את 'פוטין הרוצח' וענה – גם ארה"ב לא כזו תמימה", *הארץ*, 5.2.2017, <https://www.haaretz.co.il/news/world/america/.pre-mium-1.3627137>.
- מערכת המקום, 2016. "לא הנשיא שלהם", *המקום הכי חם בגיהנום*, 10.11.2016, <https://www.ha-makom.co.il/post/the-day-after>.
- נווה, אייל, 2003. "הלאומיות האמריקנית נוכח תמורות העיתים", *זמנים* 83: 42–55.
- , 2000–1999. "אי נחת אמריקנית – הליברלים בארצות הברית עם תום האלף", *זמנים* 69–68: 38–51.
- נחמיאס, עמרי, 2017. "מחאת ענק נגד הנשיא טראמפ: מיליונים הפגינו ברחבי העולם, וואלה!", *NEWS*, 22.1.2017, <https://news.walla.co.il/item/3033394>.
- סוכנויות הידיעות, 2017א. "טראמפ, הצופים – והנאום התמוה", 25.7.2017, http://www.mako.co.il/news-world/international-q3_2017/Article-cac8a8fd8377d51004.htm.
- , 2017ב. "נשפים לצד מהומות: הזוג טראמפ חגג, מאות נעצרו בהפגנות", <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4910434,00.html>, 21.1.2017, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4910434,00.html>.

פסובסקי, אורי, 2018. "אליוט אברמס: 'כבר למדתי - שלום באמצעות כוח, חולשה מובילה למלחמה'", *מוסף כלכליסט*, 18.5.2018, <https://www.calcalist.co.il/local/ar-ticles/0,7340,L-3738217,00.html>

קואסטל, רחל, 2018. "בוראט - ההומור של ה'ממשי' והתגלותו בז'אנר סרטי התעודה", *גילוי דעת* 14: 63-81.

קריסטבה, ז'וליה, 2005. *כוחות האימה: מסה על הבזות*, תרגום: נועם ברוך, תל אביב: רסלינג.
רויטרס, גרדיאן ואי-פי, 2016. "אלפי מפגינים בערים שונות בארה"ב נגד טראמפ: 'לא הנשיא שלי'", *הארץ*, 10.11.2016, <https://www.haaretz.co.il/news/world/america/us-election-2016/premium-1.3118538>

ynet, 2017. "NBA: לברון ג'יימס הצטיין בניצחון קליבלנד ומתח ביקורת על טראמפ", *ynet*, 18.12.2017, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5058367,00.html>

ynet וסוכנויות הידיעות, 2016. "אלפי מפגינים בארה"ב: 'הוא לא הנשיא שלי'", *ynet*, 10.11.2016, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4877099,00.html>

Alexander, Jeffrey C., 2004. "Toward A Theory of Cultural Trauma", in Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser and Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley: University of California Press, pp. 1-30.

Bauck, Petter, and Mohammed Omer (eds.), 2017. *The Oslo Accords: A Critical Assessment*, Cairo: The American University in Cairo Press.

BBC News, 2018. "Trump: 'Americans are Dreamers Too'", *BBC News*, 31.1.2018, <http://www.bbc.com/news/av/world-us-canada-42867969/trump-americans-are-dreamers-too>.

---, 2013. "Happy New Year? The World's Getting Slowly More Cheerful", *BBC News*, 30.12.2013, <http://www.bbc.com/news/world-25496299>.

Bell, Daniel, 1960. *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, Glencoe, IL: Free Press.

Big Think, 2016. "Slavoj Žižek: How Political Correctness Actually Elected Donald Trump", *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=5bixgOtkLao&t=95s>.

Cillizza, Chris, 2017. "Donald Trump's Assault on Truth Circles Back to Birtherism", *CNN*, 29.11.2017, <https://edition.cnn.com/2017/11/29/politics/trump-president-birth-certificate/index.html>.

Channel 4 News, 2017a. "Slavoj Žižek: On Corbyn, the Election, Brexit and Fake News" (an interview), *YouTube*, 16.5.2017, <https://www.youtube.com/watch?v=xN2ZGSX-QcIE>.

---, 2017b. "Slavoj Zizek on Trump, Brexit and Fake News" (an interview), *YouTube*, 13.2.2017, <https://www.youtube.com/watch?v=ByKXcIPi7MI&t=1131s>.

Cheney, Dick, and Liz Cheney, 2015. "Restoring American Exceptionalism", *The Wall Street Journal*, 28.8.2015, <https://www.wsj.com/articles/restoring-american-exceptionalism-1440801129>.

Chomsky, Noam, 2016. "American Exceptionalism: Some Current Case Studies", *Raritan* 35(4): 1-10.

---, 1996. "Foreign Policy: A Painful Peace", *Z Magazine* 9(1): 37-50.

CNN, 2015. "Trump Mocks Reporter with Disability", *YouTube*, 25.11.2015, <https://www.youtube.com/watch?v=PX9reO3QnUA>.

Cobb, Jelani, 2018. "Trying to Explain Trump's First Year in Office", *The New Yorker*, 19.1.2018, <https://www.newyorker.com/news/daily-comment/trying-to-explain-trumps-first-year-in-office>.

Cohen, Roger, 2016. "Trump and the End of Truth", *The New York Times*, 25.7.2016, <https://www.nytimes.com/2016/07/26/opinion/trump-and-the-end-of-truth.html>.

Danner, Mark, 2016. "The Magic of Donald Trump", *The New York Review of Books*, 26.5.2016, <http://www.nybooks.com/articles/2016/05/26/the-magic-of-donald-trump/>.

Dowd, Maureen, 2018. "Trump Hits Alps, but Melania Is Frosty in Florida", *The New York Times*, 27.1.2018, <https://www.nytimes.com/2018/01/27/opinion/sunday/melania-trump-florida-davos.html>.

Esposito, Scott, 2017. "Slavoj Žižek Owes Us an Anti-Trump Book, and This Is Why", *Melville House*, 26.5.2017, <https://www.mhpbooks.com/146488-2/>.

Eyerman, Ron, 2001. *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity*, Cambridge: Cambridge University Press.

Fukuyama, Francis, 1992. *The End of History and the Last Man*, New York: Avon Books.

Gawande, Atul, 2016. "Health of the Nation", *The New Yorker*, 21.11.2016, <https://www.newyorker.com/magazine/2016/11/21/aftermath-sixteen-writers-on-trumps-america#anchor-gawande>.

Gessen, Masha, 2018. "How Donald Trump Degrades Us All", *The New Yorker*, 14.1.2018, <https://www.newyorker.com/news/our-columnists/how-donald-trump-degrades-us-all>.

Giroux, Henry A., and Debaditya Bhattacharya, 2017. "Anti-Politics and the Scourge of Authoritarianism", *Social Identities* 23(5): 503–517.

Gopnik, Adam, 2018. "A Year of Donald Trump in the White House", *The New Yorker*, 19.1.2018, <https://www.newyorker.com/news/daily-comment/a-year-of-donald-trump-in-the-white-house>.

Greenspan, Miriam, 2016. "Trump's Assault On Truth: Can Our Democracy Survive It?", *Huffington Post*, 19.12.2016, https://www.huffingtonpost.com/entry/trumps-assault-on-truth-can-democracy-survive-it_us_585893bae4b0630a25423559.

Greenstein, Fred I., 2009. *The Presidential Difference: Leadership Style from FDR to Barack Obama*, Princeton: Princeton University Press.

Hall, Kira, Donna M. Goldstein, and Matthew B. Ingram, 2016. "The Hands of Donald Trump: Entertainment, Gesture, Spectacle", *Journal of Ethnographic Theory* 6(2): 71–100.

Healy, Patrick, and Maggie Haberman, 2016. "Donald Trump Opens New Line of Attack on Hillary Clinton: Her Marriage", *The New York Times*, 30.9.2016, <https://www.nytimes.com/2016/10/01/us/politics/donald-trump-interview-bill-hillary-clinton.html?action=click&module=RelatedCoverage&pgtype=Article®ion=Footer>.

Heuvel, Katrina V., 2017. "The GOP Tax Scam", *The Nation* 305(7): 4.

Hodgson, Godfrey, 2008. *The Myth of American Exceptionalism*, New Haven and London: Yale University Press.

Karr, Mary, 2016. "Donald Trump, Poet", *The New Yorker*, 21.11.2016, <https://www.newyorker.com/magazine/2016/11/21/aftermath-sixteen-writers-on-trumps-america#anchor-karr>.

Kendi, Ibram X, 2018. "The Heartbeat of Racism Is Denial", *The New York Times*, 13.1.2018, <https://www.nytimes.com/2018/01/13/opinion/sunday/heartbeat-of-racism-denial.html>.

Klein, Naomi, 2017. "Daring to Dream in the Age of Trump", *The Nation* 305 (1): 14–17.

Lepore, Jill, 2016. "Wars Within", *The New Yorker*, 21.11.2016, <https://www.newyorker.com/magazine/2016/11/21/aftermath-sixteen-writers-on-trumps-america#anchor-lepore>.

Lyotard, Jean-François, 1979. *La Condition postmoderne: rapport sur le savoir*, Paris: Les Editions de Minuit.

MacWilliams, Matthew C., 2016. "Who Decides When the Party Doesn't? Authoritarian Voters and the Rise of Donald Trump", *PS: Political Science & Politics* 49(4): 716–721.

Manevich, Dorothy, and Hanyu Chwe, 2017. "Globally, More People See U.S. Power and Influence As a Major Threat", *Pew Research Center*, 1.8.2017, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/08/01/u-s-power-and-influence-increasingly-seen-as-threat-in-other-countries/>.

Maranto, Robert, Richard E. Redding, and Frederick M. Hess (eds.), 2009. *The Politically Correct University: Problems, Scope, and Reforms*, Washington: AEI Press.

Margolin, Emma, 2016. "Make America Great Again' – Who Said It First?", *NBC News*, 9.9.2016, <https://www.nbcnews.com/politics/2016-election/make-america-great-again-who-said-it-first-n645716>.

McGrath, Charles, 2018. "No Longer Writing, Philip Roth Still Has Plenty to Say", *The New York Times*, 16.1.2018, https://www.nytimes.com/2018/01/16/books/review/philip-roth-interview.html?emc=edit_bk_20180119&nl=book-review&nli=55095529&te=1.

Mcmillan, Chris, 2017. "MakeAmericaGreatAgain: Ideological Fantasy, American Exceptionalism and Donald Trump", *Subjectivity* 10(2): 204–223.

Oliver, John, 2018. "Trump vs. the World", *Last Week Tonight with John Oliver*, season 5, episode 1, 18.2.2018, https://www.youtube.com/watch?v=QCjk_NPslqU.

Phalen, Patricia F., Jennie Kim, and Julia Osellame, 2012. "Imagined Presidencies: The Representation of Political Power in Television Fiction", *Journal of Popular Culture* 45(3): 532–550.

React Fun, 2016. "'I'd Bring Back a Hell of a Lot Worse Than Waterboarding' – Trump", *YouTube*, 7.2.2016, https://www.youtube.com/watch?v=Upnc_y1cKEk.

Rich, Frank, 2016. "What the Donald Shares with the Ronald", *New York*, 1.6.2016, <http://nymag.com/daily/intelligencer/2016/05/ronald-reagan-was-once-donald-trump.html>.

Roper, Jon, 2004. "The Contemporary Presidency: George W. Bush and the Myth of

Heroic Presidential Leadership", *Presidential Studies Quarterly* 34(1): 132–142.

Roper Center, 2018. "Presidential Approval", *Roper Center*, <https://presidential.roper.center/>.

RT, 2014. "We Tortured Some Folks' – Obama on CIA Tactics after 9/11", *YouTube*, 1.8.2014, <https://www.youtube.com/watch?v=PliyDiyUZ2w>.

Saad, Lydia, 2016. "Conservatives Hang on to Ideology Lead by a Thread", *Gallup*, 11.1.2016, <http://news.gallup.com/poll/188129/conservatives-hang-ideology-lead-thread.aspx>.

---, 2012. "Conservatives Remain the Largest Ideological Group in U.S.", *Gallup*, 12.1.2012, <http://news.gallup.com/poll/152021/conservatives-remain-largest-ideological-group.aspx>.

Singer, Mare, 2016. "In Character", *The New Yorker*, 21.11.2016, <https://www.newyorker.com/magazine/2016/11/21/aftermath-sixteen-writers-on-trumps-america#anchor-singer>.

Smelser, Neil J., 2004. "Psychological Trauma and Cultural Trauma", in Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser and Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley, University of California Press, pp. 31–59.

Smith, David, 2018. "Donald Trump Orders Pentagon to Plan Grand Military Parade", *The Guardian*, 6.2.2018, <https://www.theguardian.com/us-news/2018/feb/06/donald-trump-military-parade-pentagon-bastille-day>.

Strassel, Kimberley A., 2017. "Making Growth Great Again", *Wall Street Journal*, Eastern Edition, 1.9.2017, p. A.13.

Taibbi, Matt, 2017. "The End of Facts in the Trump Era", *RollingStone*, 8.2.2017, <https://www.rollingstone.com/politics/features/taibbi-the-end-of-facts-in-the-trump-era-w465615>.

Time Staff, 2015. "Here's Donald Trump's Presidential Announcement Speech", *Time*, 16.6.2015, <http://time.com/3923128/donald-trump-announcement-speech/>.

Trump, Donald, 2018. @realDonaldTrump, *Twitter*, 3.1.2018, 02:49.

---, 2017a. @realDonaldTrump, *Twitter*, 30.12.2017, 21:02.

---, 2017b. @realDonaldTrump, *Twitter*, 12.11.2017, 02:48.

---, 2017c. @realDonaldTrump, *Twitter*, 17.8.2017, 3:07.

Wolin, Richard, 2016. "Our 'Prophet of Deceit'", *Chronicle of Higher Education* 63(10): B9–B13.

Žižek, Slavoj, 2017a. "Why Donald Trump is Wrong about American History and Liberals are Wrong about the West", *Independent*, 5.9.2017, <https://www.independent.co.uk/voices/donald-trump-alt-right-confederacy-american-history-war-racism-west-colonialism-slavoj-zizek-a7929606.html>.

---, 2017b. "From the Ashes of Liberal Democracy", *In These Times*, 3.3.2017, <http://inthesetimes.com/article/19918/slavoj-zizek-from-the-ashes-of-liberal-democracy>.

---, 2009. *First as Tragedy, Then as Farce*, London and New York: Verso.

סדר היום החדש של הנהגת הציונות הדתית

הלל בן ששון
מכון ון ליר, ירושלים

▲ תקציר

מאמר זה סוקר את סדר יומה של הנהגת הציונות הדתית מראשית היווסדה ועד ימינו, ובמיוחד את יחסה לזרם המרכזי החילוני של התנועה הציונית. המאמר מציע עדכון לטענה המקובלת שלפיה עלייתו של גוש אמונים היא זו שמסמנת את המהפך בסדר יומה של הנהגת הציונות הדתית. לטענת המאמר, החל באמצע שנות התשעים וביתר שאת לאחר השלמת תוכנית ההתנתקות, סדר יומה של הנהגת הציונות הדתית עבר, שוב, תמורה עמוקה – עד לתקופה זו שאפה ההנהגה הציונית-דתית להשתלב בזרם המרכזי של התנועה הציונית ובהובלתו; ואולם כיום היא מבקשת להחליף את הזרם המרכזי מתוך תפיסה כי תוקפו הרעיוני פג. לתמורה זו מספר השתמעויות פוליטיות ורעיוניות שאותן סוקר המאמר.

▲ א. מבוא

החל בראשיתה של התנועה הציונית התייחדה הציונות הדתית מיתר האורתודוקסיה בבחירתה להצטרף למפעל התחייה הלאומי, למרות אופיו החילוני המובהק. דומה כי שותפות זו רק התהדקה מאז שהוקמה מדינת ישראל, ומחויבותה של הציונות הדתית למדינה היא מן המוסכמות שאינן צריכות ראיה.¹ מקובל לסמן את שנות השישים, ובתוכן מלחמת ששת הימים (1967), לידת מפעל ההתנחלות מעבר לקו הירוק (1968) והיווסדות גוש אמונים (1974), כנקודות ציון לתמורה עמוקה שחלה בדרכה ובהנהגתה של הציונות הדתית.² בנקודה זו ממקם למשל דב שוורץ את המעבר מפסיביות לאקטיביות בציונות הדתית,³ ואת שינוי מעמדה מפריפריה למרכז החברה הישראלית.⁴ אליעזר דון יחיא מערער על מרכזיותה של מלחמת ששת הימים לתמורה המדוברת, אולם ממקם אותה גם הוא בתקופה האמורה (1970).⁵ אריאל פיקאר טען לאחרונה כי מלחמת ששת הימים מסמנת שינוי עמוק ביחס אל הנוכרי בהלכה הציונית-דתית.⁶ למחקרים אלו מצטרפים גם חיבורים בעלי אופי עיתונאי המגיעים למסקנה דומה.⁷ יש בקביעה זו צדק מסוים, הן מבחינה רעיונית הן מבחינה פוליטית. אולם בעת האחרונה מתרבות העדויות למהפכה נוספת בחזונה של הנהגה זו. השינוי הנוכחי ופוטנציאל השפעתו על דמותה של מדינת ישראל בכללה עמוקים לא פחות.

במאמר זה אראה כי בשל גורמים שונים, ובמרכזם החתימה על הסכמי אוסלו וביצועה של תוכנית ההתנתקות, חל שינוי עמוק ביחסו של זרם מרכזי בהנהגה הציונית הדתית למפעל הציוני ובתוך כך גם למדינה. בחינה של התבטאויות של אישים בהנהגה הרבנית והפוליטית בציונות הדתית ושל התוכניות שהיא פועלת ליישם מגלה כי ציבור זה אמנם ממשיך לתפוס את עצמו כחלק מסור מן החברה הישראלית, אך זרם מרכזי בהנהגתו האלקטורלית והרבנית, כפי שהללו מתבטאות בעקביות בעשור האחרון, אינו מעוניין עוד בשותפות עם החברה הישראלית הכללית ואף לא בהובלת ישראל הציונית. מטרתה החדשה של הנהגה זו היא להחליף את הציונות המייסדת, להשליט בישראל

1 לניתוח מקיף של עמדות כלפי השירות בצה"ל בהגות הציונית-דתית מראשיתה ועד ראשית המאה ה-21 ראו הולצר, 2009.

2 גארב (2004) מאתר את תחילת עלייתם של חוגי מרכז הרב בתוך המפד"ל עוד בשנות החמישים, וקושר את עליית גוש אמונים למגמות עומק בסיעת הצעירים שהחלו הרבה קודם למלחמת ששת הימים. מבלי לנקוט עמדה בשאלת התארוך המדויק של עליית הנהגה זו, הצדק עם גארב כי עליית חוגי מרכז הרב הייתה הדרגתית והגיעה לשיאה רק בשנות השמונים והתשעים; והשוו לרון יחיא, 2004: 136–137.

3 שוורץ, 2003: 125–135; וראו גם כהן, 2005: 783.

4 שוורץ, 2004: 24, 133.

5 דון יחיא, 2004: 136–137, 170.

6 פיקאר, 2009.

7 ראו בעיקר רענן, 1980: 163–167; אלדר וזרטל, 2004.

תשתית רעיונית שונה,⁸ ולסמן את גבולות הלגיטימיות של הפוליטיקה הישראלית על פי מידת הסכמתם של גורמים שונים למהלך זה.

▲ ב. מקורות ושיטה

בשני העשורים האחרונים חלה עלייה בכמות המחקרים העוסקים בציונות הדתית, וניכרת גם מגמה של גיוון דיסציפלינרי בתחום חקר זה. בתוך כך נתפרסמו כמה קובצי מחקרים חשובים העוסקים בציונות הדתית,⁹ כמו גם ספרים המוקדשים לביורור סוגיות מוגדרות. חלקן של הסוגיות ניצב במוקד מחקר זה, ובמיוחד יחסה של הציונות הדתית ללאומיות ולממלכתיות,¹⁰ משנתה התיאולוגית-פוליטית¹¹ והתמורות המרכזיות במעמדה, התפתחותו של גוש אמונים ואתגרי הנסיגות הטריטוריאליזם.¹² נוסף לכל אלו התפרסמה באחרונה סקירה מקיפה וביקורתית של חקר הציונות הדתית, על הישגיו ומגבלותיו.¹³ באשר לתקופה שעד לביצוע תוכנית ההתנתקות בשנת 2005, מאמר זה מתבסס על מחקרים קיימים תוך היזקקות נקודתית למקורות הראשוניים המרכזיים.¹⁴

הניתוחים הנוגעים ל-2005 ואילך, עם זאת, עוסקים בתהליכים רעיוניים ופוליטיים שעודם בהתהוות. לשם התחקות אחר התהליכים הללו נעשה שימוש בדיווחים עיתונאיים לצד התבטאויות אישיות של גורמי הנהגה במדיה החברתית. מדיום טקסטואלי נוסף ובלתי שגור שעליו מתבסס המאמר הוא עלוני השבת המופצים בבתי הכנסת של הציונות הדתית בכל רחבי הארץ.¹⁵ כפי שציין זה מכבר דב שוורץ, תמורות מפליגות חלו בבמות הציבוריות של הציבור הציוני-דתי בעשור האחרון, ו"בזכות כניסתו של האינטרנט לזירה לפני יותר מעשר שנים נהיה הצדדי והאנטי ממסדי מודע ומשפיע".¹⁶ בדומה לכתב העת **נקודה** במחצית השנייה של המאה העשרים, עלוני

8 כפי שיפורט להלן, תשתית רעיונית זו שונה לא רק מזו של תנועת העבודה והציונות הסוציאליסטית שהובילה את היישוב ולאחר מכן את המדינה הצעירה, אלא גם מזו שהייתה מקובלת בציונות הדתית בעשורים הראשונים לאחר קום המדינה.

9 הבולטים בעת העדכנית הם שגיא ושוורץ, 2003; כהן והראל, 2004; ישי, פרידלנדר ושוורץ, 2012.

10 ראו לדוגמה שלמון, תשס"ו.

11 רביצקי, 1994; רוזנק, 2013.

12 פייגה, 2002; אלדר וזרטל, 2004; ארן, 2013; רוט, 2014.

13 קפלן, 2017.

14 הציטטות לקוחות בעיקר מכתבי אבות הציונות הדתית ומהתבטאויותיהם של ראשי תנועת ההתנחלויות, ובייחוד אנשי גוש אמונים, מעל במות מגזריות דוגמת עיתון הצפה וכתב העת נקודה.

15 ראו קפלן, 2006.

16 שוורץ, 2010: 182.

השבת משמשים כבמה פנימית שכמעט אינה חשופה לתקשורת הכללית הישראלית, ואשר זוהתה לאחרונה במחקר כביטוי מרכזי לדת העממית בישראל.¹⁷ עם זאת, ובשונה מכתבי העת בעבר, צריכת עלוני השבת העדכניים אינה מותנית בדמי מינוי או במיקום גיאוגרפי מסוים.¹⁸ הללו מופצים חנים בכמיליון וחצי עותקים בשבוע בבתי כנסת בכל הארץ, ואף זמינים מדי שבוע במגוון אתרי מרשתת.¹⁹ מבין מאות העלונים הזמינים כיום, מאמר זה מתבסס בעיקר על שניים מן הנפוצים ביותר – **בשבע**, הנשמע לרב זלמן מלמד ומשמש במה לזרם החרד"לי, ו**עולם קטן**, הנחשב מקור לזרמים מסוימים במנהיגות העדכנית של מפלגת הבית היהודי ופונה בעיקר לקהל צעיר יותר. שני עלונים אלה הפכו בשנים האחרונות במות לפולמוסים פנימיים בציונות הדתית, והם כוללים תדיר ראיונות בלעדיים עם גורמי מנהיגות מקרב הציונות הדתית על כל גווניה, אשר מבקשים לפנות לציבור "שלהם" עצמם.²⁰ המאמר שלהלן מתבסס על סקירה כוללת של עלונים אלו בשנים 2012–2015, בצד סקירה מדגמית וחיפושים מושכלים במהדורות העלונים משנים קודמות ובעלונים נוספים לבד משני אלו.

כיוון שמטרת המאמר הנוכחי היא לבחון את המגמות של מנהיגי הציונות הדתית בתקופה זו, להלן אציע דיון רעיוני, להבדיל מדיון אמפירי-כמותני, בעיקרי התמורות שחלו ביחסה של הנהגת הציונות הדתית למקומה בתוך המפעל הציוני ומדינת ישראל. אפתח בסקירת עמדותיהם הנבדלות של מנהיגי הציונות הדתית בראשיתה – הרב יצחק יעקב ריינס והרב אברהם יצחק הכהן קוק – באשר ללגיטימיות המפעל הציוני. משם אעבור לתקופה שבין קום המדינה לשלהי שנות השישים, שבה אני מזהה את שאיפתם האינטגרטיבית של מנהיגי הציונות הדתית לפעול בשותפות עם הנהגת הציונות החילונית, מבלי לתבוע את שינויה הרדיקלי. לאחר מכן אבחן את גישתה של ההנהגה החדשה בציונות הדתית, ובראשה חברי "גוש אמונים", כלפי הזרם המרכזי בציונות. אטען בהקשר

17 קפלן, 2006: 453.

18 קפלן, 2006; גליק, 2014.

19 כפי שכותב דב שוורץ: "צורה אחרת של תקשור היא חלוקת דפי מידע (פרשת שבוע) בבתי כנסת שהפכה מעין עיתונות 'שבית' [...] ארגונים ומוסדות בעלי קווים אידיאולוגיים ברורים כמו מועצת יש"ע, מימד, מכון מאיר, מנהיגות יהודית, נאמני תורה ועבודה, צהר וקולך מפיקים דפים שבועיים השוקדים על הפצת רעיונותיהם" (שוורץ, 2010: 182).

20 קפלן (2006) מספק נתוני תפוצה של העלונים השונים נכון למועד פרסומם של המאמר. הניסיון להשיג מידע עדכני בנוגע לתפוצת העלונים העלה נתונים סותרים: החברה העוסקת בהפצה ובפרסום של עלונים אלה מסרה לח"מ כי העלונים באהבה ובאמונה, ישראלי (לשעבר מעייני הישועה), עולם קטן, מצב הרוח וישע שלנו מופצים כולם מדי שבוע ב-65 אלף עותקים. לעומתם, אתר פרסום לציבור הדתי-לאומי במרשתת מצוין כי העלון עולם קטן מופץ בכ-80 אלף עותקים מדי שבוע נוסף על המהדורה המקוונת. על פי ויקיפדיה, העלון באהבה ובאמונה מופץ במספר זה של עותקים לעולם קטן, והעלונים גילוי דעת, שביעי, מצב הרוח, ישראלי ויש"ע שלנו מופצים כל אחד בכ-60 אלף עותקים מדי שבוע. העלון מצב הרוח מופץ בכ-45 אלף עותקים שבועיים, והעלון שיחת השבוע (חב"ד) מופץ בישראל בכ-30,000 עותקים שבועיים. ראו גם ויסטון, 2016, המצטט סקר שלפיו העלונים הפופולריים ביותר בסדר יורד הם מצב הרוח, בשבע ועולם קטן.

זה כי בבסיס פעולתה של ההנהגה החדשה שקמה כמרד בהנהגה הוותיקה עמדה אותה הגישה האינטגרטיבית של הדור הוותיק. מכאן אעבור למשבירי אוסלו וההתנתקות, שבהם אני מזהה את נקודת המפנה, שכן בעקבותיהם גברו הקולות בתוך הציונות הדתית אשר מכריזים על מותה של הציונות המייסדת וקוראים לציונות הדתית להחליף אותה כליל. לבסוף אפנה לסקור כמה מן ההיבטים הרעיוניים והפוליטיים של קביעה זו – בשדה החינוך, בשדה הרעיונות והערכים, בשדה המפלגתי ובשדה הפוליטי-ציבורי. קודם לדיון בתמורות עצמן, יש להידרש למושג "הנהגה ציונית דתית" שבו המאמר מתמקד.

▲ ג. לבירור המושג "הנהגה ציונית דתית"

משעה שהופיעה הציונות הדתית כזרם פוליטי-רעיוני היא התאפיינה בריבוי שיטות וגוונים שנבדלו זה מזה בשורת נושאים, החל בטיב היחס הראוי לציונות החילונית וכלה במעמדם של רבנים בשאלות פוליטיות ומדיניות. במרוצת הדורות מגוון זה רק גדל, וכיום המחקר העדכני מצביע על לא פחות משמונה תת-זרמים בתוך הציונות הדתית, שבהם בולטים שלושה: קבוצת החרדים הלאומיים (חרד"ל), קבוצת הליבה הדתית-לאומית וקבוצת הדתיים הליברלים.²¹ מגוון זה משתקף גם בהנהגה הפוליטית, האידיאולוגית והרבנית שהיא מושאו של מחקר זה. כך, למשל, נציגים פוליטיים המזוהים עם הציונות הדתית כיהנו בשלל סיעות מימין ומשמאל בכנסות ישראל השונות. זאת ועוד, בבחירות לכנסת העשרים נאבקו מפלגות שונות על קולם של הבוחרים הציונים-דתיים: מטה הציונות הדתית במפלגת **יש עתיד** פנה לזרמים הליברליים מקרב המעמד הבינוני; מפלגת **יחד-העם איתנו** פנתה לזרמים החרדיים-לאומיים; ומפלגת **הבית היהודי** ירשה את המפד"ל כנציגה המוכרזת של הציבור הציוני-דתי. נוסף על אלו יש למנות את סיעת **תקומה**, הפועלת כחלק מן הבית היהודי ומתאפיינת בנטייה לחרדיות לאומית ולעמדות ניציות בתחום המדיני והדתי. לבסוף, חלק ניכר מחברי סיעת **הליכוד** בעשור האחרון מזוהים עם הציונות הדתית כאנשים פרטיים וכנבחרי ציבור גם יחד.²² מעד רחב של עמדות ותת-זרמים קיים גם בקרב ההנהגה הרבנית של הציבור הציוני-דתי – מפורום רבני "בית הלל" וארגון "צהר" בקצה הליברלי של המפה, דרך רבני המכינות (שחלקם קשורים ב"ישיבות הקו" בהובלת ישיבת "הר המור"), ישיבות ההסדר מן הזרם המרכזי והנהגתה של ישיבת "מרכז הרב", ועד רבנים לאומיים כגון רבני תקומה מן העבר האחד ומנהיגי ישיבת "הר המור" מהעבר השני.

21 המינוח כאן צועד בעקבות הרמן ואחרים, 2014: 42–43. וראו גם גייגר, 2002; אלמוג ופז, 2008; מזוס, 2009.

22 ראו ענבר, 2007: 142–150.

על אף ריבוי זה אפשר לסמן שתי קבוצות בקרב הציונות הדתית אשר מובילות מבחינה מספרית, ארגונית, פוליטית וציבורית – הקבוצה החרד"לית וקבוצת הליבה הדתית-לאומית.²³ אלה אינן רק הקבוצות הבולטות ביותר בנוכחותן התקשורתית והממסדית בתוך הציונות הדתית, אלא גם הקבוצות המסמנות את שתי דרכי ההתמודדות העיקריות בשאלת היחס בין הדת **למימוש הפוליטי** של המפעל הציוני.²⁴ לאור זאת, המאמר שלהלן יתמקד בהנהגה הפוליטית והרבנית של שתי קבוצות אלו, תוך מתן דגש לזרם המוביל בשנים האחרונות את הפוליטיקה הציונית-דתית, אשר מכונה לעיתים גם הזרם הממלכתי.

ד. הציונות הדתית בראשיתה – שני זרמים

על רקע ההתנגדות האורתודוקסית לציונות בראשיתה התבלטו שני הוגים שהצטרפו לתנועה הציונית והיו לאבות הציונות הדתית: הרב יצחק יעקב ריינס והרב אברהם יצחק הכהן קוק.²⁵ שני המנהיגים הללו השמיעו קולות מובחנים מאוד זה מזה בשאלת הצדקתו של המפעל הציוני ויכולתם של יהודים דתיים להצטרף אליו.

הרב יצחק יעקב ריינס (1839–1915) גרס כי הציונות איננה מפעל שנועד לקדם את הגאולה האלוהית, שכן זו האחרונה מסורה בידי האל בלבד. יתרה מכך, גם אם אפשר למצוא הצדקות דתיות לשותפות עם הציונים החילוניים, פירותיו של המפעל הציוני הם פירות חילוניים במובהק, שכן שאיפתה של הציונות מתמצה בכינון משטר שיבטיח ליהודים מצב חומרי משופר בדמות ביטחון מרדיפות וחיים בכבוד.²⁶ תפיסתו של הרב ריינס אפיינה את דרכה של הנהגת הציונות הדתית בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה. לנוקטים את דרכו של ריינס הייתה **שותפות** למונח מנחה.

23 לפילוג מספרי והגדרה עצמית ראו הרמן ואחרים, 2014: 72–73. חברי קבוצת השיוך המרכזית של הרמן, המכונה "דתיים לאומיים", מתפלגים מבחינה אידיאולוגית במגוון נושאים בין המחנה החרד"לי למחנה הליברלי. ראו שם, 96–97, 133–134.

24 ראו שקדיאל וארליך, 2010. הגם ששקדיאל מסמנת את קו המחלוקת בסוגיה הפוליטית-מדינית וארליך מסמן אותו בשאלת היחס להלכה ולמורנה, השניים מסכימים על העמדת הציבור החרד"לי מן העבר האחד והציבור הליברלי-ממלכתי מהעבר השני.

25 ראו הולצר, תשס"א, לדיון בפרשנותם של ריינס וקוק לשלוש השבועות. להצבתם של שני ההוגים כמייצגים מובחנים של שתי תפיסות עולם מנוגדות בציונות הדתית ראו נהוראי, 1989.

26 שאלת השקפתו של ריינס על היחס בין הציונות לגאולה נתונה במחלוקת. לעמדה הפוכה מזו המבוטאת במאמר זה ראו שפירא, 2012: 400, הטוען כי הרב ריינס דווקא זיהה את הציונות עם הגאולה אולם נקט לשון מחולנת ביחס לציונות כעמדה אפולוגטית נגד ההתנגדות החרדית. ראו גם את דבריו של שוורץ, תשנ"ח: 55, ובמיוחד הערה 57, הטוען למשיחיות מובהקת אך מוצנעת אצל ריינס. לעומתם, הלינגר, תשס"ה: 360, מציג עמדת ביניים הרואה בעמדתו של ריינס כלפי התנועה הציונית עמדה מורכבת המכילה יסודות משיחיים תיאולוגיים אולם גם יסודות פרגמטיים. הוא מכנה עמדה זו "משיחיות מתונה" (שם, 365). לסיכום העמדות השונות בפולמוס ראו הלינגר, שם, 356–360.

למול תפיסתו של הרב ריינס ניצבה עמדתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק.²⁷ הרב קוק (1865–1935) הקים ב-1924 את הישיבה של ימים נודעה בשם "מרכז הרב", והתפרסמה כבית הגידול הרעיוני של רבים ממנהיגי הציונות הדתית משנות השישים ואילך,²⁸ ובמיוחד של תנועת גוש אמונים.²⁹ מחשבתו הפוליטית של הרב קוק שזורה בגוון המיסטי הכללי של הגותו ורואה במציאות המוחשית בבואה לתהליכים רוחניים ואלוהיים. בהתאמה, עבור הרב קוק הציונות היא ביטוי ארצי לרצון האלוהי, ועל כן היא התחלתו של תהליך הגאולה.³⁰ בעוד הרב ריינס מייצר הבחנה נחרצת בין התנועה הלאומית היהודית לבין הליך הגאולה אשר תלוי בפעולה אלוהית, הרב קוק מוחק את ההבחנה בין לאומיות לבין גאולה דתית. מן העמדה הזו נובע גם יחסו המורכב של הרב קוק לחלוצים החילוניים: לדידו חיצוניות החלוץ היא חילונית אבל תוכו קדוש, אף אם החלוץ מכחיש את התוך הזה.³¹ בשל יחס דו-ערכי זה, שרואה בפעולה החלוצית החילונית ערך אולם מבטל את ערכה של החילונות עצמה, נחלקים ממשיכי דרכו של הרב קוק בעשורים האחרונים בשאלת הלגיטימיות של הציונות החילונית, ועל כך עוד להלן.

▲ ה. מקום המדינה ועד מלחמת ששת הימים: שותפות, אחריות וצביון יהודי

ערב הקמת המדינה ובעשורים הראשונים לקיומה לא זכו עמדותיו של הרב קוק לבכורה, וישיבת "מרכז הרב" שייצגה אותן נותרה בשוליים.³² הנהגת הציונות הדתית נחלקה באותו הזמן לזרם סוציאליסטי (הפועל המזרחי) ולזרם בורגני יותר (המזרחי), אך שני

27 על אודות הגותו של הרב קוק ראו איש שלום ורוזנברג, 1985, ובייחוד 28–55; ראו גם רוזנק, תש"ס.

28 ראו הערה 2 לעיל.

29 ראו ארן, 2013, חלק ב.

30 ספרות מחקרית ענפה מתייחסת לתפיסת הגאולה והמשיחיות אצל הרב קוק וממשיכיו. ראו לדוגמה איש שלום, 1990: 251–262; רביצקי, 1994: 111–199; לוי, תשס"ו; רוזנק, 2012: 261–287; ארן, 2013: 110–178, 266–280.

31 תפיסה זו מתחזקת מקריאה באורות התשובה (קוק, תרפ"ד), שם הרב קוק רואה ברעיון התשובה תהליך נרחב שאינו נוגע רק לחיי הפרט החוטא אלא לחיי האומה כולה, כשהיא יוצאת מחשכת הגלות וצועדת אל עבר הגאולה. ראו למשל אורות התשובה יז, א והלאה.

32 גרוס, למשל (2003: 147), טוענת כי: "ישיבת מרכז הרב הייתה בשנות החמישים מוסד סגור וקטן ועד 1967 לא בלטה מבחינה ציבורית". באופן דומה מתוארים תלמידי "מרכז הרב" בירושלים ערב מלחמת ששת הימים ברומן עת הזמיר (באר, 1987: 136): "מלמטה, מן הרחוב, עלתה פתאום שירת חוגגים מעטים השרים מתוך הרמוניה וכיליון נפש 'זיהי בישורון מלך', ופלשה אל תוך קטרונו של קלר שומה לו קץ. בייניש, אביו וגבירץ מיהרו אל המרפסת, והננס מתגנב אחריהם, לראות מי בא להפקיע את רחובם השקט מתרדמת הלילה שירדה עליו. כשני מניינים של צעירים חובשי כיפות סרוגות ומגודלי זקן פרע. אלה התלמידים ההווים של ישיבת 'מרכז הרב' הסביר גבירץ, העושים את דרכם אל 'הנזיר' ואל רב צבי יהודה, הגרים בלב כרם-אברהם, לברכם בברכת חג שמח".

הזרמים כאחד דחו את הציונות בגרסת הרב קוק לטובת זו של הרב ריינס. כפועל יוצא מאימוץ דרכו של הרב ריינס התאפיינה הנהגת הציונות הדתית באותן השנים במתינות מדינית ודתית, אשר קיבלה ביטוי מוחשי ב"ברית ההיסטורית" הרשמית בין הנהגת הציונות הדתית למפא"י.³³

מנהיגיה של הציונות הדתית שאפו אמנם להעצים את מקומם של ההלכה והמשפט העברי באופייה של מדינת ישראל,³⁴ ולכן התנגדו נחרצות להפרדת הדת מהמדינה ותמכו בחקיקה דתית. עם זאת, הם לא ביקשו להעמיד את ההלכה מעל לחוק במדינת ישראל אלא לשלב ביניהם (אונא, 1983: 397).³⁵ הרצון למזער את הקונפליקט הפוטנציאלי בין ההלכה לחוק לא התמצה בשיקולים פוליטיים בלבד; עבור הנהגת הציונות הדתית באותן השנים, אחדותו של עם ישראל עמדה בראש סולם הערכים. אחדות זו היא שהצדיקה את החבירה להנהגה החילונית של המדינה ואת הגיוס לצבא.³⁶

היחס למדינת ישראל כאמצעי חומרי "להבטחת קיומו של עם ישראל בהווה ובעתיד" (אונא, תשט"ו: 158) השתקף גם בהימנעות של הזרם המרכזי בהנהגת המפד"ל מפנייה לרבנים בהחלטות פוליטיות.³⁷ היטיב לנסח עמדה זו ב-1968 גדול הרבנים האורתודוקסים בארה"ב, הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק:

התערבותם של רבנים איזה שטחים מותר להחזיר לערבים ואיזה שטחים אסור להחזיר נראית לי בלתי סבירה ביותר. כל עניין השטחים שייך למומחים בעסקי מדיניות וביטחון ולא לאספות רבנים (כהן, 1967).³⁸

33 ראו למשל בן נתן, 1991: 213; שוורץ, 2003: 108–109.

34 ראו למשל כהן, 1998: 49–52, 120–129; רזדינר, תש"ע.

35 וראו ביקורתו של ליבוביץ, 1951 ו-1954, הטוען כי הציונות הדתית נוקטת גישה גלוטית ותבוסתנית שאיננה מוכנה לעדכן את ההלכה במידה כזו שתאפשר להחיל אותה כחוק על המדינה כולה.

36 ראו גורני, 2001: 248; ראו גם צוואתו של הראשון לציון הרב עוזיאל, בתוך הלוי, תשל"ט.

37 ראו בהקשר זה בראון, 2004: 422–460; ראו גם קמפינסקי, 2012: 136: "חבר הרבנים" היה, ונותר, גוף סמלי עבור המפלגה, ללא סמכות משמעותית הקובעת ומדיניות ומתווה דרך". להשוואה בין סמכות הרבנים בציונות הדתית ובמפלגות החרדיות ראו כהן, 2002.

38 ראו גם רצבי, 2012: 45, המציין כי עבור הרב סולובייצ'יק "מדינת היהודים באה אפוא לענות על צרכים חיוניים ביותר לקיומו של קיבוץ לאומי או אתני כלשהו [...] המדינה היהודית אינה מהווה שלב בהגשמתם של התקווה והיעודים המשיחיים". על כן, לדברי רצבי, המזרחי רואה במדינת ישראל אמצעי למימוש יעדים דתיים, כמו כל מכשיר טכני אחר.

לסיכום, האופי היהודי שמנהיגי הציונות הדתית באותם הימים ביקשו להעניק למדינה היה סימבולי-ציבורי בעיקרו, והתמצה במושג העמום של "צביון".³⁹

▲ ו. 1967 – כן מפץ, לא גדול

כבר בראשית שנות השישים החלה סיעת הצעירים במפד"ל לקרוא תיגר על הברית ההיסטורית עם מפא"י, תוך הקצנה בנושאים דתיים שונים וניסיון לקדם חזון של "מדינת תורה" (גארב, 2004: 176–178).⁴⁰ עמדות אלו קיבלו דחיפה משמעותית לאור תוצאותיה של מלחמת ששת הימים.

כיבוש קבר רחל, מערת המכפלה והעיר שכם, ומעל לכול כיבושה של ירושלים המזרחית יחד עם הר הבית והכותל המערבי, האיצו את השינוי ביחסי הכוחות בתוך הנהגת הציונות הדתית.⁴¹ יש שממקמים את ראשיתו של המהפך הזה קודם ל-1967 ואילו אחרים דוחים אותו עד ל-1974;⁴² כך או כך, כוחם של ממשיכי הרב קוק בהנהגת הציונות הדתית גדל ולקראת סוף שנות השמונים הם כבר הפכו לגורם הדומיננטי ביותר בתוך מגזר זה.

בניגוד לדור העסקנים הגלוי ראו עצמם המנהיגים הצעירים כדור חדש של חלוצים,⁴³ שמבקש לחדש את פניה של הציונות משום שזו הגיעה למצב של "תהייה ואובדן האמונה לגבי עצם התכלית והמוסריות של הרעיון הציוני".⁴⁴ מתוך שאימוץ את תפיסת הרב קוק ביקשו החלוצים הדתיים החדשים לבטל את הפער בין התפיסה העצמית החילונית של החלוצים הראשונים לבין ההילה הקדושה שהרב קוק איתר

39 כפי שמראים כמה מחקרים, ובראשם גארב, 2004, לא כל הנהגת המפד"ל באותם הימים קיבלה את הפרויקט הציוני החילוני בהשלמה. בצד סיעת הצעירים שאתגרה השלמה זו, היו גם כאלה מתוך ההנהגה הוותיקה שביקשו להרחיב את תחולתה של החקיקה הדתית. לדידו של שוורץ, 2012 (יא, ובמיוחד הערה 5), תפיסת "החילונות בישראל כתופעה חולפת" הייתה מאפיין מרכזי של כלל הציונות הדתית בשנים ההן.

40 ראו גם הדרי, 2003, אשר מתייחסת לקידוש המלחמה ולשיח הכוחני בתוך תנועת העבודה באותם ימים ומראה עד כמה השיח הציוני-דתי נבדל באותה תקופה משיכון הכוח החילוני.

41 כפי שכותב ארן (1987: 430): "מדי שנה, ביום ירושלים, חוגג הקוקיזם את המאורע שהביא יותר מכל את הציונות להיבהל מפני התגשמות חלומה".

42 ראו דבריו של יואל בן נון (הראל, 1995: 16): "תמיד הצבתי, בכתב ובעל פה, את גוש אמונים כתוצר של מלחמת ששת הימים, ואת הכינוס ביד הרב הרצוג בקיץ תשכ"ז כנקודת מוצא אידיאולוגית. העובדה שלגוף שהתכנס אז לא קראו גוש אמונים ושהיו שם, מלבד הפעילים שאחר כך ראינו אותם בסבסטיה, אנשים אחרים, אינה משנה את העובדה ההיסטורית".

43 גם בכירי תנועת העבודה ראו במתנחלים הצעירים חלוצים בשנים הראשונות למפעל ההתנחלויות, ואף הסיקור העיתונאי בזמנו מסגר את דמותם ככזו (אברהם, 2002).

44 מתוך מסמך הייסוד של גוש אמונים (מצוטט אצל ארן, 2013: 14). זמין גם בקישור <https://tinyurl.com/yboggghrc>.

בהם. אולם כישלונה של ההנהגה המתנחלית לשכנע שדרות רחבות יותר בעם ישראל להתאסף תחת דגל החלוציות החדשה לא נעלם מעיני קברניטי מפעל ההתנחלויות עצמם.⁴⁵ בעיניהם, הניסיון להוביל את המפעל הציוני כולו נכשל בשל התלהבות יתר מחד גיסא והזנחה של אתוס השותפות עם כלל ישראל מאידך גיסא. כך כותב יואל בן נון:

הזירה שבה יוכרעו המהלכים היא בליבו של העם ובאווירה הפוליטית-ציבורית. זו אולי זירה קשה יותר מאשר זירת הקרקעות והבנייה, אבל זוהי הזירה [...] הלקח הראשי שלי מחורבן ימית הוא שאי אפשר להצליח בלי תמיכת רובו המכריע של העם (בן נון, 1984: 10–11).

בן נון מעלה תובנה תועלתנית: המתנחלים זקוקים לעם ישראל על מנת להבטיח את אי-פינוים. עם זאת, טקסט זה מעניק גם אישוש מחודש לחשיבות השמירה על שלמות העם ולצורך בשותפות שאיננה רק תועלתנית עם הציונות החילונית. אף ערב פינוי גוש קטיף ממשיך האתוס של אחדות העם להופיע כאמירה ערכית מוצהרת מפיהם של מנהיגי ההתנחלות.⁴⁶ פנחס ולרשטיין, מראשי גוש אמונים, אמר בתקופת ההתנתקות: "אנחנו אחראים גם על עם ישראל ולכן גם אם נחוש נורא נבגדים – אסור לשבור את הכלים" (רוטנברג, 2005); בדומה לו הבהיר בנצי ליברמן, יו"ר מועצת יש"ע באותה עת: "אם אתה שובר את הכלי ששמו עם ישראל, אין לך שום סיכוי להגיע אי פעם לארץ ישראל" (שם).

לפיכך, הגם שהנהגת הציונות הדתית אימצה עמדות ניציות בשאלות של ביטחון ודת, ולמרות עליית קרנה של ההבנה הגאולית את הציונות מבית מדרשו של הראי"ה קוק, הדגם המסורתי של שותפות נותר על כנו. בצד הדאגה התועלתנית ללכידותו של עם ישראל, ובצד החששות התיאולוגיים מפני פירוד באומה, נותרה על עומדה גם

45 כך למשל כותב אריה סתיו, עורך כתב העת נתיב (1990): "המבקש להבין את כישלוננו של הגוש בניסיונו לחרוג מעבר לגדר מחנהו הצר ולמצוא נתיבים אל ליבו של הציבור הרחב – קל וחומר לכפות על הרוב הגמוניה והשקפת עולם – יגיע, במוקדם או במאוחר, למסקנה שביסוד הכשל המבני החוסם את גוש אמונים בפני הסביבה החילונית, והמאיים עליו בהתכנסות הרת סכנה בד' אמות של גטו רוחני, מונח האתוס הדתי שייעודו הוא הקמת מבנה חברתי על בסיס ההלכה".

46 רבה של יצהר, דודי דודקביץ', האמין אז ומאמין היום כי האידיאולוגיה הדתית חשובה מזו הלאומית: "האם אנו רוצים לנצח את המדינה? להכניע אותה? שלא תהיה מסוגלת לעשות את מה שהיא רוצה? בעיניי זו המצווה הכי גדולה" (רוט, 2014: 294). אולם הוא מציין כי תפיסתו הפוכה מזו של הנהגת גוש אמונים והנהגת הציונות הדתית מ-1967 ועד לעשור האחרון. לדבריו: "בעיני חלק מראשי יש"ע זו [הכנעת המדינה] העבירה הכי חמורה בפנימיות הנפש שלהם. בעיניהם אסור לנצח את המדינה כי המדינה היא הגילוי הכי גדול של השם יתברך בדור הזה, ואסור לנצח אותו" (שם).

הכמיהה לשותפות של אמת עם הציונות.⁴⁷ סוגיה זו שבה ומתאשרת מדיון שנערך בין מייסדי גוש אמונים לרגל יובל העשרים של התנועה ב-1995. באותו הדיון ביטא ישראל הראל עמדה נרחצת לגבי תפיסת ההמשכיות של גוש אמונים ביחס לתנועת העבודה: "מהפכה היא אלטרנטיבה, ואנחנו רצינו בכל מאודנו להתחבר, ואפילו בכוח, לנוסחה המסורתית, ולא המהפכנית, של הציונות. רצינו לחבק את הזרם שראינו בו את הציונות המגשימה, אך זה הדף את חיבוקנו" (הראל, 1995: 17). כך גם סבר הרב יואל בן נון: "אני מצטער, על איזה מהפכה אתה מדבר? איזו בלעדיות ואיזו כוליות ואיזו שלילת הקיים? דבר כזה לא היה אף פעם" (שם). גם חנן פורת, שטען כי גוש אמונים בישרה בכל זאת מהפכה, הסכים כי מהפכנות זו לא ביקשה לשנות את היחס בין הציונות הדתית לציונות הקלאסית (שם).

עם כל חדשנותה, גוש אמונים ביקשה אפוא לשנות את מקומה של הציונות הדתית בהיררכיה של המפעל הציוני, אולם נמנעה מלערער על עצם קיומה של היררכיה זו.⁴⁸ ההנהגה החדשה של הציונות הדתית הייתה מונעת לפיכך ממודל תיאולוגי גאולי, אולם הפוליטיקה שלה נותרה פוליטיקה מחולנת וארצית. למרות הכול, מודל השותפות וערך האחדות שהנחו את המפד"ל טרם מלחמת ששת הימים לא נעלמו ולא התבטלו כליל, לפחות לא עד לעשור האחרון.

▲ ז. הציונות הדתית החדשה – מגיע לעם ישראל שאנחנו

נקבל יותר

התמורה המשמעותית ביחסה של ההנהגה הציונית-דתית ליתר הציונות החלה בשנות התשעים בעת כהונתה של ממשלת רבין, והתעצמה בעקבות יישום תוכנית ההתנתקות. כפי שנטען זה מכבר בכמה מחקרים (רם, 2005; פרסיקו, 2015), בשנות השמונים והתשעים עברה החברה הישראלית סדרת מהלכים של הפרטה כלכלית ואינדיבידואליזם תרבותי וחברתי. אחת המשמעויות המרכזיות של מהלכים אלה הייתה קריסה של האתוס הקולקטיביסטי כאתוס המוביל של החברה הישראלית,

⁴⁷ ראו בהקשר זה את פייגה, 2002: 129, הטוען כי גוש אמונים אימץ את "מרכיבי העיקריים" של המודל הציוני הקלאסי. עוד הוא כותב (שם, 49): "קישור פעולת המתנחלים לפעולות ציוניות קודמות (גם קיבוץ גינוסר 'התנחל') חשוב, כי ההשוואה יוצרת נורמליזציה של ההיסטוריה שמייצרים המתנחלים. הם אינם שוברים רצף, אלא לדבריהם משמרים אותו דווקא". והשוו לטענתם של שגיא ושוורץ, 2003: 74-75, כי תנועת גוש אמונים ביקשה "ליטול חלק במיתוס החלוצי-ציוני [...] ואין בה נוכחות של סממנים תיאולוגיים משיחיים".

⁴⁸ ראו דבריו העדכניים של ראש מכינת עלי, הרב אלי סדן (תשע"ו: 30): "אין שום כוונה ליצור מדינה שתכפה על הציבור החילוני את ההלכה! גם אם יגיע היום ומבחינה אלקטורלית יהיה רוב לדתיים – אני משוכנע שלא תהיה כפייה דתית בישראל". וראו גם פייגה, 2002: 162.

ובייחוד שקיעתו של אתוס זה בקרב ממשיכי הציונות המייסדת, שהתאפיינה בעבר בזהות סוציאל-דמוקרטית והובילה את הקו הקולקטיביסטי הנזכר.

תמורות אלה שעברו על ההגמוניה הציונית החלונית בישראל חלו בד בבד עם תמורות משמעותיות במצבה של הציונות הדתית. במישור הדתי-רעיוני נאלצה הציונות הדתית להתמודד עם מנגנוני מדינה שאינם מקדמים את תהליך הגאולה ואף מסיגים אותו לאחר: פינוי סיני וימית, החתימה על הסכמי אוסלו ופינוי ההתנחלויות ברצועת עזה ובצפון השומרון ערערו באופן עמוק ומתגבר את הזיהוי הפשוט של מדינת ישראל ומוסדותיה עם הרצון האלוהי.⁴⁹

בשל כל אלה, ובשל האדישות שבה התקבלה מחאת הדתיים הלאומיים נגד פינוי היישובים, שנתפסה בקרב הציבור הכללי בישראל כמחאה סקטוריאלית,⁵⁰ החלה הציונות המייסדת להיתפס בקרב חלקים מהנהגת הציבור הציוני-דתי כפרויקט שאיבד את הצדקתו ואף התפרק. במסגרת שינוי זה הציונות החילונית איננה עוד שותף לגיטימי ושווה זכויות, אלא:

(א) תנועה רעיונית שאיבדה את דרכה והתפרקה מנכסיה הרעיוניים;

(ב) כוח פוליטי שעבר מעמדת הנהגה לעמדת שותפות, ומעמדת השותפות ליריבות;

(ג) אליטה שלטונית שהחזיקה בעבר במוקדי הכוח החשובים של המדינה ונסוגה מהם במידה חלקית, ושאת הריק שהותירה אחריה יש למלא.

הציבור הישראלי-ליברלי, הפוסט-קולקטיביסטי, נתפס בהתאם לתמונה זו כציבור ללא רועה החי בוואקום ערכי שנשלט על ידי תרבות פופוליסטית חלולה

49 ראו דון יחיא, 2005: 11-22; בן ששון, 2007: 68-74.

50 דבריו של הרב בני לאו, 2005: "ביום חמישי ז"ך במנחם אב, התקיימה ברחבת המשביר בירושלים לווייה לאומית לקבורי גוש קטיף שנעקרו ממנוחם. בדרכי לשם עברתי דרך המדרחוב של רחוב בן יהודה. מרחק שלוש דקות הליכה וכאילו עברת לארץ אחרת. לא מדינת תל אביב מול מדינת ירושלים. במרכז העיר, בסמוך, בשומע ובנראה. הרמקולים של ההספדים הדהדו היטב במעלה הרחוב, אך בתי הקפה נשארו פתוחים, נגני הרחוב לא הפסיקו את נגינתם ומאות צעירים וצעירות התענגו עם עצמם ועל עצמם. ברחבה עצמה התגודדו בני ובנות הציונות הדתית, כמעט ולא היה זכר ליהודים חרדים. כמעט ולא היה זכר לציבור החילוני. 'לווייה מגזרית' של קבוצה שבטוחה שהיא שליחת ציבור – אך הציבור לא יודע את זה. זו רק אפיזודה אחת מתחושה הולכת ומצטברת של החודשים האחרונים. המאבק על ההתיישבות בארץ ישראל הפך להיות עניין של המגזר, מי שנאבק על ארץ ישראל הפך להיות איום על מדינת ישראל החופשית, הדמוקרטית וההומנית. כאילו תושבי גוש קטיף לא נשלחו לשם מלב לבו של הקונצנזוס הישראלי, אלא שוגרו מחללו ההזוי של הציבור המשיחי. מה חושב יושב המדרחוב? חייהם – אינם חיי, מתיהם – אינם מתי, חלומם – אינו חלומי".

ואינדיבידואליסטית.⁵¹ בהתאמה למודל כפל הפנים של החלוצים הראשונים בראיית הרב קוק, ציבור זה כִּמָּה בעומק נשמתו להובלה של הציונות הדתית, אשר תחדיר במערכת הממלכתית בישראל מהפכה חינוכית ופוליטית, ובסופו של דבר גם אמונית-תיאולוגית.

כלומר אם בעבר חתרה הנהגתה הפוליטית של הציונות הדתית לשותפות או למקום בכוח המוביל של הציונות המייסדת, היום היא ושותפיה בהנהגה הרבנית מבקשים להחליף אותה. בליבה של תמורה זו עומד הניסיון להמיר את ביסוסה של הציונות מטיעונים של זכות היסטורית ושל הזכות האוניברסלית של כל עם להגדרה עצמית, לתפיסה של לאומיות יהודית **ייחודית**, השואבת את צידוקה ממימוש ההבטחה האלוהית על הארץ. במונחים פילוסופיים (Pogge, 1997) מדובר במעבר מלאומיות ליברלית-אוניברסליסטית ללאומיות פרטיקולרית-מפלה (invidious nationalism). על מנת להבין מהלך זה לעומק אבחן עתה את התמודדותה של הנהגת הציונות הדתית עם הסכמי אוסלו ותוכנית ההתנתקות, ואת הלקחים שהופקו מתהליכים אלו.

ניצניו של המהפך ביעדיה של הנהגת הציונות הדתית הופיעו לראשונה במקביל לחתימה על הסכמי אוסלו. ראשי המתנחלים תפסו עצמם כמיעוט נרדף ומתגונן והחלו באותם הימים להצהיר על מותה של הציונות החילונית ההיסטורית. כך למשל כתב הרב אריה שטרן, רב בכיר מיוצאי מרכז הרב ורבה של העיר ירושלים כיום:

הציונות החילונית סיימה את תפקידה. היא אכן עשתה הרבה, זכויות רבות לה, אבל היום שוב אינה מסוגלת לרכז את הכוחות שירימו את הדגל [...]. זוהי, על כן, שעתה הגדולה של התנועה הדתית לאומית, אשר צריכה ליטול את ההנהגה, והיא אמנם מסוגלת לכך (שטרן, 1994).

חגי בן ארצי, איש חינוך ופובליציסט, נחרץ עוד יותר משטרן. הוא כותב: "הרוח הציונית בחברה הישראלית מתה [...] כאן נחשפה עקרותה של הציונות החילונית, שללא שורשים יהודיים שבקה חיים ונכנעה ללאומיות הערבית הפלשתינית" (בן ארצי, 1994).⁵² לאחר ההתנתקות, התפיסות בדבר מותה של הציונות החילונית ופשיטת

51 כך למשל הרב זאב קרוב (2007): "חטאנו בכך שעזרנו לציבור לשכוח את הערכים שלנו. אילו היינו 'מטפטים' לציבור שיש דברים שעם לא מותר עליהם, כגון אמונתו וארצו, אילו היינו מתמידים בכך כמו שהשמאל התמיד במסר השלום שלו, היינו מצליחים לא פחות מהשמאל. הרי כל העם בתוכו מחובר לערכיו, לרוב העם יש גם סימפטיה לערכים האמוניים והלאומיים שלנו. הם רק שכחו מהם, ולא מחברים אותם לחיים".

52 ראו גם עזריאל אריאל (1994): "נאמר בבירור שהציונות ההיסטורית הגיעה לסוף דרכה ופשטה את הרגל. נכריז כי הציונות האמיתית, השורשית והמעמיקה נמצאת כאן, בהרי יהודה, בעמקי השומרון, ברמת הגולן ובחבל עזה". כמותו, יעקב חלמיש (1994) קורא "להציל את הציונות מעצמה".

הרגל הערכית של הציבור הישראלי קנו אחיזה רחבה בקרב הציבור הציוני-דתי.⁵³

בניגוד להתנחלויות ביהודה ושומרון, ההתנחלויות ברצועת עזה נתפסו כחלק אינטגרלי מהגשמתו של החזון החקלאי-התיישבותי-ביטחוני של תנועת העבודה ההיסטורית.⁵⁴ כיוון שכך, החלטתם של תושבי הגוש ותומכיהם לצאת בקמפיין ההמונים הכתום לגיוס תמיכה רחבה בתוך תחומי הקו הירוק נגד הפינוי נראתה כדרך פעולה מתבקשת.⁵⁵ ועם זאת, המהלך נחל כישלון חרוץ, רצועת עזה פונתה בחטף והנהגת הציונות הדתית ניצבה בפני משבר אמוני, פוליטי וערכי עמוק. במחקר הקלאסי על התמודדות עם כישלון בתנועות משיחיות (Festinger, Riecken and Shachter, 1956; Pargament, 1997: 163–187) מופיעות כמה דרכי התמודדות עם מכשולים בהגשמת החזון האוטופיסטי: א) התפרקות ופיזור הקהילה; ב) הרמוניזציה – פירוש המכשולים כשלב אינטגרלי במהלך האוטופיסטי; ג) כיתתיות – התנתקות מניסיונות להשפעה ציבורית והתמקדות באבטחת המרחב הקהילתי המוגן; ד) אלימות פוליטית כלפי המתנגדים או כלפי הרשות ההגמונית; ה) הכרה במכשול, ועדכון החזון ותוכנית הפעולה בהתאם. למעט תגובת ההתפרקות (א), אפשר לאתר בקרב קבוצות שונות בציונות הדתית את כל יתר סוגי התגובות למכשול. כאן אתמקד בקצרה בתגובה ההרמונית (ב) ובתגובה הכיתתית (ג), ולאחר מכן ארחיב על תגובת הזרם המרכזי בהנהגת הציונות הדתית, שבחר בעדכון החזון והתאמת תוכנית הפעולה (ה).

במענה למשבר ההתנתקות הדגישו כמה רבנים מובילים בתוך הציונות הדתית המתנחלת כי אף שממשלה כזו או אחרת עשויה לפעול נגד הגאולה, ערכה הדתי והאלוהי של המדינה אינו נפגם.⁵⁶ מנגד החלו להישמע לאחר ההתנתקות קולות בתוך הנהגת הציונות הדתית שקראו לבחינה מחודשת של היחס אל מדינת ישראל ואל

⁵³ לאחרונה ביטא עמדה זו הרב אלי סדן (תשע"ו: 22), בהתייחסות המשלבת מחויבות לשותפות עם הציבור החילוני עם ביקורת מרחמת על אובדן דרכו הערכית של ציבור זה: "כיום אנו חווים זרם תרבותי ליברלי ששם במרכז חיי הפרט את המימוש העצמי הפרטי, להיות מצליחן. מישוהו שכח שאנו עדיין מדינה שנאלצת להיאבק על קיומה [...] ולחלוציות דרושה רוח התנדבות גדולה למען הכלל גם אם היא באה לפעמים על חשבון הקריירה האישית [...] ההוכחה הטובה ביותר לכך שהנוער איכותי כיום כבעבר אלא ששינוי תפיסת העולם הוא הגורם, היא שכאשר אויבנו מכריחים אותנו להבין שאין ברירה אלא להירתם למען הכלל – זה קורה ובגדול".

⁵⁴ כך למשל אומר עתניאל שנלר, מי שהיה יו"ר מועצת יש"ע ומאוחר יותר ח"כ מטעם מפלגת קדימה: "השורש בחבל עזה יונק מתוך הציונות המודרנית בתפיסה הבי"ויית, הבן-גוריונית, התפיסה היא שאני נמצא במקום מכוח החברה והדמוקרטיה" (חסון, 2005).

⁵⁵ כך למשל כתב הרב האזורי של גוש קטיף, הרב יגאל קמינצקי (תשס"ה) באותם הימים: "מצב בו מאות ואלפי איש יגיעו לעם ישראל ויאירו לו פנים במשלוח המנות, עם ערכת ההסברה, יביא למהפך משום שנגיע מדי ערב לעשרות אלפי בתים. הדבר ישפיע בתוך זמן קצר על השיח הציבורי, על תגובות המאזינים בכל התקשורת, על הסקרים, על הכתבות וכו', דבר שישיפע באופן מיידי על חברי הכנסת, השרים, חברי מרכז הליכוד ועוד. אחרי שנת מאבק ניכנס סוף סוף לבתי ישראל ונפגיש את הציבור עם הפנים האמיתיות של גוש קטיף".

⁵⁶ ראו אבינר, תשס"ה; קרוב, תשס"ה.

הציבור החילוני בפרט. בין היתר כתב אז הרב זלמן מלמד, מראשי הזרם התורני-חרד"לי וחבר בפורום שבעת הרבנים המייעצים למנהיגי הבית היהודי כיום:

נוכחנו שבגזירה הזו של העקירה היה לתקשורת תפקיד מרכזי של יצירת דעת קהל וגיבוי הממשלה במעשיה [...] על כן אנחנו חייבים להתמקד בבניית תקשורת עצמאית. ראשית כל לשחרר את הציבור שלנו מהשפעות זרות, ליצור עוצמה רוחנית פנימית משלנו, ושנית – מתוך כך לגרום לתקשורת הכללית שתצטרך להשתנות, כיוון שהיא צריכה לקהל הצרכני הגדול הזה של הציבור הדתי (מלמד, תשס"ה).

הרב מלמד מנסח את תוכניתו במונחים של הסתגרות סקטוריאלית שתוביל לשינוי עתידי באופייה של המדינה בישראל. לעומתו, הרב ישראל רוזן, ראש מכון "צומת" ופובליציסט ותיק, מנסח חזון הפוך של השתלבות שמטרתה השתלטות:

את הדמוקרטיה הישראלית "נכבוש מבפנים" על ידי הכוונת יותר ויותר אנשים ראויים לתקשורת, לבתי המשפט, לפוליטיקה ואפילו לאמנות. כאשר רישומם יהיה ניכר במחוזות אלו, כמו בצה"ל כיום, נוכיח כי ניתן להנהיג מדינה יהודית, ציונית ודמוקרטית (רוזן, תשס"ה).

וכך, בצד מגמות של התבדלות כיתתית וחוסר אמון בציבור הישראלי הרחב ובמנהיגיו, מתפתחת לאחר ההתנתקות תפיסה חדשה בהנהגת הציונות הדתית, הקוראת להשתלטות על מוסדות המדינה ולשינוי פניה של החברה הישראלית.⁵⁷ עם ישראל כפי שהוא, ובפרט המחנה הליברלי, כבר אינם שותפים לדרך אלא יעד לחינוך מחדש. קריאת הכיוון של רוזן ואחרים הפכה לתוכנית פעולה פוליטית שראשיתה בשוליים האידיאולוגיים של ההנהגה. בני אלון, למשל, יו"ר מולדת וראש האיחוד הלאומי-המפד"ל, הכריז בשנת 2006 כי:

הציונות הדתית היא אליטה מובילה בחברה הישראלית, והיא לא צריכה לחוש רגשי נחיתות כלפי שום ציבור אחר [...] אין לי בעיה לשתף פעולה עם אף אחד, אבל אני לא מקבל את היהירות של דור הפלמ"ח, שחושב שהוא ייסד את המדינה ולכן הוא גם מוסמך לסגור אותה, כי היא שלו

57 ראו אלרן, 2005; בן-מאיר, 2005; שלג, 2007: 77–113 (ובמיוחד עמ' 90); לעומת כותבים אלה, ראו כהן 2005א, שם הכותב ממעיט בערך השבר התיאולוגי-פוליטי של ההתנתקות, ומתבסס על הטענה שרוב הציבור הציוני-דתי אמנם ניצי, אבל לא מטעמים משיחיים אלא מטעמים לאומיים או ביטחוניים. עבור רוב זה, האופציה של התנתקות מהחברה הישראלית אינה רלוונטית. בדומה לכהן, גם גרוס (2012: 113) קובעת כי הציונות הדתית אמנם נקרעה במהלך ההתנתקות, אולם "רוב הציבור הציוני דתי אימץ את הרגשת השייכות וההזדהות עם החברה הישראלית והמדינה", ומשום כך חיבוקם של חנן פורת והרב דרוקמן עם כוחות הפינוי היה "שיאה של ההשלמה עם חיים בדיסוננס בלתי ניתן לפתרון". כפי שמפורט לעיל, אני סבור שתיאור זה מתעלם מן הנחישות לבטל את הדיסוננס באמצעות שינוי יסודי של פני הציונות ושל פניו של הצבא.

[...] היעד בבחירות הקרובות הוא יצירת בלוק חוסם לממשלה בראשות קדימה, ואז הקמת ממשלה בראשות בנימין נתניהו, שלנו יישמרו בה תפקידים בכירים, כמו תיק המשפטים או תיק החוץ, מלבד תיק החינוך. זה יכשיר את אנשינו להיחשב בעלי מעמד שלטוני בכיר, ואז ייתכן שכבר בבחירות הבאות יראה טבעי שנציג מועמד משלנו לראשות הממשלה (שלג, 2006).

הדים לתוכנית ששרטט בני אלון, אז סמן קיצוני יחסית בתוך הימין הציוני-דתי, נשמעו גם מדרגי השטח שהחלו גם הם להפיק את לקחי ההתנתקות. כך למשל כתב בשנת 2005 אביחי בוארון, אז המנכ"ל הלא מוכר של תנועת החזרה בתשובה בשם "מעייני הישועה" וכיום מו"ל העלון השבועי **ישראלי** ומספר 16 ברשימת הבית היהודי לכנסת העשרים:

חברים ממועצת יש"ע, כמעט שלושים שנה אתם קורעים את עצמכם, עובדים כמו מטורפים בכל פעם שגחמת פינוי חדשה עולה במוחו של הפוליטיקאי התורן שרוצה להיות שר ההיסטוריה. אתם עושים עבודה נפלאה, מדהימה... [אבל] אי אפשר לטפל עוד רק בסימפטומים. אם חפצים אנחנו במהפך במשפט, בכלכלה, בצבא, בתקשורת, ובכל תחומי החיים; אם חפצים אנו במהפך הכל-כך נצרך בהתייחסות לתא המשפחתי, עלינו לצפות פני עתיד, ולהבין שהגיעה השעה להתחיל במסע החינוכי הארוך והמפרך ביותר בתולדות עמנו. מסע לחינוך כל הציבור, מנער ועד זקן, טף ונשים, לרבות אותנו עצמנו – לדעת ה' ולקבלת עול מלכותו [...] רק מסע חינוכי זה יחולל את המפנה הלאומי שעליו אנחנו חולמים (בוארון, 2005).⁵⁸

קריאה זו "לחינוך כל הציבור" שנשמעה מפי כמה דוברים בבמות הפנימיות של הציונות הדתית לאחר ההתנתקות הפכה לפרוגרמה מעשית ומסודרת של הנהגת הזרם המרכזי בציונות הדתית, כפי שיובהר להלן. לקראת מערכת הבחירות של 2015 החלו לנבא קולות במפלגת הבית היהודי, ובראשם יו"ר המפלגה נפתלי בנט, כי זו תהפוך בקרוב למפלגת השלטון (כהן, 2015; כהן ולזר, 2017). היו שצפו כי בנט יקבל את תיק הביטחון ושותפתו איילת שקד – את תיק המשפטים.⁵⁹ הצהרת כוונות זו איננה רק ביטוי לרצון חזק יותר מבעבר, אלא היא מבטאת מגמה עקרונית להפוך לאליטה השלטת במדינה.

58 ראו שם גם: "מגישה זו עלולה לנבוע הבנה מוטעית כאילו החילוני הוא אובייקט שעלינו להזיז מצד לצד. חס וחלילה: החילוני אינו אובייקט אלא אח אהוב ורע נאמן, ולכן אני רוצה לחלוק אתו את האמת המוחלטת שאני מכיר והוא מכיר פחות, ושעל פיה אני חי והוא לא".

59 ראו לדוגמה את דברי ח"כ מוטי יוגב (זילברמן, 2014): "במצאות שבה כוחנו יגדל ונוכל להשפיע נפתלי יהיה סגן או ממלא מקום ראש ממשלה, ושר אוצר, חוץ או ביטחון".

כפי שיתברר להלן, הגמוניה זו מכוונת לרתום את רשויות המדינה לטובת מטרותיו של הסקטור הציוני-דתי ולהנחיל לציבור הישראלי את ערכיה של אליטה זו. ייחודה של מגמה זו מתבלט עוד יותר לאור העובדה כי הנהגה זו אינה מבטאת את נטיות הציבור הציוני-דתי הרחב, שכן מרבית אנשי הציונות הדתית מעידים על השתלבות במפלגות אחרות והצבעה להן (הרמן ואחרים, 2014: 261).

למגמה הכללית הזו יש כמה משמעויות שכדאי לעמוד עליהן בפירוט:

1. המישור הרעיוני-ערכי

במישור הרעיוני-ערכי, ההכרזה על מותה של הציונות המייסדת מבקשת לשרטט מחדש את גבולות הלגיטימיות של המחנה הציוני ולהצר אותם באופן משמעותי. הדור החדש של מנהיגי הציונות הדתית החל רואה בעצמו את נציגיה של המדינה האמיתית.

על מנת לחפות על הבעייתיות העמוקה באפיון הציונות הדתית החדשה כציונות ה"אמיתית", פרויקט ההמרה של המפעל הציוני מלווה במתקפה נגד הציונות המייסדת וארגוניה, תוך גינויה כאנטי-ציונות.⁶⁰ כך, למשל, יש בנמצא התבטאויות רבות של רבנים, עיתונאים ומנהיגים פוליטיים אשר טוענים כי הציונות הדתית היא היחידה שמצליחה להעמיד דור צעיר בעל ערכים.⁶¹ בעודו חבר כנסת הצהיר תא"ל (מיל') אפי איתם כי "הציבור הדתי-לאומי הוא האליטה של הפטריוטיות הישראלית" (ברוך, 2008). יוני לביא, חבר "צהר" ורב אולפנת צבי"ה, טוען זאת אף הוא:

החברה הישראלית הסובלת מכל חוליי החברה המערבית – ערעור עולם הערכים, מתירנות וחומרנות, התפרקות התא המשפחתי ומכת גירושין הרסנית, דיכאון, בדידות וחוסר פשר, זקוקה כסם חיים לעוד ועוד אנשים מן הזן הנדיר שתואר קודם [ציונים דתיים] והרוח החדשה שהם מביאים איתם (לביא, 2014).

הרב יעקב אריאל, רבה הראשי של רמת גן, הנחשב לגדול פוסקי הציונות הדתית בדור הזה, טוען כי הציונות המייסדת עברה מהפכה ערכית ומזהה בישראל החילונית של

60 ראו לדוגמה את דברי נפתלי בנט נגד רשימת המחנה הציוני לבחירות לכנסת העשרים (ליס, 2015).

61 ראו לדוגמה את דברי הרבנית רחל נריה, רעייתו של הרב משה צבי נריה, מייסד בני עקיבא ומנהיג בלתי מעורער של הציונות הדתית לאורך שנים: "אי אפשר להתעלם מפער גדל והולך בין עולם הערכים על פיו חי הציבור הכללי לבין ערכי הציבור שלנו. הציבור הכללי אינו חי את אותה חוויה שלנו. ערכים כמו: כלל ישראל, התנדבות וקשר לארץ ישראל הם מושגים שבן נוער ממוצע הגדל בישראל, לצערי, רחוק מהם ואולי אפילו מנוכר להם. הכוכבים, האופנה וההסתכלות החיצונית מעסיקים אותו ולא דברים בעלי ערך של ממש" (גולדפינגר, 2008).

היום "תפיסה פרטנית ולא מוסרית" (אריאל, 2015).⁶² דברים דומים הכריז גם ראש המכינה בעלי, הרב אלי סדן:

כאשר בונים את פירמידת הערכים הפוך מבעבר, כאשר המיצוי העצמי, זכויות הפרט והחוויה האינדיבידואלית עומדים במקום גבוה יותר מהלאומיות, מהזהות היהודית ההיסטורית ומהמסורות למען הכלל, ברור כשמש שזה משפיע על ההכרעות של הפרט. כיום אנו חווים זרם תרבותי ליברלי ששם במרכז חיי הפרט את המימוש העצמי הפרטי, להיות מצליחן (סדן, תשע"ו: 21–22).

מוטיבציה דומה עומדת גם בבסיס הביקורת של הנהגת הציונות הדתית כלפי המחאה החברתית בקיץ 2011. מחאה זו נתפסה כמפגן כוח של ממשיכי הציונות המייסדת אשר נתפסה כמתה כבר, והנה מתברר כי עודנה איום משמעותי על ההגמוניה הערכית הבלעדית לציונות הדתית. מנהיג הבית היהודי נפתלי בנט טען למשל כי זו מחאת "מגיע לי", להבדיל ממחאה בעלת תשתית ערכית משמעותית (בוכניק, 2012). הרב אליעזר מלמד תקף את המחאה ככפיות טובה ביחס לאל, כהתפנקות וכמערכ של תלונות שווא (פולק, 2012). יחד איתם, הרב שלמה אליהו, רבה של צפת ומועמד לרבנות הראשית שנתמך על ידי חלק מבכירי הבית היהודי, ובמיוחד ראשי סיעת תקומה, מסכם באזהרה: "אל תתפתו לצדק חברתי בלי אמונה, אל תתפתו לצדק חברתי בלי ירושלים. מאבק כזה עלול להביא רשע גדול פי כמה" (פולק, 2011).

המסקנה המתבקשת מתפיסת העליונות הערכית של בני הציונות הדתית, שלצידה שלילתן של משנות ערכיות מתחרות מבית המדרש הציוני, היא פשוטה: למענה של מדינת ישראל, מוטב שהציונות הדתית היא זו שתטול את מושכות הנהגת המדינה. מסקנה זו אכן מיתרגמת על ידי גורמים בהנהגת הציונות הדתית לסדרת פעולות קונקרטיות – פוליטיות, דתיות וחינוכיות.

62 ועוד שם: "בראשית דרכה של ההתיישבות החדשה בארץ התייחסה החברה הישראלית אל הקורבנות שנפלו לצערנו כעל נעקדים על המזבח. היא המשיכה את הראייה המוסרית של מורשת ישראל. בתקופה האחרונה התהפך הגלגל. לנגד עינינו מתחוללת מהפכה ערכית. העקדה הפכה מטרה לחיצי לעג וביקורת. הולכת ומשתלטת תפיסה פרטנית המעמידה את הפרט במרכז. הפרט נותק מהכלל ולכן אינו מסוגל לראות בהקרבת הפרט למען הכלל ערך. הצורך של 'טוב לחיות בעד עצמנו' החליף את הערך 'טוב למות בעד ארצנו'. באווירה כזו העקדה הופכת למעשה 'לא מוסרי' כביכול. העקדה המכריזה עיקרון הפוך מציקה לבן דורנו המבולבל, כי היא תובעת ממנו ראייה מוסרית נעלה יותר. זה תפקידו של השופר מקרן האיל, להפנים את רעיון העקדה ולהפוך את מידת הדין שבתפיסה הפרטנית הקטנונית והלא-מוסרית של חלק מבני דורנו למידת הרחמים, המעמידה את ערך הכלל ואת הערכים המוסריים בכלל בראש הסולם. וזאת מבלי לקפח ולדכא את הפרט. פשוטה לפנינו ופשוטה לאחריה ותורעה שבורה, מרוסקת ופרטנית באמצע".

2. המישור הפוליטי

כאמור, בקרב מנהיגי הפלג החרדי-לאומי, דוגמת הרב צבי טאו והרב שלמה אבינר, חיזקו תוצאות ההתנתקות את השאיפה לבדל את הציבור הדתי-לאומי מיתר חלקי האוכלוסייה.⁶³ קולותיהם של אלו מפגינים חשדנות עמוקה כלפי הדמוקרטיה,⁶⁴ אך רובה של ההנהגה הציונית-דתית תרגמה את תחושת העליונות הערכית של הציונות הדתית לחזון פוליטי הפוך: מנהיגי הציונות הדתית החדשה אינם מבקשים עוד לזכות בהכרתה של הציונות החילונית כפי שניסו לעשות בחודשים שקדמו להתנתקות, אלא מעוניינים לשלוט בה. ביטוי עדכני ומזוקק לעמדה זו יצא מפיו של יו"ר הבית היהודי נפתלי בנט, בתגובה לביקורת של הפרשן הפוליטי נחום ברנע:

אז פעם אחת נגיד את זה ברור, מר ברנע וכל מי שעוד חושב כמותך (אתם הולכים ומתמעטים): זמן עבר. המדינה שאתה מכיר – זאת שהאליטות התקשורתיות, המשפטיות והאקדמיות שייכות לצד אחד, שמאל אולטרה קיצוני של המפה הפוליטית – המדינה הזאת התפכחה [...] אנחנו לא שותקים, לא מתביישים, אין לנו שום רגשי נחיתות. ההיפך. הציבור הלאומי החליט להרים את הראש. החלטנו להרים את הראש בגאווה על מי שאנחנו: אוהבי העם, אוהבי התורה, אוהבי הארץ (בן פורת, 2014).

בנט מקפיד לנקוט כאן מינוח המתייחס ל"ציבור הלאומי", אולם הדיוק הנוגע לאהבת התורה שבצידה אהבת הארץ והעם – המשולש הציוני-דתי המפורסם – מחזק את ההנחה כי כוונתו לציבור הציוני-דתי דווקא. ברוח דומה בירך בנט על הצטרפותו של עורך וואלה! לשעבר, ינון מגל, למפלגת הבית היהודי: "ינון יעניק את העוצמה לבית היהודי ומייצג מצביעים רבים חדשים שמצטרפים אלינו ומקבלים את ערכי הציונות הדתית – ולא מתנצלים על כך" (אזולאי, 2014). דבריו אלו של בנט מהדהדים גם במאמר המערכת של עלון השבת הנפוץ **עולם קטן**. עם היוודע דבר הבחירות לכנסת העשרים יצא העיתון באמירה ברורה לקוראיו:

את הדרך פתח כאן השמאל הקלאסי על שלל מופעיו הפוליטיים-היסטוריים "אשר דבר אין לו עם הדת" כפי שטרחו להדגיש אז. השמאל הזה הביא הרבה ברכה לעם [...] המהפך הבא יגיע גם הוא על הרקע הזה:

63 כפי שהרב יהושע שפירא מרמז גן מתריע שהשתלבות בחברה הישראלית מפוררת את ההלכה (מערכת כיפה, 2013).

64 הרב דב ליאור הצהיר כי הרוב הדמוקרטי אינו יכול להכריע בשאלות ערכיות (גרינווד, 2014א). הרב אליקים לבנון הכריז כי הרבנים יכולים לפרוץ את גבולות הדמוקרטיה (נחשוני, 2010). בהנחיית רבנים אלו פרש יוני שטבון בשנת 2015 מן הבית היהודי וחבר למפלגת יחד-העם איתנו בראשות אלי ישי.

עולם ערכים חדש – מחובר לתורה ולמסורת שיביא כאן שלום אמת, צדק חברתי, ועולם כלכלי שמגיע מתוך הרקע הערכי של עם ישראל לדורותיו. אלטרנטיבה ערכית תתורגם למהפך הפוליטי הבא (עולם קטן, תשע"ה(ב): 4-5).

הדברים האלה והתבטאויות רבות נוספות ברוחם מבטאים את המהפך העדכני שעברה הנהגת הציונות הדתית (המתווסף למהפך שחל סביב עליית כוחה של תנועת גוש אמונים בשנות השבעים והשמונים). אין היא עוד מנסה לנצל את המערכת הפוליטית על מנת לקדם אינטרסים סקטוריאליים בלבד;⁶⁵ מטרתה לעצב מחדש את דמותה של מדינת ישראל בצלמה של הציונות הדתית. תמורה זו תתבטא בסופו של דבר בנטילת מושכות השלטון, אולם היא מכוונת לשינוי עמוק בהרבה במרקם המפעל הציוני.

3. מקומם של חילונים ומקומם של רבנים במבנה הפוליטי החדש

כנזכר לעיל, בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה חתרה הנהגת הפוליטית של הציונות הדתית ליצור חיץ ברור בין המערכת הפוליטית לבין החלטות הרבנים.⁶⁶ ראית המדינה ככלי חול להטבת מצבם הקונקרטי של יהודים הייתה בסיס לתפיסה כי ניהולה הפוליטי צריך להימסר לידי אנשי המקצוע המומחים, הם הדמויות הפוליטיות, ולא לידי הרבנים. גדולי הרבנים דאז, ובראשם הרב יוסף דב סולובייצ'יק, נמנעו במוצהר מהתערבות בהכרעות פוליטיות. אולם ככל שעמדתו של הרב קוק המזהה בין המדינה לשאיפות הגאולה הדתיות הלכה וצברה כוח, כך הלכה והיטשטשה ההפרדה בין רבנים וענייני פוליטיקה ומדיניות.

בעשור האחרון נעשתה המעורבות הרבנית בעשייה הפוליטית של הציונות הדתית מוצהרת וממוסדת.⁶⁷ הנהגת הציונות הדתית החדשה מבקשת לייצר פוליטיקה שאינה רק מונעת ממניעים דתיים, אלא מכפיפה את כל ההוויה הלאומית למוטיבציה דתית. אך טבעי הוא לפיכך שסוגיות של דת, מדינה ואפילו מדיניות חוץ וביטחון תושפענה מדעת תורה, לא רק בסיעת תקומה או במפלגת יחד אלא גם בבית היהודי עצמו. תדמיתו של נפתלי בנט משדרת ליברליות ידידותית לחילונים, ומפלגת הבית היהודי מתהדרת בחברי הכנסת החילוניים שלה, אולם דווקא בעת הזו גברה מעורבות הרבנים ומעמדם בהתנהלות הפוליטית של מפלגה זו התחזק.

65 ראו לדוגמה את דברי הרב זלמן מלמד (עולם קטן, תשע"ה(א)): "אנחנו כבר לא יכולים להישאר קטנים".

66 ראו הערות 37 ו-38 לעיל, וראו גם כהן, 1998, בדבר הפולמוס על מעמד הרבנים במפד"ל.

67 ראו שוורץ, 2013, הטוען כי יש עלייה מובחנת במעורבות הרבנית בבית היהודי בהשוואה למפד"ל ההיסטורית.

הרב אביחי רונצקי, שעמד בראש מנהלת הזהות היהודית מייסודה של מפלגת הבית היהודי, מנה מספר רבנים, "תלמידי חכמים גדולים שמייצעים לבית היהודי בהשתלמויות שאנחנו מקיימים עימם" (סגל, תשע"ה). דבריו נתמכים בדברי הרב אלי קפלן מן הישיבה במעלה אדומים, הגורס כי "בכל עניין ודבר נועצו חברי הסיעה [של הבית היהודי] עם פורום רבנים, מזקני רבותינו, בראשות מו"ר הרב דרוקמן ובהשתתפות הרב רבינוביץ', הרב זלמן מלמד, הרב יעקב אריאל והרב צפניה דרורי, ועל פיהם נעשה כל מהלך חקיקתי" (קפלן, תשע"ה). הדברים מנוסחים בצורה חריפה אף יותר על ידי ראש הפורום המייעץ של הבית היהודי, הרב חיים דרוקמן עצמו:

בענייני דת ומדינה נקבעו כל הדברים על ידי ועדת רבנים המורכבת מהרבנים הגאונים: הרב יעקב אריאל, הרב צפניה דרורי, הרב זלמן מלמד, הרב נחום רבינוביץ' והח"מ. לאחרונה צורפו לוועדה גם הרב איסר קלונסקי והרב חיים שטיינר. כך פעל יו"ר המפלגה (אוריך, 2014א).⁶⁸

ודוק, אף אם המציאות לא תאמה את ההצהרות הרשמיות של הרב דרוקמן ואחרים, הרי עצם ההצהרה מעיד על סדר יומה החדש של ההנהגה, בייחוד ביחס לתמונת המציאות שהיא מבקשת לקדם. הרב רונצקי מסביר כך את נוכחות החילונים במפלגה: "[הם] אינם דתיים במובן הצר של המילה, אבל הם דתיים גדולים מאוד בהרבה מובנים" (סגל, תשע"ה). ה"מובן הצר" שאליו מתייחס רונצקי הוא הגדרת היהודי הדתי באלפיים השנים האחרונות – קיום תורה ומצוות. עבור רונצקי, מובן זה משני ל"מובן הרחב" של הדתיות שהוא מבקש לקדם. המובן הרחב מתאפיין באמונה בגרסה התורנית לציונות, בקבלת העליונות הערכית של הציבור הדתי ובהסכמה – ולו מן השפה לחוץ – לדומיננטיות של דעת הרבנים בפעילות הפוליטית. לאמור, זו דתיות שאיננה הלכתית כי אם פוליטית.

אולם נוכחותם של נבחר ציבור חילונים מקבלת ביטוי שולי בסדר יומה של המפלגה. מנגד, עקבות פעולתו של הפורום המייעץ ניכרות במדיניות הבית היהודי בשורה של נושאים דוגמת עיקור חוק הגיור,⁶⁹ מניעת מתן נקודות זיכוי להורים הומוסקסואלים (ליס, 2013) והחרגת מסלול ההסדר מחוק הגיוס החדש (זיתון ואזולאי, 2014). השפעתם הגוברת של רבנים משקפת אימוץ של מבני הסמכות מן המפלגות החרדיות, אשר פועלות במוצהר על סמך הוראותיהן של מועצת גדולי התורה ומועצת חכמי התורה. בה בעת, ובדומה למפלגת ש"ס בשיא כוחה, סמכותם של רבני הציונות

68 ראו גם את דבריו של הרב חיים דרוקמן בריאיון עימו: "בשנתיים האחרונות לא התקבל אף חוק הנוגד את רוח התורה" (סבתו ורוזנברג, 2015).

69 הבית היהודי תמכה בחוק רק לאחר שהוסכם כי לרבנות הראשית תהיה זכות וטו במינוי דייני הגיור החדשים (ליס ואטינגר, 2013).

הדתית מביאה למצב שבו ציבור בוחרים חילוני במובהק מעניק את כוחו למפלגה אשר נענית לא לצו הבחור כי אם לדעת התורה של אותם רבנים ציונים-דתיים.⁷⁰ כפילות פנים זו מתבטאת באופן המובהק ביותר בחזונה של הבית היהודי בתחום החינוך.

4. המישור החינוכי

כזכור, אחד מן המאמצים העיקריים של הציונות הדתית החל בימי הרב ריינס ועבור בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה נגע לחוסנו של החינוך הממלכתי-דתי.⁷¹ מערכת חינוך זו אפשרה לציבור הציוני-דתי להיכלל בשותפות הציונית הגדולה מבלי לוותר על חינוך ילדיו לתורה ומצוות. זו הייתה מערכת חינוך שהתאמצה לגונן על תלמידיה מפני החילונות ההגמונית מחד גיסא, ולעודד אותם להשתלבות מבוקרת במפעליה של אותה הגמוניה מאידך גיסא.⁷² ברבות השנים הפכה מערכת החינוך הזו למתוקצבת ביותר מכל זרמי החינוך בארץ,⁷³ ואף שבמגוון מדדים חשובים היא אינה מובילה על מערכת החינוך הממלכתית, ורבים מבוגריה אף בוחרים לנטוש את ערכי הדת שהם חלק משמעותי מסל הערכים שהמערכת הממלכתית-דתית מקדמת (זלבה, 2017), בכירי הציונות הדתית משבחים תדיר את סגולותיה הייחודיות.⁷⁴

לשיטתם של אותם בכירים איכותם הגבוהה של תלמידי החמ"ד איננה תוצאה של העדפה תקציבית שיטתית ואף אינה תלויה במדדים אובייקטיביים, אלא נובעת מעליונותו הערכית של הציבור הציוני-דתי. אנשי הציונות הדתית אוחזים בסל הערכים והאמונות הראוי ביותר, ועל כן מערכת החינוך שלהם היא האיכותית ביותר בארץ. כך למשל כתב נפתלי בנט בסטטוס פייסבוק שהוקדש לנושא:

חשבתי על ההבדל שבין החינוך שלהן [של בנות דתיות] לזה של הנערים בני ה-14 שקיימו יחסים עם האישה ההיא ושיתפו ברשת [הכוונה

70 ראו את דבריו של סדן (תשע"ו: 15): "תפקיד הרבנים לברר את דעת התורה וללמדה; יש תורה בישראל, ותפקיד הרבנים ללמוד וללמד. במדינת ישראל יש יהודים רבים בעלי דעות רבות ומגוונות, ועל כן ההכרעות מתקבלות על פי רוב דמוקרטי בכנסת ובממשלה. פסקי הרבנים אינם מכתבים דרך למדינה ולצבא אלא מבררים את הדרך לאנשי הציונות הדתית ההולכים על פי התורה [הדגשה שלי - הב"ש], מאמינים במדינה ורוצים לדעת מהי דעת התורה בנושאים אלו. לאחר מכן הם מביאים דעה זו לכנסת, ושם מוכרע הדבר על פי רוב - ובדרך כלל בניגוד לדעת הציונות הדתית, שהיא מיעוט קטן בכנסת".

71 לתולדות החמ"ד ראו קיל, תשל"ז; בר לב, 1982; גרינבוים, 1999; דגן, 2006: 9-56.

72 ראו לדוגמה סרגוסי, 2013; דגן (2006: 134) מגדיר זאת כך: "החינוך הממלכתי-דתי מייצג את הקבוצה היהודית היחידה בחברה הישראלית המתמודדת בחיי היום-יום בדרך דתית עם המציאות של תקופתנו, בלי להסתגר ובלי להתבדל מכלל הציבור היהודי בארץ ובעולם. הפילוסופיה של החינוך הדתי מבוססת על יסודות איתנים של המסורת היהודית הדתית ועל הנכונות להגדיר בקונטקסט הדתי את המציאות המדינית". לעומת עמדה זו, ראו את גרוס (2003: 147), הגורסת כי: "סיפורו של החינוך הדתי הוא סיפורו של הניסיון הבלתי נלאה 'למגר' את החילון ולכונן מדינת תורה".

73 ראו למשל אמסטרדםסקי, 2014.

74 לדיון מפורט על מצבו של החינוך הממלכתי-דתי ראו פינקלשטיין, 2012.

לפרשיית המין בקריית גת]. אני כל כך גאה בחינוך הממלכתי-דתי (חמ"ד) שמגדל צעירות וצעירים לערכים, לתרומה ולאהבת המדינה שלנו. בשמחה גדולה אני שולח את ילדי לחמ"ד ואני ממליץ לכל הורה חילוני, מסורתי ודתי, לשקול זאת ברצינות (בנט, 2014).⁷⁵

דבריו של בנט, כיום שר החינוך, משקפים היטב את המעבר מניסיון לייצר מערכת חינוך אוטונומית שתבטיח את חוסנם הדתי של תלמידיה בתוך מדינה חילונית-ממלכתית, לתפיסה כי מערכת החינוך הדתית נעלית באיכותה ובדמותה על מערכת החינוך הממלכתית, תוך קריאה להחלפה של זו האחרונה בחינוך ממלכתי-דתי לכולם. דברים אלו מקבלים הסבר מנומק במאמר שכתב דויד בן ציון, ראש פורום הבית היהודי בשומרון:

כאשר ה"בית היהודי" כמפלגה פועלת להעברת תקציבים עבור מוסדות חינוך של הציונות הדתית היא אינה עושה זאת כדאגה למקורביה ולציבור בוחריה אלא מתוך הבנה שחיזוק מערכת החינוך הזו יתרום באופן ישיר ועקיף למדינת ישראל כולה [...] הפרטים הקטנים אינם דאגה קטנונית לאינטרסים מגזריים אלא דרך ארוכה של עשייה עבור העם והארץ (בן ציון, 2014).

בדומה למודל הכלכלי הניאו-ליברלי, שלפיו הונם של העשירים יחלחל לשכבות חברתיות נמוכות יותר ויתרום לכולם, כך גם בן ציון מסביר כי כאשר הציונות הדתית דואגת לעצמה היא תורמת לכל מדינת ישראל, משום שזו תוכל ליהנות מהנהגתם של בוגרי מערכת החינוך הדתית המעולה ובעיקר מתודעת השליחות שלהם. הגדיל מכולם לבטא זאת ח"כ בצלאל סמוטריץ'. במאמר שכותרתו "מגיע לעם ישראל שנקבל יותר" כותב הלה כי לציונות הדתית מגיעים תקציבים עודפים, שכן:

תפיסת העולם הציונית דתית היא מה שעם ישראל זקוק לו היום יותר מכול כדי להתמודד עם האתגרים שניצבים בפניו לסוגיהם השונים – התרבותיים, הביטחוניים, הכלכליים והחברתיים. היא כמעט הדבר היחיד שיכול להציל אותו מפני עצמו [...] זו לא שחצנות. זו התנשאות חיובית ובונה שהכרחית כל כך לבניינו של עם ישראל (סמוטריץ', 2014).

75 הפוסט נערך לאחר שקיבל תגובות ביקורתיות ובנוסף הערוך הנוכחי יש הבהרה ומעין התנצלות מאת הכותב.

מודל החלחול של האליטה הציונית-דתית החדשה, שבשמו מצדיקים בן ציון וסמוטריץ' את האפליה לטובת החינוך הממלכתי דתי, איננו מוגבל להעדפה תקציבית מגזרית. בשונה מהחינוך הממלכתי-דתי, שמכוון לתרום לחברה הישראלית מערכי הציונות הדתית רק בדרך עקיפה של הצמחת דור מנהיגותי חדש, מנהלת הזהות היהודית, שהוקמה מכוח הסכמים קואליציוניים (הסכם קואליציוני, 2013: 16) ושבראשה עמד הרב רונצקי, נועדה להתחיל לחנך מחדש באופן ישיר את האליטה של החינוך הממלכתי-חילוני לאור ערכי הנהגת הציונות הדתית.⁷⁶ כך מסביר זאת רונצקי עצמו:

המנהלת פעילה כמעט רק בליבת הציבור הלא-דתי, כלומר בקרב קבוצות העליות של החברה הישראלית החילונית [...] צריך להבין, יכולה להיווצר מהפכה אדירה בחברה הישראלית. הכול ייראה אחרת. את אותו הדבר שהתרחש בצבא אני אומר כעת בהקשר של המדינה כולה והחברה הישראלית. וזה ייתכן. גם נפתלי [בנט] רוצה את זה. כשהקמנו את המנהלת נפתלי אמר וחזר על כך כמה פעמים: "בשביל המנהלת הזו הקמנו את המפלגה" (סגל, תשע"ה).⁷⁷

בסופו של תהליך כזה, ערך האחדות שלאורו פעלה הנהגת הציונות הדתית בראשיתה התהפך. הנהגת הציונות הדתית אינה מעוניינת עוד בהשתלבות במפעל הציוני החילוני כי אם בסיפוח ציבורים ציוניים אחרים לדרכה. וכך, בצד עלייה עקבית במספרם של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי שבוחרים לעזוב את הדת, המעמידה בספק את הישגיה הערכיים של מערכת החמ"ד, ובצד נתונים מעורבים על ההישגים האקדמיים של מערכת חינוך זו, הנהגתה הפוליטית של הציונות הדתית מאמצת את החמ"ד כמופת לחיקוי אשר איכותו מצדיקה גם את העדפתו בתקצוב.

⁷⁶ למנהלת הזהות היהודית קדם הפרויקט "מסע ישראלי מבראשית", מבית היוצר של עמותת "מבראשית" שנוסדה על ידי הרב מוטי אלון, בשיתוף עם מטה השל"ח ומשרד החינוך. במסגרת פרויקט זה תלמידי כיתות י"א בבתי ספר ממלכתיים וממלכתיים-דתיים ברחבי הארץ יוצאים לטיול שנתי בן שבוע אשר מוצע בסבסוד משמעותי ותוך הקפדה על רמה לוגיסטית גבוהה. במהלך המסע מושם דגש על "שורשי זהותנו כבנים לעם היהודי בארץ ישראל"; ראו קשתי וגעתון, 2011. בניגוד ל"מסע ישראלי מבראשית", הנסמך על שילוב של תרומות ותמיכה ממשלתית, מנהלת הזהות היהודית היא הפרויקט הראשון מסוגו אשר מופעל על ידי רשות ממשלתית ומתוקצב במלואו על ידי משלם המיסים הישראלי.

⁷⁷ והשוו סדן, תשע"ו: 14: "וגם אנשים חילונים שמחים להכיר קצת מהמורשת היהודית אם הדברים נאמרים באופן שבונה את התודעה הלאומית והזהות הישראלית הפרטיקולרית בלי להטיף לחזרה בתשובה".

▲ ח. סיכום ומסקנות

הקמתה של מנהלת הזהות היהודית, אשר אוכלוסיית היעד של מאמציה היא "האליטות הלא-דתיות" בחברה הישראלית, מבטאת את החלטתם השאפתנית של מנהיגיה הפוליטיים של הציונות הדתית וקובעי המדיניות בה להפסיק לנסות להשתלב בהיררכיה הציונית הקלאסית, שלידים מתה, מתוך שאיפה להחליף אותה במדינה שהמערכת הפוליטית שלה מוכפפת להיגיון דתי-לאומי.⁷⁸ מפעל זה איננו מפעל של החזרה בתשובה ששם לעצמו למטרה להפוך את החילונים הישראלים לשומרי מצוות, ועיקרו אף אינו מוקדש לחיזוק ההתנחלויות. זוהי פלטפורמה המייצגת את המגמות האלה:

1. מבחינה רעיונית – המרת ההצדקה הרעיונית של הציונות מתפיסה המבוססת על הזכות להגדרה העצמית, לתפיסה שבה התורה ויתר כתבי הקודש הם הצידוק לקיומה של המדינה. המרה כזו מרוקנת את הדמוקרטיה מתוכן מהותי ומותרת אותה כמנגנון למימוש שלטון הרוב.⁷⁹
2. מבחינה פוליטית – קידום השאיפה, שנחשבה שולית עד לא מזמן בהיסטוריה של הציונות הדתית, להשתלט על מוסדות המדינה ובסופו של דבר על הנהגתה.
3. מבחינה תרבותית – בוז והתנשאות הולכים וגוברים לציונות המייסדת, לחילוניות "הריקה" בכלל ובמסגרתה לחלקים נרחבים בציבור הישראלי. במובן מסוים, הנהגת הציונות הדתית מבקשת להחליף את "העם" באמצעות חינוכו מחדש.
4. מבחינה מעשית – קידום תדמית "מחבקת" כלל-ישראלית, תוך העדפה ברורה ומוצהרת לסקטור הדתי-לאומי שהוא "השאור שבעיסה" שממנו ניזונה החברה הישראלית כולה. כל זאת בצד אימוץ שיח מפלג ומדיר אשר בוחר להוציא משנות ערכים מתחרות אל מחוץ לגדר הלגיטימיות במקום להתווכח עימן.

בדומה ליעדיה של גוש אמונים, תוכנית זו שמה לה למטרה להילחם בתפיסת הציונות כפרויקט השואף לנורמליזציה של הקיום היהודי.⁸⁰ ברם, בשונה מגוש אמונים ומדמויות שהושפעו ממשנתה, התוכנית המעודכנת של הנהגת הציונות הדתית אינה מבקשת עוד שותפות עם יתר זרמי הציונות אלא מבקשת ליטול מהם את עמדות ההשפעה ומוסרות השלטון. בתוך כך מתחדדים גם האופנים הייחודיים שדרכם היא

78 יצוין כי מהפך רעיוני, פוליטי ומעשי זה עומד כנגד תחזיות עגומות במיוחד בנוגע לעתידה של הציונות הדתית ולמידת הרלוונטיות שלה לחברה הישראלית במאה ה-21, וראו במיוחד הלינגר, 2000; כהן, 2004; גייגר, 2013: 56.

79 השוו סדן, תשע"ו: 24–26.

80 במובן זה לא תהא זו טעות לראות במפלגת הבית היהודי בעת הזאת את אחד הכוחות האנטי-ציוניים המשמעותיים היום במדינת ישראל. וראו על כך ענברי, 2007: 145–148.

מבקשת לבסס את הצדקת המפעל הציוני ואת אופי המשחק הפוליטי שהיא מבקשת להנהיג.

מבט דתי ביקורתי על מפעל זה חושף תשתית חשיבה נוצרית העומדת בבסיסו. מנהיגי הציונות הדתית בדורות מוקדמים גיבשו גישה דתית מורכבת אשר רואה בשותפות עם הציונות החילונית ערך חשוב, מבלי לשאוף לשנות את אופייה. עבור מנהיגי הציונות הדתית היום, כדבריו של הרב רונצקי לעיל, את הציונות החילונית יש להחליף בחילונים מסוגה של איילת שקד, שהם בעצם דתיים "במובן רחב". במסגרת דתית חדשה זו אפשר לאמץ את ערכי הציונות הדתית במקום לקיים מצוות. דגם זה, אשר שואב ככל הנראה השראה מתפיסת החילוניות החלוצית של הראי"ה קוק, אולם מרחיק לכת ממנה, נוטש את הדרישה לפרקטיקה של קיום מצוות ולימוד תורה, ומתמקד ברובד האמונה וההשתייכות הזהותית. הגדרה חדשה זו ליהדות מורכבת מלאומיות מתבדלת וצידוקה הדתי-תורני, ומהזדהות פוליטית עם האליטה העולה בקרב הכיפות הסרוגות. החלפה של מצוות בתחושת זהות, ושל מחויבות דתית אישית בשכבה אליטיסטית שעליה מוטל לקיים מצוינות ערכית זו, היא מהמאפיינים המבדילים את הנצרות (הפרוטסטנטית) מן היהדות המסורתית. לא ייפלא אפוא כי כבר בשלב ראשוני זה של הפצתה קמו לעמדה זו מתנגדים מתוך הזרם התורני בציונות הדתית.⁸¹

בצד זאת, הציבור החילוני והמסורתי המשותף למחנה הדתי-לאומי החדש עשוי אמנם לתרום להגדלת כוחה הפרלמנטרי של מי שירשה את המפד"ל, הבית היהודי, אשר דשדשה בראשית שנות האלפיים סביב אחוז החסימה והתחזקה מאוד מאז. אולם תומכיה החילונים של הבית היהודי מסמנים גם את מידת הצלחתה של המהפכה בהנהגת הציונות הדתית, ששמה לה למטרה להחליף את הציונות ולשנות את אופייה של המדינה מהיסוד. חילונים אלו (או דתיים "במובן הרחב", כהגדרת רונצקי) חיוניים למהפכה לא רק במתן לגיטימציה הולכת ומתרחבת להמרת הצדקתה של הציונות בקרב הציבור; הם גם מקלים את הרחבת השפעתה של הנהגת הציונות הדתית, דרך סוכני משנה לא דתיים המייצגים את מטרותיה.⁸²

לסיכום אזכיר כי מאמר זה אינו עוסק בשינויים סוציולוגיים בציבור הציונות הדתית אלא בתמורות שחלו בסדר היום של הנהגתה. ודאי הוא כי מהפך זה אינו מייצג את עמדותיהם של כלל הציונים-דתיים או אף את תודעתם העצמית. זהו ציבור מגוון

81 כך למשל טוען הרב אבינר (אורח, 2014ב): "יש צורך במפלגה שתאבק כדי שלא תהיה הפקרות ולא יהיה חורבן של הדת במדינה... זה תפקיד שמילאה המפלגה הדתית-לאומית, לדורותיה ולגלגוליה, יותר או פחות טוב, אבל בסך הכול, היא עמדה על המשמר. עתה, זו הפעם הראשונה שלמפלגה זו יש מאוויים אחרים, והעניין של הדת במדינה נעשה שולי ולא מטופל כראוי".

82 מייסד "אם תרצו" ומועמד מטעם הבית היהודי לכנסת, רונן שובל, מגלם יותר מכול את תפקידו של החילוני בשירות הדתיות הלאומית. "המהפכה הציונית השנייה" שהוא מקדם מזה כעשור ממירה ציונות בלאומנות, ומחליפה מחשבה פוליטית בקריאת התנ"ך.

מבחינה דתית, רעיונית ומדינית כאחד.⁸³ רק כרבע ממנו מצביע למפלגת המגזר הדתי-לאומי, הבית היהודי; רובו גם אינו נוטל חלק פעיל בדיונים האידיאולוגיים שנסקרו במאמר זה, כי אם נחשף לתמורה רעיונית זו דרך התקשורת המגזרית או דרך התכנים במערכת החמ"ד שאליה נשלחים ילדיו. עם זאת, בציבור מלוכד מבחינה קהילתית, שלו מערכת חינוך נבדלת ובעלת תכנים עצמאיים, תמורה רעיונית שכזו עשויה להדהד ביתר עוצמה.⁸⁴ אף במנותק מאורחות חייהם ומן הפרקטיקות הפוליטיות של הציבור הציוני-דתי, הנהגתו הפוליטית עברה שינוי עמוק באשר למטרותיה, ולקידומן של מטרות חדשות אלו היא רותמת חלק ניכר מכוחה הפוליטי העכשווי, גם בשם הציבור המזוהה עימה.

83 ראו הערה 21 לעיל.

84 אשר כהן, חוקר הציונות הדתית ומתמודד ברשימת הבית היהודי לכנסת העשרים, ציין בעבר (גרינווד, 2014ב) כי הדינמיקה הפנימית בתוך הציונות הדתית נוטה לחזק את הגורמים הרדיקליים יותר בתוך ציבור זה בהקשרי החרמה דתית: "ברוב המקרים מגיע מיעוט נחוש, שיש להודות שרכיב מסירות הנפש שלו למען העמדות שבו הוא מחזיק, חזק ובולט מול האחרים, שמעלה את התביעה. מולו ניצבים המוני פרטים, רוב דומם ובלתי מאורגן שעייף מהמאבקים ופיתח אדישות ברמה כזו או אחרת. זאת הסיבה שבחינוך הממלכתי הדתי רבים מבעלי התפקידים הבכירים ברמות הניהול והפיקוח משתייכים לזרם החרד"לי או התורני בלי שום פרופורציה למשקלם היחסי בחברה הדתית. הם גם מכתיבים למורות איך וכיצד להתלבש במקרה הטוב או מקבלים לעבודה רק מי שתואם את דרכם במקרה הגרוע יותר".

רשימת מקורות

- אבינר, אלישע, תשס"ה. "מכתב גלוי אל בני הנוער – להתגייס או לא?", באהבה ובאמונה, פרשת כי תצא, יא באלול תשס"ה.
- אברהם, אלי, 2002. "לאיזה צד נוטים העיתונאים: ממצאי מחקר על הקשר בין מידת הריחוק או הקרבה החברתית והאידיאולוגית של עיתונאים לקבוצות באוכלוסייה ובין אופי סיקורן, העין השביעית, 1.3.2002, <http://www.the7eye.org.il/49497>.
- אונא, משה, 1983. בדרכים נפרדות – המפלגות הדתיות בישראל, בחירת דרכן ערב הקמת המדינה והכנסת הראשונה והשנייה, אלון שבות: יד שפירא.
- , תשט"ו. "הצעה לתכנית המפלגה", בשבילי המחשבה והמעשה, תל אביב: מורשת, עמ' 153–174.
- אוריר, יהונתן, 2014א. "הרב דרוקמן נגד הרב אבינר: הפך את בנט לשק חבטות", <http://www.nrg.co.il/online/11/ART2/663/850.html>, 25.12.2014.
- , 2014ב. "הרב אבינר על בנט: הוא חצי-דתי", <http://www.nrg.co.il/online/11/ART2/632/474.html>, 3.10.2014.
- אזולאי, מורן, 2014. "ינון מגל ישורין ברשימת הבית היהודי", <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4608413,00.html>, 28.12.2014.
- איש שלום, בנימין, 1990. הרב קוק: בין רציונליזם למיסטיקה, תל אביב: עם עובד.
- איש שלום, בנימין, ושלוש רוזנברג (עורכים), 1985. יובל אורות – הגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, תל אביב וירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית.
- אלדר, עקיבא, ועדית זרטל, 2004. אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל, 1967–2004, אור יהודה: כנרת.
- אלמוג, עוז, ודוד פז, 2008. "זרמים אידיאולוגיים וסגנונות חיים באוכלוסייה הדתית-לאומית", מוסד שמואל נאמן למדיניות ציבורית, <http://archive.is/ixHGE>.
- אלרן, מאיר, 2005. "השלכות ההינתקות על החברה הישראלית", עדכן אסטרטגי 8(3): 22–27, <https://tinyurl.com/y9efkapu>.
- אמסטרדםסקי, שאול, 2014. "אפליה ממוסדת: תלמידי החינוך הממלכתי-דתי מקבלים הכי הרבה תקציבים", כלכליסט, 4.12.2014, <http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3646702,00.html>.
- אריאל, יעקב, 2015. "עקדת יצחק בפרספקטיבה של הדורות", 929, 19.1.2015, <https://www.929.org.il/page/22/post/702>.
- אריאל, עזריאל, 1994. "האם צדקה הדרך האגודאית?", נקודה 175: 16–19.
- ארן, גדעון, 2013. קוקיזם: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו, ירושלים: כרמל.
- , 1987. "מציאות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרבותו", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- ארנון, ישי, יהודה פרידלנדר, ודב שוורץ (עורכים), 2012. סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- באר, חיים, 1987. עת הזמיר, תל אביב: עם עובד.
- בוארון, אביחי, 2005. "כן. בדוכנים", נקודה 277: 58–63.
- בוכניק, מאור, 2012. "נפתלי בנט: המחאה החברתית הייתה מחאת 'מגיע לי'", <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4324361,00.html>, 25.12.2012.

- בן ארצי, חגי, 1994. "גוש אמונים חדש", **נקודה** 180: 30-35.
- בן-מאיר, יהודה, 2005. "המשבר בקרב ציבור המתנחלים והשלכותיו", **עדכן אסטרטגי** 8(3): 28-31. <https://tinyurl.com/y88j76te>.
- בן נון, יואל, 1984. "בזכות הבטחון והאמונה ובגנות זעקות השבר", **נקודה** 85: 10-13.
- בן נתן, רפאל, 1991. **בתנועה אחת: זכרונות, הגיגים ודברי תורה**, תל אביב: מורשת.
- בן פורת, עדו, 2014. "בנט עונה לנחום ברנע", **ערוץ 7**, 13.12.2014, <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/289158>.
- בן ציון, דויד, 2014. "לא תמיד חייבים משהו חדש", **כיפה**, 15.8.2014, <https://tinyurl.com/yabqo6we>.
- בן ששון, הלל, 2007. "עיון בשיח הכוח העדכני של חוגי הרב קוק על רקע ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון", **אלפיים** 31: 60-99.
- בנט, נפתלי, 2014. סטטוס פייסבוק, 31.05.2014 (נערך מחדש), <https://www.facebook.com/NaftaliBennett/posts/750887611599576>.
- בר לב, מרדכי, 1982. "הישיבה התיכונית ומעורבותה במערכת החינוך הממלכתי-דתי בישראל", **מרדכי אליאב ויצחק רפאל (עורכים), ספר שרגאי: פרקים בחקר הציונות הדתית והעליה לארץ-ישראל**, ירושלים: מוסד הרב קוק, עמ' 206-222.
- בראון, בנימין, 2004. "פולמוס דעת תורה בציונות הדתית בישראל – הרקע, העמדות והמשמעויות", **אשר כהן וישראל הראל (עורכים), הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 422-474.
- ברוך, חזקי, 2008. "הציבור הדתי – האליטה הפטריוטית", **ערוץ 7**, 20.1.2008, <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/170823>.
- בת יהודה, גאולה, תשמ"ה. **איש המאורות: רבי יצחק יעקב ריינס**, ירושלים: מוסד הרב קוק.
- גארב, יהונתן, 2004. "צעירי המפד"ל ושורשיו הרעיוניים של גוש אמונים", **אשר כהן וישראל הראל (עורכים), הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 171-200.
- גולדפינגר, רבקי, 2008. "הרבנית נריה: הפער בין עולם הערכים של הציבור הכללי לבין ערכי הציבור שלנו גדל והולך", **המזר**, 25.1.2008, <http://www.datili.co.il/index.php?id=16736>.
- גורני, יוסף, 2001. "משה אונא: האידיאליסט הפשרן", **אליעזר דון יחיא (עורך), בר-אילן – ספר השנה למדעי היהדות והרוח כח-כט**, עמ' 233-250.
- גייגר, יצחק, 2013. "האליטה הרבנית לאחר ביצוע תכנית 'ההתנתקות': קיום לצמיחתה ולמאפייניה", **משה רחימי (עורך), מנהיגות והנהגה**, אלקנה ורחובות: מכללת אורות ישראל, עמ' 42-79.
- , 2002. "הציונות הדתית החדשה", **אקדמות** יא: 51-77.
- גליק, יאיר, 2014. "מכת עלוני השבת", **ערוץ 7**, 13.5.2014, <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/276121>.
- גרוס, זהבית, 2012. "קול 'כתום' וידיים 'כחול לבן': לאומיות ציונית-דתית קרועה בעידן של אי-ודאות", **ישי ארנון, יהודה פרידלנדר ודב שוורץ (עורכים), סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 91-118.
- , 2003. "תפקידיו החברתיים של החינוך הממלכתי דתי", **אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית: היבטים רעיוניים**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 129-186.

גרינבוים, נתן, 1999. "החינוך הממלכתי דתי במעבר לשנות האלף השלישי", שמחה רז (עורך), **קובץ הציונות הדתית**, ב, ירושלים: הסתדרות המזרחי, הפועל המזרחי, המרכז העולמי, עמ' 292-304.

גרינווד, חנן, 2014א. "הרב ליאור: על תקומה לפרוש מן הבית היהודי", **כיפה**, 13.12.2014, <http://www.kipa.co.il/now/59956.html>.

---, 2014ב. "פרופסור אשר כהן: הציונות הדתית מתיישרת על פי הצד החרד"לי", **כיפה**, 23.11.2014, <http://www.kipa.co.il/now/59630.html>.

דגן, מתתיהו, 2006. **החינוך הציוני הדתי במבחן הזמן והתקופה: חמישים שנות החינוך הממלכתי הדתי בישראל**, ירושלים: משרד הביטחון ומכללת ליפשיץ.

דון יחיא, אליעזר, 2005. "דמוקרטיה והלכה בקבלת החלטות מדיניות: מגמות בציונות הדתית על רקע פולמוס ההתנתקות", **אקדמות** טז: 11-22.

---, 2004. "מנהיגות ומדיניות בציונות הדתית – חיים משה שפירא, המפד"ל ומלחמת ששת הימים", אשר כהן וישראל הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 129-159.

הדרי, יונה, 2003. "מלחמת ששת הימים – שתי תגובות: תנועת העבודה והציונות הדתית הלא-משיחית", אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: היבטים רעיוניים**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 259-322.

הולצר, אלי, 2009. **חרב פיפיות בידם: אקטיביזם צבאי בהגותה של הציונות הדתית**, ירושלים ורמת גן: מכון שלום הרטמן והפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן.

---, תשס"א. "גלגולו של רעיון 'שלוש השבועות' בהגותו של הזרם הציוני-דתי", **דעת** 47: 129-145.

הלוי, חיים דוד, תשל"ט. "דבריו האחרונים של בן ציון מאיר חי עוזיאל", **תולדותיו ומפעלו הספרותי של מרן הרב ב"צ מאיר חי עוזיאל זצ"ל**, ירושלים: אמרי פי, עמ' 63-64.

הלינגר, משה, תשס"ה. "הרב יצחק יעקב ריינס – מניח התשתית להגות אורתודוקסית מודרנית ציונית", **דרך הרוח** א: 349-374.

---, 2000. "התנועה הציונית-דתית בפתח המאה ה-21, בין גסיסה לבין תחייה אפשרית", **אקדמות** י: 7-61.

הסכם קואליציוני, 2013. "הסכם קואליציוני לכינון הממשלה ה-33 למדינת ישראל", 15.3.2013, http://main.knesset.gov.il/mk/government/documents/Coalition2013_1.pdf.

הראל, ישראל (מנחה), 1995. "דווקא כן התנחלנו בלבבות", **נקודה** 187: 14-27.

הרמן, תמר, גלעד בארי, אלה הלר, חנן כהן, יובל לבל, חנן מוזס וקלמן נוימן, 2014. **דתיים? לאומיים! המחנה הדתי לאומי בישראל 2014**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ויסטון, משה, 2016. "מה הציבור הסרוג אוהב לקרוא?", **כיפה**, 10.11.2016, <https://tinyurl.com/y9u2pnek>.

זילברמן, יוסי, 2014. "בנט יהיה שר אוצר, או חוץ או ביטחון", **מאקו**, 13.12.2014, <https://tinyurl.com/y9zlar9t>.

זיתון, יואב, ומורן אזולאי, 2014. "כל החורים בחוק הגיוס", **ynet**, 21.2.2014, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4490856,00.html>.

זלבה, מיכאל, 2017. "דמוגרפיה של הדתיות: תהליכי חילון בציבור הדתי והמסורתי", **חותם**, <http://www.chotam.org.il/media/37347/demography-of-religiosity.pdf>.

חלמיש, יעקב, 1994. "להציל את הציונות מעצמה", **נקודה** 175: 50-52.

חסון, ניר, 2005. "אנשי ההר נגד אנשי החול", **הארץ**, 3.8.2005, <http://www.haaretz.co.il/misc/1.1032861>

כהן, אשר, 2015. "משהו חדש מתחיל": הבית היהודי בבחירות 2013 כמפלגת מחנה פתוחה", בתוך: מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל 2013**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 255-282.

---, 2005א. "הציונות הדתית, ההתנתקות והשבר – לאן?", **אקדמות** טז: 23-29.

---, 2005ב. "משיח רוכב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים 1955-1975 – ביקורת על ספרה של יונה הדרי", **מגמות** 4: 779-783.

---, 2004. "ראשית צניחת גאולתנו – דעיכת הציונות הדתית במאבק על הזהות היהודית במדינת ישראל והשפעותיה לעתיד", אשר כהן וישראל הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 364-385.

---, 2002. "הלכה ומדינה, 'דעת תורה' ופוליטיקה: זיקות גומלין בין מנהיגות דתית ופוליטית במפלגות הדתיות", מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר – דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 435-451.

---, 1998. **הטלית והדגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

כהן, אשר, וישראל הראל (עורכים), 2004. **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני.

כהן, אשר, ומנחם לזר, 2017. "מפלגת שלטון מול מפלגה השואפת להנהגה: הליכוד והבית היהודי בבחירות 2015", מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 81-102.

כהן, גאולה, 1967. "הגריד סולובייצ'יק: שיקולים בטחוניים ומדיניים יכריעו בענייני השטחים", **הצופה**, 24.10.1967.

לאו, בנימין, 2005. "מדוע לא נענתה תפילתנו?", **נקודה** 284: 16-21.

לביא, יוני, 2014. "מה הבשורה שלנו?", **מילה טובה**, 6.3.2014, <https://tinyurl.com/y7327v9x>.

לוי, דליה, תשס"ו. "היסטוריה ומשיחיות בהגותם של הרב קוק וד"ר יצחק בריאר", **דעת** 57-59: 313-332.

ליבוויץ, ישעיהו, 1954. "ראשי-פרקים לבעיית דת ישראל במדינת ישראל", **תורה ומצוות בזמן הזה**, תל אביב: מסדה, עמ' 131-134.

---, 1951. "השבת במדינה – כבעיה דתית", **בטרם** קכח.

ליס, יהונתן, 2015. "בנט מקצין את הקמפיין נגד המחנה הציוני ומציג: 'סרטון חמאס' של יוסי יונה", **הארץ**, 21.1.2015, <http://www.haaretz.co.il/news/elections/1.2546690>.

---, 2013. "הבית היהודי: נטיל וטו על חוק מתן נקודות זיכוי להורים הומואים", **הארץ**, 2.12.2013, <http://www.haaretz.co.il/news/politi/premium-1.2180163>.

ליס, יהונתן, ויאיר אטינגר, 2013. "חוק הגיור אושר בוועדת השרים, בתמיכת הבית היהודי", **הארץ**, 3.11.2013, <http://www.haaretz.co.il/news/politi/1.2156058>.

מוזס, חנן, 2009. "מציונות דתית לדתיות פוסט מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רבין", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן.

מלמד, זלמן ברוך, תשס"ה. "היחס לצבא ולמדינה בעקבות הגירוש", **ישיבה**, יד באלול תשס"ה, <http://www.yeshiva.org.il/midrash/4072>.

- מערכת כיפה, 2013. "הרב שפירא: ההשתלבות בחברה הישראלית מפוררת את ההלכה", **כיפה**, 3.7.2013, <http://www.kipa.co.il/jew/52384.html>.
- נהוראי, מיכאל צבי, 1989. "למהותה של הציונות הדתית: עיון במשנותיהם של הרב ריינס והרב קוק", **בשבילי התחייה** ג: 25–28.
- נחשוני, קובי, 2010. "הרב לבנון: רב מחויב לתורה, לא לדמוקרטיה", <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3969208,00.html>, 14.10.2010, ynet.
- סבתו, עוזיאל, ונריה רוזנברג, תשע"ה. "רב הבית – ראיון עם הרב חיים דרוקמן", **ישראלי** 688.
- סגל, ארנון, תשע"ה. "את המהפכה התודעתית של הצבא עלינו לחולל גם בחברה הישראלית – ראיון עם הרב אביחי רונצקי", **עולם קטן** 478.
- סדן, אלי, תשע"ו. **מי את הציונות הדתית? שו"ת (shoot) מימין ומשמאל**, עלי: ישיבת בני דוד, זמין גם בקישור http://www.bneidavid.org/DocsUpload/010270/Doc_10270.pdf.
- סמוטריץ', בצלאל, 2014. "מגיע לעם ישראל שנקבל יותר", **בשבע** 600, 3.7.2014, <https://en.calameo.com/read/0016608025b16ac517ae8>.
- סרגוסי, שלומי, 2013. "בין כוחות משיכה מנוגדים: החינוך הממלכתי-דתי בין הלכה לדמוקרטיה", דן אבנון (עורך), **חינוך אזרחי בישראל**, תל אביב: עם עובד, עמ' 202–235.
- סתיו, אריה, 1990. "גוש אמונים – תנועה במצוקה", **נקודה** 144: 26–29.
- עולם קטן, תשע"ה(א). "אנחנו כבר לא יכולים להישאר קטנים – ראיון עם הרב זלמן מלמד", **ערוץ 7**, 9.3.2015, <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/294260>.
- עולם קטן, תשע"ה(ב). "מדוע טרם היה כאן ראש ממשלה דתי ובמי זה תלוי", מאמר מערכת, **עולם קטן** 476.
- ענברי, מוטי, 2007. "פוסט-ציונות במחנה הדתי-לאומי: המקרה של תנועת 'מנהיגות יהודית'", **תרבות דמוקרטית** 11: 117–150.
- פולק, אורי, 2012. "הרב מלמד: מצבנו הכלכלי מצוין, תפסיקו להתפנק ולהתלונן", **כיפה**, 16.5.12, <http://www.kipa.co.il/now/48399.html>.
- , 2011. "הרב אליהו: אל תתפתו לצדק חברתי בלי אמונה", **כיפה**, 25.8.2011, <http://www.kipa.co.il/now/46019.html>.
- פיירה, מיכאל, 2002. **שתי מפות לגדה: גוש אמונים, שלום עכשיו ועיצוב המרחב בישראל**, ירושלים: מאגנס.
- פינקלשטיין, אריאל, 2012. **החינוך הממלכתי-דתי: תמונת מצב, מגמות והישגים**, תל אביב: נאמני תורה ועבודה, זמין גם בקישור <http://www.toravoda.org.il/files/chinuch%20dati.pdf>.
- פיקאר, אריאל, 2009. "מעמד הנכרי במדינת ישראל בפסיקת רבני הציונות הדתית", **ראשית** 1: 187–208.
- פרסיקו, תומר, 2015. "הפרטת הדת וקידוש האומה: קריסת הקולקטיביזם הציוני ותולדותיה", **אקדמות** ל: 15–28.
- קוק, אברהם יצחק הכהן, תרפ"ד. **אורות התשובה**, ירושלים: מוסד הרב קוק.
- קיל, יהודה, תשל"ז. **החמ"ד: שורשיו, תולדותיו ובעיותיו**, ירושלים: משרד החינוך והתרבות, אגף החינוך הדתי.
- קמינצקי, יגאל, תשס"ה. **מהתנתקות להתחברות, שאלות ותשובות בענייני השעה**, נווה דקלים: ועד רבני גוש קטיף.

- קמפינסקי, אהרון, 2012. "התארגנות רבנים בציונות הדתית: המקרה של 'חבר הרבנים'", ישי ארנון, יהודה פרידלנדר ודב שוורץ (עורכים), **סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 121–143.
- קפלן, אלי, תשע"ה. "האמת על פעילות דת ומדינה בהנהגת הבית היהודי במושב האחרון", **עולם קטן** 478.
- קפלן, קימי, 2017. "חקר החברה היהודית הדתית בישראל: הישגים, החמצות ואתגרים", **מגמות נא**: 207–250.
- , 2006. "עלוני פרשת השבוע בחברה היהודית האורתודוקסית", משה סלוחובסקי ויוסף קפלן (עורכים), **ספריות ואוספי ספרים**, ירושלים: מרכז שזר, עמ' 447–482.
- קרוב, זאב, 2007. "על מועצת יש"ע לעבור לקו הסברה שמשדר ערכים ולא סכנה ביטחונית", **בשבע** 268, 22.11.2007, <http://www.inn.co.il/Besheva/Article.aspx/7015>.
- , תשס"ה. "נזכור ולא נתבלבל – זו מדינת ישראל שלנו!", **באהבה ובאמונה**, ו באלול תשס"ה.
- קשתי, אור, ויעל געתון, 2011. "אינדוקטרינציה דתית במקום מסע ישראלי", **הארץ**, 11.3.2011, <https://www.haaretz.co.il/news/education/1.1166274>.
- רביצקי, אביעזר, 1994. **הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל**, תל אביב: עם עובד.
- רוזן, ישראל, תשס"ה. "כניעה, דגל לבן, 'קריעה' וגלות", **שבתון**, כג בתמוז תשס"ה.
- רוזנק, אבינועם, 2013. **סדקים: על אחדות ההפכים, הפוליטי ותלמידי הרב קוק**, תל אביב: רסלינג.
- , 2012. "הלכה, אגדה ונבואה בתורת ארץ ישראל לאור 'אחדות ההפכים' במשנת הראי"ה קוק", אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: אישים ושיטות**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 261–287.
- , תש"ס. "ההלכה הנבואית והמציאות בפסיקתו של הרב קוק", **תרביץ** סט: 591–618.
- רוט, ענת, 2014. **לא בכל מחיר: מגוש קטיף עד עמונה, הסיפור מאחורי המאבק על ארץ ישראל**, תל אביב: ידיעות ספרים.
- רוטנברג, חגית, 2005. "גיוס כללי", **בשבע** 132, 24.2.2005.
- רזדינר, עמיחי, תש"ע. "המשפט העברי בין 'לאומי' ל'דתי': הדילמה של התנועה הדתית-לאומית", **מחקרי משפט** 1: 91–178.
- רם, אורי, 2005. **הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים**, תל אביב: רסלינג.
- רענן, צבי, 1980. **גוש אמונים**, תל אביב: ספרית פועלים.
- רצבי, שלום, 2012. "לשאלת שיתוף הפעולה עם חילונים ותפקידה של 'המזרחי' בהגותו של הרב יוסף דוב סלובייצ'יק", ישי ארנון, יהודה פרידלנדר ודב שוורץ (עורכים), **סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 35–66.
- שגיא, אבי, ודב שוורץ, 2003א. "בין חלוציות ללימוד תורה: זווית אחרת", אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: היבטים רעיוניים**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 73–77.
- (עורכים), 2003ב. **מאה שנות ציונות דתית א-ג**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- שוורץ, דב, 2013. "רבנות, דמוקרטיה, פוליטיקה", **דעות** 60, <https://tinyurl.com/y59qk2ap>.
- , 2012. "הציונות הדתית כתופעה תרבותית – מבוא", ישי ארנון, יהודה פרידלנדר ודב שוורץ (עורכים), **סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' ט-כ.

---, 2010. "הציונות הדתית על פרשת דרכים: מהרחבת אופקים לפינוי ישובים", דבורה הכהן ומשה ליסק (עורכים), **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל**, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר הציונות ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 177-212.

---, 2004. "מראשית הצמיחה להגשמה", אשר כהן וישראל הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 24-134.

---, 2003. **הציונות הדתית: תולדות ופרקי אידיאולוגיה**, תל אביב: משרד הביטחון.

---, תשנ"ח. "הגות ציונית דתית נגד הציונות הדתית: הערות והרהורים על משנתו של אליעזר גולדמן", דעת 41: 47-55.

שטרן, אריה, 1994. "להפסיק לבכות ולהתחיל לעשות", נקודה 179: 31-35.

שלג, יאיר, 2007. **המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים ביש"ע: הינתקות 2005 כמקרה מבחן**, מחקר מדיניות 72, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

---, 2006. "פעם הייתה מפד"ל, מי זוכר?", **הארץ**, 17.2.2006, זמין גם בקישור <http://news.walla.co.il/item/861334>.

שלמון, יוסף, תשס"ו. **אם תעירו ואם תעוררו: אורתודוקסיה במצרי הלאומיות**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

שפירא, יוסף, 2012. "הרב יצחק יעקב ריינס – מייסדה של הציונות הדתית: הלכה, הגות, מעשה", אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: אישים ושיטות**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 381-408.

שקדיאל, לאה, וצור ארליך, 2010. "היפרד נא מעלי: גבולות הגזירה של הציונות הדתית", **דעות** 46.

Festinger, Leon, Henry W. Riecken, and Stanley Schachter, 1956. *When Prophecy Fails: A Social and Psychoanalytical Study of a Modern Group that Predicted the Destruction of the World*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Pargament, Kenneth I., 1997. *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*, New York: Guilford Press.

Pogge, Thomas, 1997. "Group Rights and Ethnicity", in Ian Shapiro and Will Kymlicka (eds.), *Ethnicity and Group Rights*, Nomos Volume XXXIX, New York: New York University Press, pp. 187-221.

יותר אשראי, יותר מעקב, יותר משטור: עיצוב משטר נתוני האשראי בישראל

ענבר מזרחי-בורכוביץ

ביה"ס ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית, האוניברסיטה העברית

דוד לוי-פאור

המחלקה למדע המדינה וביה"ס ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית,
האוניברסיטה העברית

תקציר

מאמר זה מנתח את עיצוב משטר נתוני האשראי בישראל בשני העשורים האחרונים, ואת התהליך הפוליטי והניסיונות המתמשכים שהובילה המדינה להרחבת מנגנוני המערכת לשיתוף מידע פיננסי של יחידים בין גופים במערכת הבנקאית. תהליך זה, שהגיע לשיאו עם חקיקת חוק שירות נתוני אשראי, התשע"ו-2016, הוביל לבנייתו של משטר שבו נתון כוח רב בידי גופים פוליטיים ומסחריים, המורשים כעת לאסוף מידע אישי של אזרחים, לדרג אותו ולהשתמש בו לצורכיהם. התהליך אינו מובל בידי המגזר הפיננסי וגם אינו תוצאה של כניסתן של טכנולוגיות חדשות לשוק, אלא מובל בעיקרו בידי שחקנים מדינתיים ומתוך קונפליקט בין מרכזי עוצמה בתוך המדינה. בתהליך זה המדינה מקדמת באופן פעיל את התפתחותם של שווקי האשראי הצרכני, וממשיכה בבנייה ובטיפול של שוק ההון המקומי. כך ממשיכה מדינת ישראל את מורשת הפיתוח הקפיטליסטי מלמעלה ובד בבד את התרבות הפוליטית האטטיסטית, ששורשיהן בשני העשורים הראשונים של המדינה. בשונה ממתכונת הקפיטליזם אשר רוסן בידי עקרונות לאומיים וסוציאל-דמוקרטיים בשנות החמישים והשישים, משטר נתוני האשראי החדש משקף קפיטליזם אטטיסטי עם עקרונות נאו-ליברליים: משטר של קידום תחרות מלמעלה, הימנעות משיפוט ערכי של תרבות הצריכה באשראי ובה בעת גם התגברות יכולות המעקב והמשטור של המדינה ושל ארגונים גדולים כלפי אזרחים, תוך דירוגם ועיצוב בחירותיהם.

...

טכנולוגיות מידע מאפשרות איסוף ועיבוד של מידע אישי של יחידים, וסחר במידע כזה, בהיקפים שלא היו דוגמתם בעבר. טכנולוגיות אלו מתפתחות בקצב מהיר ונעשות נגישות, זולות ונפוצות בתחומי חיים שונים, למטרות טובות וטובות פחות. במחקר זה אנו בוחנים את ההתמודדות הפוליטית והחברתית עם טכנולוגיות אלו ואת השימוש בהן לעיצוב "אזרחות טובה" וכלכלה ניאוליברלית, על מחיריה בדמות קידום תרבות של חיים באשראי. נראה כיצד המדיניות הציבורית בישראל מְבַנֶה כלכלה ואזרחות ניאוליברליות בתוך הקשר תרבותי שהוא אטטיסטי וא-ליברלי, וכחלק מההתעצמות של יכולות הפיקוח והמשטור של המדינה מצד אחד ושל גורמים עסקיים מהצד האחר. כדי להציע פרספקטיבה רחבה ולהבין משטרי מדיניות ותהליכים שמתנהלים במידה רבה מאחורי דלתיים סגורות, אנו מנתחים את תהליכי המדיניות לאורך כמעט שני עשורים, עד לחקיקת חוק נתוני אשראי בשנת 2016.

משטרי נתוני אשראי הם אוסף הכללים, המוסדות, השחקנים והכלים הטכנולוגיים שמאפשרים קבלת החלטות פיננסיות ואחרות לגבי יחידים באמצעות ניתוח נתונים פיננסיים עליהם. המשטרים מבוססים על טכנולוגיות מידע המאפשרות איסוף מידע באופן מהיר, זול ובלתי מוגבל, וכן הסתמכות על אלגוריתמים בקבלת החלטות. הנתונים נאספים על ידי גורם שלישי, ציבורי או מסחרי, שאינו נותן האשראי של הלקוח. המידע שנאסף ניתן לעיבוד באמצעות אלגוריתמים אוטומטיים המייצרים דירוג המשמש את נותני אשראי בהערכת יכולת הפירעון של הלקוח ורמת הסיכון הפיננסי שלו, ובהחלטה לגבי המחיר והתנאים שבהם יוקצה האשראי. השימוש במערכות נתוני אשראי עשוי להתרחב לתחומים אחרים שאינם נוגעים לתחום הפיננסי, למשל בקבלה לעבודה, בהשכרת דירה או במכירת ביטוח, מתוך תפיסה שהמידע והדירוג מעידים כביכול על תכונות אישיות כגון אחריות, רצינות, אמינות ועוד (Klein, 1992). השימוש במערכות אלו, כמו גם השימוש במערכות בינה מלאכותית, נעשים מרכזיים יותר בחיינו, ובהתאמה גוברת ההשפעות וההשלכות שלהן על החברה ככלל ועל האדם בפרט (neil, 2016'0).

בשנים האחרונות מתחזקת המגמה של עיצוב משטרים משוכללים יותר של נתוני אשראי בידי מדינות וחברות עסקיות, באמצעות הכללה של אזרחים רבים יותר במשטר והתרת חסמים המגבילים אותו, למשל הרחבת סוג המידע שאפשר לאסוף או הארכת משך הזמן שבו אפשר להחזיקו. תהליכים כאלה מקודמים בימים אלו באוסטרליה, באירלנד, בסין ובמדינות רבות אחרות. דירוגים פיננסיים מעוצבים ומושלמים גם באמצעות דירוגים "חברתיים" המבוססים על נתונים שאינם פיננסיים, דוגמת דוחות תנועה, פרופיל חברים ברשתות חברתיות, פרופיל קניות וגלישה ברשת וכדומה (Mierzewski and Chester, 2012; Citron and Pasquale, 2014; Hurley and Adebayo, 2016). משטרי נתוני אשראי משוכללים שכאלה מתפתחים בקצב מהיר בין היתר משתי סיבות חשובות. ראשית, הטכנולוגיה מאפשרת את ההתפתחות המואצת של מערכות המחשוב והאינטרנט, שהפכו את השימוש במערכות נתוני עתק

ובמתודות של כריית נתונים לזולות ונגישות (Zarsky, 2002). שנית, מצד המוטיבציה, ההתפתחות והצמיחה של שוק האשראי ליחידים מגבירות את העניין והצורך בדירוג אשראי ליחידים כדי להגדיל את רווחי נותני האשראי מצד אחד (Ferretti, 2017); והצד השני (Rona-Tas, 2017) ואת יכולות המעקב והמחקר של המדינה ושל עסקים מהצד האחר (Fourcade and Healy, 2017). עם זאת, מאפייני המשטר משתנים ממדינה למדינה, והסיבות המזכרות למעלה מתורגמת אחרת במדינות שונות בהתאם לתנאים הפוליטיים, הכלכליים והטכנולוגיים בהן ולמורשת המוסדית שלהן. המסגרות החוקיות שקובעות כיצד ייאסוף המידע, כיצד יתורגם למונחים סטטיסטיים ובאילו תנאים יהיה אפשר להשתמש בו הן מגוונות ונבדלות זו מזו במידת ההגנה שהן מקנות לאזרח מפני פגיעה באינטרס הצרכני, ומפני תיוג כלכלי, סיווג, אפליה ומשטור התנהגותו על ידי שחקנים עסקיים.

תהליך עיצוב המדיניות שהוביל לשינוי משטר נתוני האשראי בישראל עבר דרך שלוש יוזמות מדיניות המתפרסות על פני כמעט שני עשורים: חוק שירות נתוני אשראי, התשס"ב-2002; הסדר "תעודת הזהות" הבנקאית משנת 2013; וחוק נתוני אשראי, התשע"ו-2016. במרכז המאמר ניצבות שתי שאלות: מדוע וכיצד נבנה ועוצב משטר נתוני האשראי בישראל? כפי שנראה, המשטר שהוקם בישראל עם חקיקת חוק נתוני אשראי בשנת 2016 מרחיב את פרקטיקות איסוף המידע ודירוג האזרחים ומטיל עליהן הגבלות מינימליות בלבד. אמנם איסוף המידע הורחב ומערכת דירוג לאומית ומקיפה הוכנסה לשימוש, אולם השימוש החוקי במידע צומצם לתחום הפיננסי בלבד ומוגבל בתחומים אחרים (לדוגמה בשכירת דירה). בניגוד למדינות אחרות, פיתוח משטר נתוני האשראי בישראל אינו מובל בידי המגזר הפיננסי ואפילו לא בידי הטכנולוגיה, שאינה אלא כלי מאפשר; השינוי כולו מובל בידי שחקנים מדינתיים, והסתיים בניצחון חלק מהשחקנים המדינתיים על אחרים. מעורבותה של המדינה בקידום המשטר הולכת וגדלה עם השנים, ובניגוד לשנותיו הראשונות של המשטר, שבהן תפקיד המדינה התמצה בהסרת הכבלים והמגבלות החוקיות שהפריעו לפיתוחו (בעיקר באמצעות שינוי חוק הגנת הפרטיות), כיום מעורבותה של המדינה נעשית מהותית יותר; המדינה משקיעה מתקציבה בהקמת התשתיות הטכנולוגיות הנחוצות להפעלת המשטר, שוכרת חברות פרטיות שיפעלו מטעמה להספקת פונקציות המשטר והיא עצמה לוקחת חלק מרכזי יותר בהפעלת מנגנוניו. בתהליך זה המדינה מקדמת באופן פעיל את התפתחותו של שוק האשראי הצרכני, לכאורה כאמצעי לקידום תחרות וצמיחה כלכלית.

תהליך דומה מתרחש בתחומים נוספים בכלכלה הישראלית, שבהם המדינה מצמיחה את הקפיטליזם הפיננסי ובה בשעה מעצבת אותו בדמותה (Maron and Shalev, 2017). התערבות ממשלתית מסוג זה היא סוג אטטיסטי וא-ליברלי של "קפיטליזם רגולטורי" – קפיטליזם הנסמך על רגולציה כאמצעי לקדם ולכוון שוק, להסדיר חדשנות טכנולוגית, לטפל בריכוזיות, למנוע סיכונים סביבה, לקדם מטרות

חברתיות ובאופן כללי ליצור מערכת של מסחור מתמשך של צורות חיים (Levi-Faur, 2005). במובן זה המדינה הישראלית ממשיכה את מורשת הפיתוח הקפיטליסטי "מלמעלה" ואת התרבות הפוליטית האטטיסטית ששורשיהן בשני העשורים הראשונים של המדינה (Levi-Faur, 1998). בשונה מהקפיטליזם של שנות החמישים והשישים, אשר רוסן בידי עקרונות לאומיים וסוציאל-דמוקרטיים, משטר נתוני האשראי החדש משקף קפיטליזם ניאוליברלי, ובה בעת גם התחזקות של יכולתם של המדינה ושל ארגונים גדולים לעקוב אחר אזרחים ולמשטר אותם, תוך דירוגם ועיצוב בחירותיהם.

במחקר נעשה שימוש במתודה של ניתוח תהליך המדיניות (process-tracing), כפי שמשקף במקרה בוחן, לשם בחינת הסברים תיאורטיים (Beach theory testing) (and Pedersen, 2013). המחקר מתבסס על ניתוח מסמכי מדיניות וראיונות עומק עם קובעי מדיניות. לצורך המחקר נאספו מסמכים ודוחות ממשלתיים, פרוטוקולים של דיונים פנימיים ושל ישיבות ועדת הכלכלה וניירות עמדה של השחקנים. כמו כן נערכו עשרה ראיונות עומק עם קובעי מדיניות בתחום הרגולציה הפיננסית, ועם נציגי הדרג הבירוקרטי ורגולטורים ממשד המשפטים, ממשד ראש הממשלה, מהרשות להגבלים עסקיים, מבנק ישראל וממשרד האוצר. החלק הראשון של המאמר יציג את מאפייניו של משטר נתוני אשראי כמערכת של עיקוב ומשטור; בשלושת הפרקים הבאים יסקר תהליך המדיניות באמצעות ניתוח שלושה מקרים של עיצוב המסגרת הרגולטורית והחוקית של המשטר; בפרק החמישי ייבחנו הסברים שונים להבנת התהליך; והפרק השישי יציג את הסיכום והמסקנות של המחקר.

▲ א. משטרי נתוני אשראי: מסגרת אנליטית

ארגונים מדינתיים ופרטיים הפעילו מערכות של איסוף מידע פיננסי על אזרחים עוד בטרם המצאתן של מערכות המחשוב והטכנולוגיות המתקדמות לאיסוף מידע ועיבודו (Regan, 1995). כבר במאה התשע-עשרה השתמשו מדינות מערב אירופה בשיטות מעקב לצורך הנפקת דרכונים והענקת פנסיות. במאה העשרים, מנגנוני מדינת הרווחה באירופה ומנגנוני גביית המס בארה"ב אפשרו איסוף מידע שיטתי על רוב האוכלוסייה. כמו כן, עד אמצע המאה העשרים נכללו רוב משקי הבית המשתייכים למעמד הבינוני בארה"ב במאגרי המידע של סוכנויות נתוני האשראי הפרטיות, וברוב המדינות נבנו מערכות לאיסוף מידע כחלק ממערך רישיונות הנהיגה והתפתחות מערכות האכיפה והמשפט (Rule, 2007). מאז המחצית השנייה של המאה העשרים חל גידול בהיקף טכנולוגיות המעקב שפותחו, בתחומים שבהם נעשה בהן שימוש ובמספר האנשים שאחריהם מתבצע המעקב (Galič, Timan and Koops, 2017). כיום הטכנולוגיה מאפשרת לאסוף מידע ולשמור אותו באופן פשוט, זול וללא כל מגבלת מקום או זמן. כמו כן התפתחו טכנולוגיות של כריית מידע וגבר השימוש בכלים סטטיסטיים

ובאלגוריתמים מתוחכמים לעיבוד מידע ולהפקתו מתוך מאגרי נתונים (Regan, 1995; Zarsky, 2002).

הספרות המחקרית עוסקת רבות בהשפעות ובהשלכות החברתיות של מעקב מסוג זה. היכולת לשכלל ולפשט את טכניקות המעקב והפיקוח אחר האדם ולהגדיל את היקף המידע המוחזק במאגרים מאפשרת פלישה למרחב האישי של הפרט וחושפת אותו בפני גורמים זרים (Stadler, 2009). ככל שמערכות המעקב מתפתחות ונעשות נפוצות הולכת ומתבססת הטענה כי יש צורך להתייחס להשלכות הנוספות שיכולות להיות להן, מעבר לפגיעה בפרטיות (Gotlieb, 1996; Haggerty and Ericson, 2006). מערכות המעקב התפתחו כמערכות "מעקב המוני", ולא רק שנאסף ונאגר בהן מידע רב על הפרט, אלא הן אף יוצרות הזדמנויות חיים וקובעות מה יהיה מרחב אפשרויות הפעולה של האדם ואילו מגבלות יחולו עליו בהתנהלותו מול ארגונים מדינתיים ועסקיים (Rule, 2007). טכנולוגיות לעיבוד מידע מאפשרות לבצע מניפולציות בנתוני מידע ולייצר מהם ידע לכאורה מדעי ואובייקטיבי (Neil, 2016'). כלים אלו יוצרים הבחנות בין קבוצות שונות באוכלוסייה, וכך נבנות מערכות המעקב כמערכות לסיווג ולקטלוג חברתי (Lyon, 2003; Johnson and Wayland, 2010; Fourcade and Healy, 2013). מעבר לכך, שיטות המעקב המודרניות מאפשרות לחזות ולשנות התנהגות אנושית וכך לשלוט בפרטים, ובכך הן מאיימות על זכותו של האדם להגדרה עצמית ומנוגדות ניגוד מוחלט לערכים ולעקרונות הדמוקרטיים (Zuboff, 2015). בכל מערכות המעקב מכניזם הפעולה דומה, וכולל הקמת מערכות טכנולוגיות לאיסוף נתונים ועיבודם לשם הפיכתם לידע שימושי ובעל ערך (Goold and Neyland, 2009).

משטרי נתוני אשראי הם מערכות מעקב בתחום הפיננסי. הם נפוצים במדינות רבות, מפותחות וגם מתפתחות, ומופעלים על ידי סוכנויות פרטיות ומדינתיות. שירותי מידע ומעקב בתחום הפיננסי התפתחו כזירה עסקית מבוקשת ורווחית; מדובר בתופעה גלובלית, ולראיה – כמה חברות מידע פיננסי החלו להיסחר בשווקי המסחר הבינלאומיים (Miller, 2003; Jentzsch, 2007). המחקר האמפירי בתחום עסק עד כה בעיקר בתחום הכלכלי, והתמקד בהשפעות המקרו-כלכליות של מערכות שיתוף בנתוני אשראי. במסגרת תחום מחקר זה טרם הוכח קשר בין קיומן של מערכות שיתוף מידע והיכולת לנבא התנהגות אנושית (Ferretti, 2017), וכן לא נדונה עדיין שאלת ההשפעה של מערכות לשיתוף נתוני אשראי על אוכלוסיות ממעמד כלכלי נמוך ועל היבטים של צדק חברתי (Ferretti, 2008). כמו כן, המחקר ההשוואתי בתחום חסר הבנה עמוקה יותר לגבי האופן שבו משטרים במדינות שונות נבדלים מבחינת האפקטיביות של הסדרי הפיקוח על איסוף מידע, דירוג אזרחים ושימוש במידע, וכן מבחינת ההגנה שמדינות אלה מספקות מפני פגיעה בזכויות האזרח. זאת אף שמחקרים במדעי החברה ודוחות ממשלתיים מצביעים על כך שבמדינות שבהן הפיקוח על פרקטיקות המשטר הוא רופף ושחקני השוק מסוגלים לחדור לחייהם של האזרחים ולהשפיע עליהם באמצעות גישה

למידע רגיש ואישי, השכיחות של בעיות של אבטחת מידע גבוהה יותר וכך גם השכיחות של טעויות בדוחות ובדירוג (Unterreiner et al., 2013; Mahoney, 2014). במשטרים אלו אוכלוסיות חלשות סובלות מתיוג, מאפליה ומהדרה חברתית (Fourcade and O'Neil, 2013; Healy, 2017; Rona-Tas, 2016; Neil, 2016). אחת הדרכים שבאמצעותן אנו מציעים לבחון את ההשפעות החברתיות של המשטר היא הבחנה בין שלושה תת-משטרים המרכיבים את מדיניות נתוני האשראי:

1. תת-משטר איסוף המידע: קובע את הכללים לאיסוף, לניתוח ולאחסון של נתונים אישיים ופיננסיים לגבי אזרחים על ידי גורם שלישי המתווך בין הצרכן לנותן השירות.
 2. תת-משטר הדירוג: קובע את הכללים החלים על הגופים המדרגים את האזרחים וסוחרים בדירוג עם גופים המעוניינים לאבחן ולפענח את רמת הסיכון של הלקוח ואת יכולתו לעמוד בהתחייבויותיו הכלכליות.
 3. תת-משטר השימוש במידע: קובע את המטרות שלשמן יתאפשר השימוש במידע ובדירוג, מעבר לשימוש בו להערכת סיכון במתן אשראי או להערכת היציבות המשקית, ואת הכללים החלים על המשתמשים בהם.
- הבחנות אלו יהוו מסגרת אנליטית לבחינת תהליך הבינוי של המשטר בישראל ודרך ייבחנו השינויים במשטר לאורך השנים.

▲ ב. המאבק על חוק שירות נתוני אשראי, התשס"ב-2002

עד סוף שנות התשעים נהגו בישראל שלושה הסדרים חוקיים שאפשרו זיהוי ותיוג של אנשים שאינם עומדים בהתחייבויות כספיות: חוק שיקים ללא כיסוי, התשמ"א-1981; חוק ההוצאה לפועל, התשכ"ז-1967; ופקודת פשיטת הרגל, התש"ם-1980. מתוקף חוקים אלו הוקמו שלושה מאגרי מידע ציבוריים: מאגר פושטי רגל המחוזק בידי כונס הנכסים, מאגר חייבים מוגבלים באמצעים בהוצאה לפועל, ומאגר לקוחות מוגבלים חמורים בבנק ישראל. אולם הסדרים אלו שימשו בעיקר להטלת סנקציות במקרים של אי-תשלום חובות או להסדרת תהליכי גביית חובות, ונקבעו בכפיפות לחוק הגנת הפרטיות, התשמ"א-1981, שאסר על איסוף ומסירה של מידע כלכלי על אדם שלא למטרה שלשמה אותו אדם מסר את המידע. במשטר שהיה נהוג בישראל בכפוף לחוק הגנת הפרטיות, כל נותן אשראי החזיק במידע על היסטוריית האשראי של הלקוחות שלו וחל איסור מוחלט על העברת המידע לגופים אחרים. המידע הכלכלי היחיד שהיה פומבי ונגיש לכלל הציבור הוא מידע על לקוחות בעלי חובות כבדים מהמאגרים הציבוריים שהוזכרו לעיל.

הנתונים "השליליים" הללו, על אנשים שכשלו פיננסית, לא סיפקו את השחקנים המעורבים במדיניות האשראי בישראל, ובשנת 2002 התיר לראשונה חוק נתוני אשראי לכלול במשטר אזרחים נוספים. החוק הוצע על ידי משרד המשפטים, ותהליך חקיקתו היה מורכב ונמשך כחמש שנים. מטרתו של החוק הייתה צמצום התופעה של התרופפות מוסר התשלומים ועצירת הגידול במספר האזרחים שאינם עומדים בהתחייבויותיהם הכספיות באמצעות פרסום המידע עליהם בפומבי. מקדמי החוק סברו כי לקוחות אלו מסכנים את הציבור ואת בעלי העסקים, ולכן הפגיעה בשמם הטוב בשל פרסום המידע היא מידתית.¹ חוק נתוני אשראי הציג שלושה חידושים במסגרת הנורמטיבית שהייתה קיימת עד אז: האחד, יצירת מאגרי מידע פרטיים שירכזו מידע משלושת המאגרים הציבוריים; השני, מתן רשות לגופים ציבוריים ופרטיים למסור מידע על האזרח ללא הסכמתו; והשלישי, הרחבת יכולת השימוש במידע והתרת שימוש במידע שלא למטרה המקורית שלשמה נאסף.

בתהליך החקיקה של חוק נתוני אשראי הופעלו על משרד המשפטים לחצים מסיביים מצד נציגי אגף שוק ההון במשרד האוצר, יושב ראש הרשות להגבלים עסקיים וגופים עסקיים שונים, שביקשו לשנות את עקרונות החוק שהמשרד הציע ולהרחיב את החוק. לחוק נוספה המטרה לקדם תחרות בשוק האשראי, מתוך הנחה כי איסוף ומסירה של מידע על אזרחים יכולים לסייע בהערכה נכונה יותר של סיכוני אשראי ולפיכך לתרום להגברת התחרות בתחום מתן האשראי (שפניץ, 2002). החוק שהתקבל כלל שינויים משמעותיים בהצעת החוק המקורית. ממשטר שחל רק על מיעוט לקוחות "מסוכנים" הפך המשטר לכוללני יותר, ונקבע שאפשר לכלול בו אזרחים נוספים בתנאי שנתנו את הסכמתם. כחלק מהשינוי הורחב גם היקף המידע הנאסף על אזרחים, ומלבד איסוף מידע על חובות² הותר גם איסוף נתונים על אודות כושר הפירעון של האזרח.³ כמו כן הותר איסוף מידע ממקורות פרטיים, ביניהם בנקים וחברות אשראי. הוצע גם לאפשר לחברות פרטיות להשתמש במידע כדי לייצר דירוג אשראי לכל אזרח ולסחור בו. בעת חקיקת החוק נדחתה הצעה זו בטענה שהדירוג עלול להוביל להדבקת תווית שלילית על אזרחים ולסמנם כמסוכנים, וכך לפגוע בהם. אולם בשנת 2011 עלה הנושא שוב לדיון במסגרת שורה של תיקונים לחוק,⁴ והוחלט לאפשר לחברות נתוני האשראי

1 ריאיון עם בכיר במחלקת ייעוץ וחקיקה במשרד המשפטים, 23.2.2015.

2 מידע זה מכונה גם מידע "שלילי".

3 מידע זה מכונה גם מידע "חיובי", ולפי החוק הוא כולל שלושה פרמטרים: נתונים על הלוואות, נתונים על מסגרות אשראי ומידע על אודות אשראי.

4 חוק שירות נתוני אשראי (תיקון מס' 3), התשס"ז-2007.

לדרג את האזרחים שלגביהם הן מחזיקות מידע. הוספת פונקציית הדירוג סימלה שינוי משמעותי – מעבר ממשטר של רשימות מידע למשטר של דירוגים.⁵

תהליך הגיבוש של חוק נתוני אשראי והדיונים בתיקוניו היו מלווים בקונפליקטים רבים. המחלוקות המרכזיות התגלעו סביב ההרחבה של סוג המידע ושל מקורות המידע. המתנגדים למהלך טענו כי מידע מסוג זה נמסר מגופים מסחריים שמנהלים באופן עצמאי את המערכת העסקית שלהם מבחינת זיהוי לקוחות, רישום ומעקב, ולכן קשה יותר לפקח על מהימנות הנתונים ויש סיכוי גדול יותר לטעויות בהשוואה למידע שבפיקוח ציבורי. עוד נטען כי מדובר במידע רגיש ואישי בהשוואה למידע על חובות, שכן הוא חושף פרטים כלכליים אישיים שאינם נגישים לאף אדם מלבד למוסד הפיננסי המספק שירותיו ללקוח. המתנגדים לשינוי טענו גם כי אין הצדקה לחשיפת מידע פיננסי על אדם שאינו מהווה סכנה לציבור ושעומד בתשלומיו כסדרם, כיוון שחשיפה כזאת פוגעת בחירות ובפרטיות של האדם. בדיוני הוועדה נשמעה ביקורת גם על כך שמסירת מידע כלכלי נעשית באופן וולונטרי, וההחלטה אילו נתונים לאסוף ומאילו מקורות נתונה למיקוח בין גופים מסחריים ולשיקולם. כך עלולים להיפגע אזרחים שהמידע לגביהם יהיה חסר או שגוי.⁶ משרד האוצר ובנק ישראל ניהלו ויכוח עקרוני בסוגיה זו: משרד האוצר יזם ועודד הרחבה של מקורות המידע, ואילו בנק ישראל והנגיד דאז, ד"ר דוד קליין, תמכו בצמצום. משרד המשפטים ונציגי מערכת המשפט הביעו בעקביות במהלך הדיונים חשש מפגיעה בזכות האזרח לפרטיות, והתנגדו לאיסוף מידע חיובי בטענה שהתועלת ממסירתו קטנה מעלות הפגיעה החברתית.⁷

השחקנים העסקיים שהיו מעורבים בתהליך, וביניהם הבנקים הגדולים והקטנים וחברות בינלאומיות מתעשיית נתוני האשראי, הציגו עמדות שונות בנוגע לחוק. הבנקים הגדולים (לאומי והפועלים), שהיו בין השחקנים הבולטים בתהליך החקיקה, הובילו את המאבק נגד החוק משום שהתנגדו להרחבת המידע הנאסף מחשש לאבד את ההגמוניה על המידע שהחזיקו על לקוחותיהם. עימם שיתפו פעולה גם שחקנים נוספים, וביניהם איגוד הבנקים, המועצה לצרכנות ואפילו גופי תקשורת כמו ידיעות אחרונות. מנגד, יתר

5 הוועדה המשותפת לוועדת החוקה, חוק ומשפט ולוועדת הכלכלה לדיון בתקנות שירות נתוני אשראי (תיקון), התש"ע-2009, פרוטוקול מס' 696, דצמבר 2011.

6 הוועדה המשותפת לוועדת החוקה, חוק ומשפט ולוועדת הכלכלה לדיון בהצעת חוק שירות נתוני אשראי, התשנ"ח-1997, פרוטוקול מס' 5, יולי 2000.

7 הוועדה המשותפת לוועדת הכלכלה ולוועדת חוקה, חוק ומשפט לדיון בהצעת חוק שירות נתוני אשראי, התשנ"ח-1997, ובהצעת חוק מתן מידע על יכולת הפרעון של עוסק, התשנ"ח-1997, פרוטוקול מס' 4, פברואר 1999. התייחסות מפורשת אפשר למצוא בדבריה של המשנה ליועץ המשפטי של הממשלה דאז הגברת טנה שפיניץ, בעמ' 8 לפרוטוקול, וכן בדבריו של היועץ המשפטי של הוועדה שלמה שהם (זרחיה, 2001).

הבנקים הקטנים יותר (דיסקונט, הבינלאומי, אגוד), בשיתוף עם חברות האשראי וגופים מסחריים (חברות דלק ורשתות מזון), פעלו לקידום החוק וראו בכך הזדמנות לפירוק מונופול המידע של הבנקים הגדולים. לכל אלו היה אינטרס משותף להרחיב את מערכת נתוני האשראי כך שתאפשר להם להשיג כמה שיותר מידע פיננסי שבאמצעותו יוכלו להתחרות על לקוחות הבנקים הגדולים. בין פעולותיהם הרבות הקימו הבנקים הקטנים, בשיתוף עם חברת ויזה כ.א.ל, את הפורום למען הרפורמה בשוק האשראי בישראל. גם חברות נתוני האשראי הבינלאומיות – בי. די. אי. ביזנס דאטה, טראנס יוניון ודן אנד ברדסטריט, שהיו מועמדות פוטנציאליות לספק את השירות בארץ, השתתפו בדיונים ותמכו בחוק.

בסופו של דבר גברו האינטרסים של הבנקים הגדולים על האינטרסים של מוסדות פיננסיים קטנים יותר, ומשטר נתוני האשראי לא התפתח כפי שמקדמי החוק קיוו. הכישלון היחסי נבע משתי סיבות עיקריות: ראשית, החוק חייב את רוב האזרחים (אלו שאין עליהם מידע שלילי ושכלל זאת מעוניינים שייאסף לגבם מידע) לפנות באופן עצמאי לרשם משרד המשפטים. הבנקים הגדולים כמובן לא עודדו את האזרחים לעשות זאת, ובפועל רק קומץ אזרחים (חמישים לערך) פנו לרשם בבקשה כזו.⁸ שנית, היקף המידע שנאסף על אדם הוא מוגבל יחסית משום שמידע חיובי על אדם מדווח רק אם קיים לגביו מידע שלילי בהיקף מספיק, וגם אז המקורות היחידים שמחויבים להעביר מידע הם הבנקים וחברות האשראי. מקורות מוסמכים אינם מחויבים למסור מידע חיובי, אלא העברת המידע נעשית באמצעות הסכמים מסחריים. מבחינת תוכן המידע, החוק קבע כי המידע החיובי שאפשר לאסוף כולל נתונים לגבי הלוואות שניתנו לאדם או נתונים על מסגרת האשראי שלו.⁹

▲ ג. "תעודת זהות בנקאית": היוזמה והכישלון

תוכנית "תעודת זהות הבנקאית" הציעה לשנות את משטר נתוני האשראי בארץ באמצעות פתרון עוקף חקיקה. היוזמה הייתה פרי המלצותיו של הצוות להגברת התחרותיות בענף הבנקאות בישראל (בנק ישראל, 2013) שהוקם בשנת 2013 על רקע המחאה החברתית ובהמלצת "הוועדה לשינוי חברתי-כלכלי" (ועדת טרכטנברג). ועדות אלו דנו בין היתר בחסמים המעכבים את התפתחות התחרות בענף הבנקאות בישראל, ומצאו כי אחד החסמים הוא א-סימטריה במידע בין הלקוח לספק האשראי ובין ספקי אשראי שונים (שם). היוזמה הוצעה על ידי המפקח על הבנקים, מר דוד

8 ריאיון עם בכיר במחלקת ייעוץ וחקיקה, משרד המשפטים, 23.2.2015.

9 סעיף 37 לתקנות שירות נתוני אשראי, התשע"ו-2016.

זקן. עובדה זו מפתיעה במיוחד לאור התנגדות בנק ישראל לחוק משנת 2002, ובפרט להרחבת האיסוף והמסירה של מידע חיובי על האזרח (ארלוזורוב, 2012).

התעודה נחלקת לשני חלקים עיקריים: התצהיר והדירוג. התצהיר כולל פירוט של הפעולות ושל המצב הכלכלי של לקוח בבנק מסוים, והדירוג הוא ציון מספרי שמייצג את רמת הסיכון של הלקוח כפי שמחושבת על ידי הבנק. החידוש העיקרי שהיוזמה הציעה הוא ניצול הכלים העסקיים של הבנקים והפיכת המידע והדירוג הפנימי של הבנק על לקוחותיו לפומבי. הרציונל שעמד בבסיס היוזמה היה להעניק מידע לאזרח במקום לחברות פרטיות (כפי שמאפשר חוק נתוני אשראי), כדי שהוא יוכל להציג את המידע לגביו בפני ספקי אשראי שונים וכך לעודד אותם להתחרות עליו. פתרון זה שונה ממערכות נתוני אשראי המקובלות בעולם, שמבוססות על איסוף ואגירה של מסות של נתונים. ייתכן שזקן בחר בפתרון זה על פני פתרונות אחרים משום שזהו פתרון עוקף חקיקה, ולכן הישימות הפוליטית שלו גבוהה יותר. מעבר לכך, היוזמה גם לא הייתה כרוכה בשום עלות או ויתור מצד חברי הוועדה, ואלו ראו בבנק ישראל מומחה בעל ידע בלעדי בתחום הבנקאות ולכן התקשו להתווכח עימו. היוזמה נוצרה על בסיס המכנה המשותף הנמוך ביותר שהיה אפשר להשיג, וכסוג של פשרה עבור התומכים בקידום המשטר.¹⁰

אף שהיוזמה לא הייתה כרוכה ביצירת הסדר חוקי ההתנגדות אליה הייתה נרחבת, בייחוד מצד חברי ועדת הכלכלה, ובסופו של דבר מנעה את יישומה במתכונת המקורית. היועצת המשפטית של ועדת הכלכלה, אתי בנדלר, טענה כי התעודה מכילה מידע אישי ורגיש, כמו למשל מידע בדבר חיובים לפי הרשאות שניתנו לבתי עסק ושמותיהם, שפרסומו עלול לפגוע בפרטיותו של האדם.¹¹ חמור מכך, טענה בנדלר, התעודה עלולה לאפשר למוסדות פיננסיים להפעיל כוח בלתי פרופורציונלי על האזרח אם יסרב להציג את המידע בפני ספקי אשראי, ובעקבות כך יהיה מודר מקבלת השירות. כמו כן, יהיה קשה למנוע את השימוש במידע למטרות שחורגות מתחום האשראי.¹² תגובתו של זקן להסתייגויות כלפי תעודת הזהות הבנקאית הייתה חד-משמעית, ובמהלך דיוני הוועדה אמר את הדברים שלהלן:

הוועדה שקלה את הנושא של החסרונות בהרחבת המידע על גופים. יש חסרונות בהרחבת המידע על לווים, כמו הדרת אשראי. הגענו למסקנה שבסופו של דבר חייבים להרחיב [את המידע הפיננסי על הלקוח] אם

10 ריאיון עם מוריס דורפמן, סגן יושב ראש המועצה הלאומית לכלכלה דאז, 19.6.2015.

11 פרוטוקול מס' 10 משיבת ועדת הכלכלה, 13.05.2015.

12 פרוטוקול מס' 114 משיבת ועדת הכלכלה, 18.11.2013.

רוצים לשפר את התחרות [...] ולהשתייך לקבוצת המדינות שעושות את הפעולות האלו.¹³

עו"ד דרור שטרם הציג בוועדה טענה נוספת, שלפיה התעודה חוטאת למטרתה המקורית ואינה יכולה לייצר תחרות. לדידו, יצירת תחרות מותנית בריכוז מסה גדולה של מידע, ופתרון הממוקד באדם עצמאי אינו יכול לחולל תחרות בשוק האשראי.¹⁴ כמו כן, זקן ספג ביקורת מצד גורמים שונים בוועדת הכלכלה שטענו כי הדירוג עלול לפגוע באזרחים רבים, ובפרט בעניים ובבני מיעוטים.

גם הבנקים, הן הגדולים והן הקטנים, הציגו עמדה אחידה והתנגדו לחשיפת דירוג האשראי לאזרח מטעמים עסקיים. נציגם בוועדה, משה פרל, טען כי הדירוג הוא מידע פנימי שחשיפתו אינה מוצדקת ואינה הוגנת כלפי הבנקים. עוד הוא טען כי הדירוג מושפע הן מנתונים אובייקטיביים שקשורים לפיגורים בהחזרות והן מנתונים סובייקטיביים שקשורים לחוות דעת או לנתונים שמקורם מחוץ למערכת הבנקאית, ולכן הדירוג מחושב באופן שונה בכל בנק וההשוואה בין דירוגים חסרת טעם.¹⁵

התנגדויות אלו הובילו לכך שהפיקוח על הבנקים נאלץ לוותר על יישום החלק של הדירוג ולהותיר בתעודת הזהות רק את החלק ההצהרתי הכולל דוח שנתי מרוכז ללקוח.¹⁶ ללא החלק של הדירוג, תעודת הזהות הבנקאית אינה משנה את המצב שהיה קיים בטרם הוחלט עליה, שבו לקוח הבנק רשאי לבקש תדפיס המפרט את פעולותיו ומצבו הכלכלי ולהשתמש במידע זה כרצונו. זאת בייחוד לאור העובדה שבתעודה נכלל מידע בנקאי בלבד, ללא ריכוז נתונים מגורמים שונים וללא העברת מידע שלא על ידי הלקוח עצמו. אף שיוזמת מדיניות זו לא הצליחה לעמוד ביעדיה, היה לה תפקיד חשוב בהעלאת סוגיית נתוני האשראי שוב לסדר היום הציבורי בשנת 2013, מה שהוביל שלוש שנים לאחר מכן לחקיקת חוק נתוני האשראי החדש.

▲ ד. הקמת משטר נתוני אשראי לפי חוק נתוני אשראי,

התשע"ו-2016

סוגיית נתוני האשראי חזרה למרכז סדר היום הבירוקרטי עם מינויה של הוועדה לשיפור המערכת לשיתוף בנתוני אשראי בידי ראש הממשלה בנימין נתניהו ושרת

13 שם, עמ' 9.

14 ריאיון עם עו"ד דרור שטרם, יושב ראש הרשות להגבלים עסקיים בשנים 2001-2005, 1.2.2015.

15 פרוטוקול מס' 344 משיבת ועדת הכלכלה, 12.8.2014.

16 החלטה זו הוסדרה בהוראת ניהול בנקאי תקין 425, שנכנסה לתוקף ב-28.2.2016.

המשפטים דאז ציפי לבני באוגוסט 2014. בראש הוועדה עמד נציג המועצה הלאומית לכלכלה, ובין חבריה היו נציגים ממשרד המשפטים, משרד האוצר, בנק ישראל והרשות להגבלים עסקיים. תהליכי העבודה של הוועדה לוו בידי חברת ייעוץ חיצונית. ייעודה של הוועדה היה לעצב מחדש את ההסדר החקיקתי משנת 2002, כך שיאפשר להרחיב ולשכלל את מנגנוני שיתוף המידע על אזרחים. בתום 11 חודשי עבודה הגישה הוועדה שלוש המלצות מרכזיות: יצירת מנגנון מרכזי לאיסוף מידע, הרחבת המשטר על כלל האוכלוסייה והרחבת היקף המידע החיובי במערכת.

כעבור שנה התגבשו המלצות הוועדה לכדי הצעת חוק שכללה שינויים מהותיים במבנה, בכללים ובדרכי הפעולה של מערכת נתוני האשראי שהייתה קיימת בישראל. שר האוצר משה כחלון פעל נמרצות לקדם את החוק כחלק מהרפורמה במערכת הבנקאית ושאל להעבירו במסגרת חוק ההסדרים. כחלון דרש כי הדיונים על החוק ייערכו בוועדת הרפורמות (מלמד, 2015), שהוקמה כחלק מהסכם קואליציוני בין מפלגת הליכוד למפלגת כולנו (תובל, 2015), ולצורך קידום "רפורמות כחלון". למורת רוחו של כחלון, היועץ המשפטי לממשלה, בתמיכה של משרד המשפטים ושל בנק ישראל (ורון, 2015), מנע את המהלך והוחלט להעביר את המשך הדיונים בחוק לוועדת הכלכלה.

החוק עבר בכנסת במרץ 2016 ונקבע כי ייכנס לתוקף ביוני 2018. החוק מחליף את חוק שירות נתוני האשראי משנת 2002, וקובע כי נתוני אשראי יוחזקו במאגר שיפוקח על ידי בנק ישראל, וכי בנק ישראל יהיה הגורם האחראי לאיסוף המידע ולמסירתו לשכות האשראי. בנק ישראל העביר את האחריות להקמה, להפעלה ולתחזוקה של המאגר לידי ספקית שירותי המחשוב מטריקס אי. טי בע"מ. תמורת הקמת המאגר צפויה מטריקס להכיר בהכנסות בהיקף של כ-133 מיליון שקל, ובהמשך תקבל עבור שירותיה כ-38 מיליון שקלים בשנה (שפיגלמן, 2017). לבנק ישראל ניתנה גם הסמכות להעניק רישיונות לעיסוק בשירות נתוני אשראי, ואלו הוענקו עד כה לשלוש חברות פרטיות: דן אנד ברדסטריט, בי.די.אי וקו מנחה (רוכוורגר, 2019). חברות אלו מוסמכות על פי החוק לקבל ולשמור (לתקופת זמן מוגבלת) נתוני אשראי שהועברו מבנק ישראל, ולמסור על בסיס נתונים אלו דוחות אשראי או חיווי אשראי¹⁷ לנתוני אשראי.¹⁸ מעבר לשירות נתוני האשראי הן גם מורשות לספק שירותים פיננסיים נוספים לנתוני אשראי וללקוחות פרטיים, ביניהם דירוג האשראי של לקוח, התראה על שינוי בדירוג האשראי

¹⁷ חיווי אשראי הוא שירות שמספקות לשכות האשראי לנתוני אשראי, שבמסגרתו ממליצה לשכת האשראי אם לקוח מסוים ראוי לקבל אשראי, ובמקרה של חברת החשמל – אם לנקוט אמצעי גבייה כלפי לקוח בעל חוב.

¹⁸ החוק מגדיר נתון אשראי כמסד שנותן אשראי במסגרת עסקת אשראי, דרך עיסוק, וכן מי שמתווך, דרך עיסוק, בעסקאות אשראי בין מלווים ללווים והוא מסוג שקבע השר באישור הוועדה (פרק ב, סעיף 2 לחוק). כמו כן החוק מדגיש כי בהגדרה זו יוכלו להיכלל גופים נוספים שהשר יגדיר.

או בנתוני אשראי של לקוח, ייעוץ בנושאים שונים ועוד. הרחבת הסמכויות והתפקידים של חברות המידע הפיננסי נועדה לעצב אותן כגופים דומיננטיים בשוק האשראי,¹⁹ והיא גם חלק מהמטרה הרחבה יותר של הגדלת הנגישות לאשראי והגדלת החוב הצרכני. המשטר נבנה כך שיאפשר לספקי האשראי לזהות לווים פוטנציאליים, כלומר רווחיים, בקלות וביעילות, וכך להגדיל את היצע האשראי. כמו כן, תפקידו של בנק ישראל הופך מרכזי יותר ומקנה לו שליטה מלאה ובלעדית על נתוני האשראי של האזרחים, בעוד במשטר הישן היה כוח זה מבוזר יותר כיוון שהמידע הוחזק בידי כמה מאגרי מידע פרטיים ומתחרים.

חלק מהשינויים שהוכנסו במשטר החדש מעידים על היחלשות ההגנה הצרכנית בהשוואה לכללים שהיו נהוגים במשטר הישן. כך למשל, זכותו של אדם להגנה על המידע שלו מתערערת במשטר החדש. אמנם לאורך תהליך החקיקה הוכנסו שינויים שתרמו לצמצום פוטנציאל הפגיעה, ובמרכזם ההחלטה להוסיף לצד הממונה על המאגר בבנק ישראל גם ממונה להגנת הפרטיות, וכן ההחלטה לאפשר הגשת תלונות לרשות למשפט ולטכנולוגיה (רמו"ט) במשרד המשפטים על כל פגיעה בפרטיות או פריצת מידע. עם זאת, העובדה שמאגר נתוני האשראי עתיד לקבץ לתוכו מידע המצוי כיום במאות מאגרים פרטיים וציבוריים הופכת את סיכון הפריצה לחמור הרבה יותר. ניסיון העבר מלמד שגם מאגרי מידע מאובטחים, כמו מרשם האוכלוסין, ניתנים לפריצה (חי, 2015).

מעבר לכך, הזכות שניתנת לאזרחים להתנגד לאיסוף מידע לגביהם ולשימוש בו מספקת הגנה לאזרח רק למראית עין, משום שהדבר כרוך בפעולה אקטיבית מצד האזרח – שליחת בקשה לבנק ישראל, והניסיון במשטר הישן מלמד כי רק קומץ אזרחים מודעים לכך ופונים מיוזמתם בבקשות מסוג זה. כמו כן סביר להניח שאזרחים לא יבחרו לעשות זאת מכיוון שיחששו שסירובם יגרום ליחס מפלה כלפיהם מצד גופים נותני האשראי. חששות נוספים לגבי סוגיות צרכניות עוליים בעקבות ההחלטה למנות את בנק ישראל לאחראי על תחום פניות הציבור במסגרת שירותי נתוני האשראי, אף שהוא אינו גוף צרכני. מעבר לכך, מורכבות הפרויקט וסדר הגודל חסר התקדים שלו גורמים כבר היום לעיכובים בלוח הזמנים ומקשים על קידום הפרויקט על ידי בנק ישראל. 20 משום כך יש החוששים כי הבנק יתקשה לבצע על הצד הטוב ביותר משימות נוספת מעבר לתפקידים שהוא ממלא כיום בניהול המערך העסקי מול נותני אשראי ולשכות האשראי, ובניהול המאגר מול החברות הטכנולוגיות.

מבחינת הסיכון לאפליה במתן אשראי, במשטר החדש גדל פוטנציאל הפגיעה באזרח משום שאופן חישוב הדירוג אינו שקוף ללקוח או למפקחים מטעם בנק ישראל.

19 סעיף 13 לחוק שירות נתוני אשראי, התשע"ו-2016.

20 ריאיון עם בכירה בבנק ישראל, 27.3.2018.

דירוג האשראי עלול להיפך לכלי המשעתק לתוכו עיוותים ודעות קדומות הקיימות בחברה ומציג אותן במסווה של אלגוריתם מדעי ומדויק. הגברת הפיקוח על הדירוג חשובה גם ברמה החברתית; במשטר החדש נוסף מידע רב שעל פיו אפשר לחשב את הדירוג, בין היתר על פי מספר בקשות האשראי שאדם הגיש והדחיות שקיבל ממלווים. אמנם פרמטר זה אומץ גם במודל האמריקאי, אך במדינות רבות שילוב מידע כזה אינו הוגן כלפי אלו שזקוקים לאשראי ומתקשים לקבל אותו ועלול להביא לתוצאות בלתי רצויות ברמה החברתית.

כמו כן, במשטר החדש ייאסף מידע באופן אוטומטי על מרבית האזרחים, בניגוד למשטר הישן שבו בפועל נכללו בעיקר אזרחים המוכרים כבעלי חובות כבדים. לגבי היקף המידע וסוג המידע שנאסף על האזרח, החוק החדש מרחיב את מקורות המידע ומאפשר איסוף נתונים מחברת החשמל ומבנק הדואר. מקורות המידע שחויבו במסירת מידע במשטר הישן ימסרו מידע נוסף – מכונס הנכסים ייאסף מידע על אודות גובה החוב ומההוצאה לפועל יועבר מידע לגבי סוגי תיקים נוספים, כגון משכנתה, כביש אגרה או הרשאה לפי פקודת המיסים. לדירוגי האשראי יהיה חלק מרכזי יותר במשטר משום שבניגוד למצב כיום, במשטר החדש לכל לקוח יהיה דירוג. מבנה השוק תחרותי ולכן לכל לקוח יהיו כמה דירוגים שונים, אולם החוק אינו מחייב את החברות המדרגות לחשוף בפני הלקוח את הדירוג שמסרו לגביו לגופים אחרים; אם ירצה יוכל הלקוח לרכוש מלשכת האשראי דירוג הדומה בערכו לזה שנמסר לגביו.

במשטר החדש יוגבל השימוש במידע בהשוואה לחוק הישן. בעוד בחוק הישן הותר להשתמש במידע לקשת רחבה של מטרות – מתן אשראי, מכירה או רכישה של נכס או שירות, התקשרות בעניין המחאת חובות או זכויות, גביית חובות, התקשרות בהסכם להשכרת נכס או חידושו והתקשרות בהסכם העסקה – בחוק החדש השימוש מוגבל לעסקת אשראי בלבד בין הלקוח לנותן אשראי. נוסף על כך, תקופת הזמן שבה מותר להשתמש במידע התקצרה לשלוש שנים בחוק החדש.

הדיון בוועדת הכלכלה, שנוהל על ידי חבר הכנסת איתן כבל, נערך בתיאום עם השר ובמאמץ לעמוד בלוח הזמנים הדחוק שהכתיב. כבל, יחד עם נציגי משרד המשפטים ובנק ישראל, הביעו את תמיכתם בחוק לאחר שהסירו את התנגדותיהם ארוכות השנים להרחבת מאפייני המשטר. במהלך דיוני הוועדה הדגיש כבל כי הוא מאמין שתפקידה של הוועדה הוא מהותי והיא אינה "חותמת גומי" חסרת דעה,²¹ ואכן השיח בדיוני הוועדה התנהל בפתיחות ומתוך נכונות לחולל שינויים מסוימים בהצעת החוק. כמו כן, הטיעונים נגד הצעת החוק התקבלו באוזן קשבת וכחלק משיח דמוקרטי תקין.

בוועדה התנהלו ויכוחים רבים בין מצדדי החוק ומתנגדיו. אף שמשרד המשפטים, בנק ישראל ומשרד האוצר תמכו בחוק, בסוגיות מסוימות נתגלעו ביניהם מחלוקות. למשל, בסוגיית הגוף שיפקח על המאגר, משרד האוצר ובנק ישראל התחרו ביניהם על השגת סמכות הפיקוח על המאגר שאליה נלוו סמכויות רבות נוספות (ורון, 2015). ההסתייגויות והביקורת של המתנגדים משקפות עמדות שונות ביחס לחוק. הוועדה לזכויות דיגיטליות התנגדה להתנגדות גורפת להצעת החוק. בניגוד אליה, עמותת "ידיד" הבעיה תמיכה מסויגת בחוק והציעה להכניס בו תיקונים מהותיים לצמצום "ההדרה הפיננסית". ועדת הגנת הפרטיות של לשכת עורכי הדין הביעה חשש מפני הפגיעה הצפויה בפרטיות בשל הרחבת המידע שייאסף על האזרח, והתנגדה לאיסוף מידע אוטומטי ולבנייה של מאגר יחיד וריכוזי מחשש שידלוף. כותבי המאמר, שפעלו במסגרת "מכון חזן לצדק חברתי", לקחו חלק מרכזי בהתנגדות לחוק, הן מטיעונים ליברליים של התנגדות לריכוז כוח בלתי מידתי בידי המדינה וארגונים עסקיים ושל מניעת פגיעה בפרטיות היחיד, והן מטיעונים של צדק חלוקתי ואינטרס צרכני. חברת החשמל ופורום המנכ"לים של רשות המים והביוב התנגדו להכנסת המידע בנושא חשמל ומים למאגר המידע, וטענו כי מידע מסוג זה הוא שולי בהשוואה למידע בנושאי אשראי ולכן אינו שימושי עבור בעלות הרישיון. נוסף לכך הם טענו כי המידע שברשותם אינו אמין מספיק כדי לשמש בחיזוי סיכון פיננסי.

המעבר ממשטר נתוני האשראי הישן למשטר החדש בשני העשורים האחרונים נעשה באופן הדרגתי דרך שלוש יוזמות המדיניות שתוארו לעיל. החוק משנת 2002 הכשיר את הקרקע והבנה באופן חוקי את הסדרי הסחר במידע פיננסי של יחידים. יוזמת "תעודת הזהות הבנקאית" אמנם נכשלה, אך יצרה את התשתית הרעיונית והמוכנות ליצירת דירוג אשראי, שלאחר מכן מומש על ידי המועצה הלאומית לכלכלה במסגרת חוק נתוני האשראי משנת 2016. יוזמות המדיניות הללו מקדמות את פיתוח משטר נתוני האשראי בישראל, ובפרט שניים מנדבכיו – האיסוף והדירוג. אולם בנדבך השלישי של המשטר, של השימוש במידע, חל תהליך הפוך של צמצום גבולות המשטר. הטבלה שלהלן מסכמת את עיקרי השינוי ומציעה פרמטרים לבחינת השינוי על פי קריטריונים שונים.

טבלה 1: השינוי במשטר נתוני האשראי בישראל בשנים 2002–2018

משטר נתוני האשראי הישן 2016–2002	משטר נתוני האשראי החדש 2016
מי רשאי לאסוף מידע כלכלי שלא למטרה שלשמה נמסר?	חברות פרטיות שקיבלו רישיון מרמ"ט בנק ישראל
מאילו מקורות נאסף מידע?	כונס הנכסים ההוצאה לפועל בנק ישראל בנק הדואר בתי המשפט תאגידים בנקאיים מנפיקי כרטיסי חיוב חברות הנותנות אשראי בהיקף שאינו נמוך מ-25 מיליון שקלים בשנה
איזה מידע נאסף?	נתונים על אי-תשלום חובות נתונים על אשראי שניתן ללקוח נתונים על לקוחות קשורים לעסקת אשראי בקשות לקבלת אשראי של לקוח בקשות לקבלת מידע על לקוח מהמאגר נתונים על היקף האשראי שהלקוח רשאי לקחת מנותן אשראי נתונים על סוג חשבונות הבנק של הלקוח ומאפייניהם
על מי נאסף מידע?	אזרחים בעלי חובות ואזרחים שפנו בבקשה לרמ"ט
מהם מרווחי הזמן המוגדרים בטרם דיווח מידע על חוב?	גופים פרטיים ידווחו לאחר 60 ימים מהמועד שבו נוצר החוב גופים ציבוריים ידווחו לאחר 90 ימים מהמועד שבו נוצר החוב
מי מפקח על לשכות האשראי?	רמ"ט בנק ישראל
מי רשאי לדרג אזרחים ולסחור בדירוגי אשראי?	חברות בעלות רישיון מרמ"ט חברות בעלות רישיון מבנק ישראל
האם לאזרח יש גישה לדוח הנתונים ולדירוג שלשכת האשראי מוסרת לגביו?	האזרח יקבל גישה לדוח הנתונים ולדירוגים שמסרה לשכת האשראי לגביו לכל מבקש דוח אשראי בששת החודשים שקדמו לבקשתו של האזרח

משטר נתוני האשראי הישן 2002–2016	משטר נתוני האשראי החדש 2016
אילו מגבלות חלות על סוג המידע המובא בחשבון לצורך חישוב הדירוג?	דירוג יחושב על פי נתונים שאפשר למסור על אדם במסגרת דוח האשראי. חל איסור לחשב את הדירוג על פי נתונים בדבר מין, גיל, גזע, דת, לאום או מקום מגורים
מי רשאי לקבל גישה למידע?	כל אדם שמצהיר כי המטרה שלשמה ישתמש במידע זהה למטרות המצוינות בחוק
האם יש מגבלות על שימוש במידע?	אין הגבלה
האם יש מגבלות על שימוש בדירוג?	אין הגבלות
למשך כמה זמן המידע נשמר וניתן למסירה?	בין שלוש לשבע שנים
	שלוש שנים

ה. כיצד אפשר להסביר את הקמת משטר נתוני האשראי הישראלי?

1. רגולציה כאינטרס ציבורי – התיאוריה של רגולציה כאינטרס ציבורי תסביר את שינוי המשטר באמצעות הדגשת הצורך הציבורי בקידום הצמיחה, היעילות והתחרות בשוק האשראי, בפרט לאור המבנה הריכוזי של שוק הבנקאות בישראל. הסבר כזה מעלה שלוש שאלות חשובות. ראשית, האם יש הלימה בין האמצעים לבין המטרה של קידום תחרות בשוק האשראי? לפי הניתוח שלנו המשטר אינו אמצעי יעיל לקידום תחרות; מחקרים כלכליים הטוענים כי שיתוף בנתוני אשראי תורם להוזלת מחיר הריבית הצרכנית (Padilla and Pagano, 1997; Jappelli and Pagano, 2002) חשובים לביקורת בשל חולשתם האמפירית, ולאור העובדה שטרם הצליחו להוכיח את ההשפעות הכלכליות של מידע ומערכות לשיתוף מידע (Jentzsch, 2007; Ferretti, 2017). נוסף על כך, מחקר שערך האיחוד האירופי לא הצליח להוכיח כי נגישות למידע על התנהגותו הכלכלית של האזרח תורמת למניעת אי-עמידה בהתחייבויות כלכליות או מגבירה את הנגישות לאשראי במחיר הוגן (FSUG, 2015). המצב במדינות אחרות, כמו ארה"ב למשל, מעלה ספקות לגבי ההשפעה של משטר נתוני האשראי על ירידת המחירים של המוצרים והשירותים הבנקאיים. לעומת זאת משטר כזה בהכרח ישפר את הטקטיקות של מלווים (Neil, 2016), ויביא להגדלת הנגישות לאשראי ולהגדלת היצע האשראי במשק (Poon, 2009; Fligstein and Goldstein, 2010; Fourcade).

(and Healy, 2013). דבריו של דרור שטרם בכנס שארגן הפיקוח על הבנקים מלמדים כי חל שינוי בעמדתו הנחושה לגבי השפעתן החיובית של הרפורמות בשוק האשראי, ובניהן הקמת מאגר נתוני אשראי, על הוזלת הריבית על אשראי במשק. בכנס אמר שטרם: "לא צריך להיבהל אם המרווח הפיננסי בתחום האשראי הצרכני יעלה. ייתכן שאנשים שלא קיבלו אשראי בעבר יקבלו. הדבר יהיה תלוי בביקושים. ככל שיהיה ביקוש גבוה יותר, הריבית הממוצעת תעלה – ואין בכך פסול" (רוכוורג, 2019).

אולם להגברת הביקוש והיצע האשראי עלולות להיות השלכות כלכליות הרסניות על האזרחים ועל יציבות השווקים. אפילו יוג'ין קנדל, שעמד בראש המועצה הלאומית לכלכלה והיה מיוזמי השינוי בחוק, מעיד על כך:

הניסיון בעולם מלמד שתחרות באשראי מתמקדת פעמים רבות בנגישות לאשראי, ולא במחירים. בארה"ב יש תחרות אשראי צרכני עצומה, אבל בריביות מטורפות של 19 אחוז ויותר. המחשבה של כמה שיותר אשראי זה יותר טוב לא בהכרח נכונה – והרי עודף אשראי צרכני היה הגורם למשבר 2008. אשראי קל, למי שלא יכולים להרשות זאת לעצמם ובריביות גבוהות, עלול דווקא לפגוע בציבור (ארלוזורוב, 2015).

המשטר החדש בישראל עוצב לאור המודל האמריקאי ומבלי לבחון את המציאות האמריקאית והיבטיה השליליים. הרדיפה אחרי אשראי זול בארה"ב גרמה לחלק גדול מהאזרחים לשקוע בחובות ולפתח תלות בחברות כרטיסי האשראי, ופגעה ברווחת האזרחים יותר מאשר תרמה לשיפורה. בארה"ב הרחיב המשטר את השוק הפיננסי בצורה שהעצימה את המלווים והחלישה את הלווים; המשטר תרם לבנייתה של חברה המכורה לאשראי, שבה התרבות הרווחת היא של לקיחת הלוואות ולא של חיסכון.

הסכנה אינה ייחודית לארה"ב: בסקירה השנתית שמפרסם בנק ישראל נמצא כי בשלוש השנים האחרונות התרחב האשראי הצרכני בישראל בקצב שנתי ממוצע של 8%, והוא הסתכם בסוף 2016 ב-153 מיליארד שקלים. בנק ישראל מזהיר כי גידול התחרות בשוק האשראי הצרכני הוא אחד האתגרים הגדולים למשק הפיננסי, וכי מגמת הגידול עלולה להביא להצפה של אשראי למשקי הבית. כבר בשנת 2016 גדל מספר הלקוחות הפרטיים המתקשים להחזיר את חובותיהם, ועקב כך עלו הפסדי הבנקים לשיעור גבוה יחסית של 0.85 אחוז (בנק ישראל, 2017). אף שמטרתם של מקדמי המדיניות היא רווחת הצרכן, בפועל פיתוח המשטר מסכן אותה כיוון שהוא מגדיל את הסיכון להיצף אשראי מצד גופים המלווים בריביות גבוהות, המסכנות בייחוד את האוכלוסיות החלשות. לסיכום, במדינות שבהן נהוג דירוג אשראי במשך עשרות שנים אין ראייה לשיפור באיכות התשלומים, אולם ניסיוןן של מדינות אלו מלמד כי נגישות בלתי מרוסנת לאשראי עלולה לפגוע ברווחה הכלכלית של הציבור.

השאלה השנייה שיש לשאול כדי לתת תוקף להסבר המדגיש את הצורך הציבורי היא אם למשטר תהיה השפעה אחידה על כלל הצרכנים: האם כולם יושפעו ממנו באופן זהה? האם למשטר פוטנציאל גדול יותר באוכלוסיות מסוימות?

הניסיון ממדינות אחרות בעולם מלמד כי משטר נתוני האשראי החדש עשוי ככל הנראה לפגוע באזרחים המשתייכים למעמד הכלכלי הבינוני והנמוך בחברה. הפגיעה באוכלוסיות אלו נובעת מהיסטוריית אשראי "דלה" או "שלילית" ובאה לידי ביטוי בשתי דרכים: עלייה במחיר השירותים והמוצרים הפיננסיים, ואי-יכולת לקבל אשראי או שירותים אחרים. מחקר משנת 2007 שערך הבנק המרכזי בארה"ב מצא כי בני מיעוטים, בעלי הכנסה נמוכה וצעירים בארה"ב משלמים ריבית גבוהה יותר על חובותיהם מאשר האוכלוסייה הלבנה, בעלי הכנסה גבוהה ומבוגרים (Weller, 2007). כמו כן, בקרב אוכלוסיות אלו יש אזרחים רבים – בין 35 ל-50 מיליון אזרחים – ללא דירוג אשראי באף לא אחת מסוכנויות הדירוג (BGFRS, 2007). אזרחים אלו, בניגוד לאזרחים שנאסף עליהם מידע ושאפשר לתמחר את הסיכון שלהם על בסיסו, חווים קושי ממשי בהשגת אשראי ולעיתים נאלצים לשלם תשלומי ריבית גבוהים עבור מוצרים ושירותים פיננסיים. מחקר נוסף שנערך בבריטניה מצא כי משפחות שבהן דירוג האשראי של המפרנסים נמוך מוציאות כ-1,225 ליש"ט יותר בכל שנה על מוצרים ושירותים פיננסיים וכ-327 ליש"ט יותר בכל שנה על שירותי חשמל ומים, בהשוואה למשפחות שבהן דירוג האשראי של המפרנסים גבוה (Aquacard, n.d). הבדלים אלה נובעים ממאפייני המשטר שמאפשרים את הפגיעה באוכלוסיות אלו. כך למשל, דירוג האשראי נקבע בין היתר על פי מספר הבקשות לקבלת אשראי, וככל שמספר הבקשות עולה כך דירוג האשראי יורד. במילים אחרות, הצורך באשראי "מפליל" ופוגע בדירוג, וככל שהצרכן זקוק יותר לאשראי כך יעלה המחיר שלו בהתאמה. כמו כן, המידע השלילי שנאסף בדוח האשראי תקף למשך כמה שנים, ומגביל למשך תקופה זו את הגישה של האזרח לשירותים ומוצרים שונים. הדוגמאות שנדונו לעיל ממחישות כי הטמעת טכנולוגיות של תיוג וקטלוג חברתי תעגן תפיסות של דירוגים שידגישו את השונות בין קבוצות באוכלוסייה ויבדילו את האוכלוסיות החלשות מיתר האוכלוסייה. על כן ההתייחסות לציבור האזרחים כמקשה אחת שתפיק תועלת מהמהלך ותשפר את רווחתה אינה מדויקת, ואינה עולה בקנה אחד עם המציאות במדינות אחרות בעולם.

השאלה השלישית היא כיצד מוגדרת התועלת הציבורית על פי הסבר זה, ומה מקומם של ערכים ומטרות חברתיות ביחס למטרות של תחרות פיננסית? הניתוח מעלה כי האופן שבו נבנה המשטר מבטא העדפה של מטרות כלכליות, כמו קידום צמיחה ויעילות בשווקים הפיננסיים, על פני מטרות חברתיות. אין ספק כי תחרותיות ושמירה על רמת מחירים הוגנת של מוצרים ושירותים פיננסיים הן מטרות ציבוריות חשובות, אולם האם הן מצדיקות רמיסת ערכים ציבוריים כמו ערך השוויון והצדק החברתי או הזכות לפרטיות? מהו המחיר החברתי שאנו מוכנים לשלם כחברה עבור קידום ערכים

כלכליים ומהו עתידה של חברה שכל יעדיה מתורגמים למונחים כלכליים בלבד? מאמציהם של קובעי המדיניות לקידום המשטר מייצגים תפיסה רציונלית-תועלתנית לעיצוב מדיניות, שבה "טובת הציבור" מתורגמת למונחים של תועלת והפסד כלכלי. אולם בוויכוח הפוליטי סביב פיתוח המשטר התגלעו מחלוקות בנוגע לערכים הציבוריים הרצויים. חלק מהשחקנים, וביניהם נציגי עמותת "ידיד", המועצה הישראלית לצרכנות ומכון חזן לצדק חברתי, פעלו לשנות את החוק כך שיהיה הוגן ושוויוני יותר, בין היתר באמצעות הקמת מנגנוני ערעור זולים ונגישים לכלל האוכלוסייה, צמצום משך הזמן שבו יוחזק מידע המכתיב את עברו של האזרח והקמת קרן סיוע ממשלתית לאוכלוסיות מוחלשות.

שחקנים אחרים, וביניהם המועצה להגנת הפרטיות, לשכת עורכי הדין והמועצה לזכויות דיגיטליות, ביקשו להגן על הזכות לחירות ועל הזכות לפרטיות שלטענתם הולכות ונשחקות. לצד הגידול בהיקף המידע שמותר לאסוף על האזרח, במשטר החדש ייאגר המידע במאגר יחיד שיהיה גדול הרבה יותר ממאגרי המידע הפרטיים הקיימים כיום. המאגר אמנם מוחזק בידי בנק ישראל, שנחשב לגוף המייצג את האינטרס הציבורי, אולם המידע יהיה חשוף בפני גורמים מסחריים רבים, כמו חברות הטכנולוגיה האמונות על ניהול המאגר מטעם בנק ישראל או לשכות האשראי שנחשפות למידע ואף מחזיקות בו לזמן מסוים. מעבר לכך, חלק גדול מהאחריות להגנה על הזכות לפרטיות, שהייתה נתונה עד היום בידי רמו"ט במשרד המשפטים, מועברת לבנק ישראל, שאיננו מוסד בעל אוריינטציה צרכנית והוא חסר ניסיון בהגנת פרטיות. מהלך זה ומהלכים נוספים מעידים על ניסיונות להחליש את כוחה של רמו"ט ואת מעורבותה בשינויים במשטר נתוני האשראי. כך, בדיוני הצוות לבחינת הגברת התחרותיות במערכת הבנקאית ובדיוני הוועדה לשיפור המערכת לשיתוף בנתוני אשראי קיבלה רמו"ט עמדת משקיף ללא יכולת להביע את עמדתה באופן מעשי. כמו כן, נוכחותה בדיוני ועדת הכלכלה בכנסת הייתה דלה ונציגי הדרג המנהלי הבכיר ברמו"ט לא הרבו לפקוד את הדיונים. כל אלו מעידים על פוטנציאל גדול יותר לפגיעה בזכות לפרטיות ועל שינוי בעמדותיו של משרד המשפטים, שהחליף את גישתו ה"שמרנית" בגישה פשרנית ומקלה באשר להגנה על זכות זו. הצדקת הפגיעה בערכים חברתיים של צדק, שוויון, וחירות בשם שיקולים של תועלת ורווח כלכלי היא בעייתית ומסוכנת ברמה החברתית, כיוון שהיא מבנה חברה המבוססת על עקרונות השוק ומאפשרת לשיקולי רווח לעצב אותה בכל מישורי החיים (Sandel, 2000).

2. רגולציה כאינטרס פרטי – מנקודת המבט של התיאוריה של רגולציה כאינטרס פרטי (Stigler, 1971; Peltzman, 1976; Becker, 1983) יש לבחון אם המשטר קודם בידי קבוצות אינטרסים עסקיות. עם קבוצות אלו נמנים הבנקים, סוכנויות שירותי המידע, חברות אשראי שאינן בנקים, חברות ביטוח וגופים קמעונאיים (חברות דלק, חברות תקשורת ורשתות מזון). מצאנו כי השחקנים העסקיים המרכזיים ביותר שהיו

מעורבים בתהליך בניית המשטר היו הבנקים. ממצא זה עולה בקנה אחד עם העובדה שהבנקים בישראל הם הספק העיקרי של אשראי צרכני (בנק ישראל, 2017א), ומכיוון שלמדיניות זו יש השפעה מכרעת על פעילותם ומעמדם בשוק האשראי יש להם עניין רב בה. אולם לשחקנים בקבוצת הבנקים היו אינטרסים מנוגדים. במהלך חקיקת חוק נתוני אשראי משנת 2002 התנגדו הבנקים "הגדולים" (הפועלים ולאומי) למסירת המידע שהחזיקו, ובפרט למסירת מידע חיובי על הלקוחות, מחשש לאבד את ההגמוניה שלהם על המידע שהיה עבורם נכס כלכלי חשוב בפעילותם העסקית. אף שחשש זה עומד בעינו גם היום, נראה כי ברבות השנים הצטמצמה מאוד מעורבותם בתהליכי שינוי המשטר, כפי שבא לידי ביטוי בין היתר בנוכחותם הדלה בדינוי ועדות הכנסת. לעומת זאת, הבנקים ה"קטנים" (דיסקונט, הבינלאומי ואגוד), תמכו לאורך השנים בהרחבת המשטר כדי שיוכלו להשיג בעזרתו גישה למידע פיננסי אישי על לקוחות פוטנציאליים נוספים. אולם לא נמצאה עדות לכך שפעלו באופן נחרץ לקידום הנושא, אף שעמדתם נתמכה גם על ידי גופים מסחריים נוספים, כגון איגוד חברות הביטוח ואיגוד לשכות המסחר, וגם חברות שירותי מידע מקומיות ובינלאומיות. בשנים האחרונות הצטרפו לעמדתם של גופים אלו גם חברות קמעונאיות ובייחוד חברות תקשורת, מה שיכול להעיד על ניסיון להשפיע על מקבלי ההחלטות לאפשר שימוש בנתוני אשראי גם מעבר לתחום האשראי, כפי שנהוג במדינות אחרות. ניסיונות אלו, נכון להיום, לא צלחו, אבל ייתכן כי לאחר הפעלת המאגר תהיה לכך לגיטימציה רבה יותר.

לסיכום, בתהליכי העיצוב של המשטר לא היו מעורבות קבוצות אינטרס בולטות מלבד הבנקים הגדולים, שהיו קבוצת לחץ חשובה שפעלה להגבלת המשטר בשנים הראשונות להקמתו. אולם היחלשות מעורבותם של הבנקים הגדולים בתהליכי עיצוב המשטר לאורך השנים, שבאה לידי ביטוי בין היתר בנוכחותם הדלה יחסית בוועדות הכנסת ובהיעדר עדויות לכך שהתנגדו במישורים אחרים, יכולה להסביר את היתכנותם של השינויים שחלו במשטר. סביר להניח כי העובדה שהבנקים לא היו גורם מרכזי בתהליך אפשרה למקבלי ההחלטות להרחיב את המשטר.

3. רגולציה וכוחם של רעיונות – התיאוריה של רעיונות גורסת כי אידיאות מעצבות תהליכי מדיניות ציבורית (Béland and Hall, 1993; Yishai, 1993; Shinkawa, 2007). שלושה רעיונות מרכזיים רלוונטיים כאן: ניאו-ליברליזם, או עליונות השוק כאמצעי לייצור טובין וחלוקתם; שוויון וצדק חברתי; וחירות הפרט. במאבק בין רעיונות אלו ניצח הראשון, לא מעט בשל הברית בין ניאו-ליברלים לבין אלו שראו בקידום תחרות באמצעות רגולציה אגרסיבית אינטרס ציבורי ראשון במעלה. הקבוצה הראשונה כללה שחקני מדינה כמו ראש הממשלה בנימין נתניהו והבכירים דאז במועצה הלאומית לכלכלה יוג'ין קנדל וסגנו מוריס דורפמן. אלו התעלמו מהאופי הרגולטורי הכבד והפולשני של המשטר שנבנה בסופו של דבר, וכרתו ברית לא פורמלית עם הקבוצה החשובה יותר של השחקנים שתמכו בקידום תחרותיות באמצעות מדיניות רה-

רגולטורית, כלומר מדיניות הכרוכה בשינוי הסדרי הפיקוח באופן שיגדיל את הכוח שיש למדינה ואת מידת השליטה שלה בשווקים הפיננסיים. אחד השחקנים הבולטים בקבוצה האחרונה היה דרור שטרם, שגרס כי קידום התחרות הוא מטרה בעלת חשיבות עליונה ומעמדה הוא כשל זכות יסוד של אדם בחברה. לתפיסתו, תפקידה של הרגולציה הוא לאפשר כמה שיותר שקיפות לגבי סיכוני הלקוח, על מנת "ליצור דינמיות תחרותית גבוהה, וליצור שוק 'מאויס' שידמה מחיר תחרותי".²² לפיכך, המאבק למען התחרותיות ששחקנים משתי קבוצות אלו הובילו הולך יד ביד עם המאבק נגד מונופוליות, ובפרט נגד המונופולים של הבנקים. הרצון לפתח את המשטר הוא המכנה המשותף ביניהן. במילים אחרות, האידיאולוגיות של שתי הקבוצות מתלכדות סביב השאיפה להגביר את התחרותיות בשוק האשראי ולהוריד את הריביות על האשראי באמצעות חשיפת מידע פיננסי על האזרחים.

רעיון מרכזי נוסף שנקשר לדיונים סביב פיתוח המשטר בישראל הוא רעיון השוויון והצדק החברתי. השחקנים המרכזיים ששאפו לשנות את המשטר כך שיעלה בקנה אחד עם רעיונות השוויון היו מכון חזן לצדק חברתי ונציגי עמותת "ידיד". שחקנים אלו הביעו חשש מכך שהמשטר יפגע באוכלוסיות חלשות, ושחולשתם של אותם אזרחים תקבל תוקף "מדעי" ותהיה, לכאורה, אובייקטיבית. הם טענו שהמשטר עלול ליצור מערכת נתונים שיטתית וסטטיסטית המפנימה את האי-שוויון בחברה הישראלית. לדידם, מערכות אלו יתנו גושפנקה להדרה של קבוצות אתניות, לאומיות או דתיות, וכך יופרט השוויון בחברה והאזרחים המוחלשים יסבלו מסיווג חברתי שלילי שיהווה עבורם מכשול נוסף. עוד הם טענו כי המשטר עלול לקבע את האוכלוסיות הללו בתוך חיים של עוני ללא יכולת להתנהל כלכלית כאחד האדם, ומבלי לייצר עבורן אופק של ביטחון כלכלי כלשהו (לוי-פאור, 2015; מלמד, 2015).

ניתוח תהליכי הפיתוח של המשטר בישראל מעלה רעיון מרכזי נוסף שמשתקף מעמדותיהם של חלק מהשחקנים שהיו מעורבים בעיצובו: תפיסות ליברליות מסורתיות הדוגלות בשמירה על פרטיות וחירות הפרט. השחקנים המרכזיים שהיו סוכני הרעיונות הללו הם המועצה הישראלית לצרכנות, המועצה לזכויות דיגטליות ולשכת עורכי הדין. תפיסתם מתבססת על עקרון הזכות לפרטיות כזכות יסודית ורחבה, בדומה לתפיסת הליברליזם. לפי גישה זו, פרטיותו של האדם היא עיקרון העולה בחשיבותו על טובת החברה והמדינה. שחקנים אלו היו בעמדת מיעוט מול עמדותיהם של השחקנים שטענו כי "השיח על פגיעה בפרטיות בהקשר למשטר נתוני האשראי הוא אנכרוניסטי".²³ עמדות אלו הושרשו גם בשיח התקשורתי, שבו הזכות לפרטיות תוארה כערך ש"פג

22 ריאיון עם עו"ד דרור שטרם.

23 ריאיון עם עו"ד דרור שטרם.

תוקפו" בעידן של ימינו, וכחסרת ביקוש בקרב אזרחים שכמעט בכל תחום בוחרים "להקריב את פרטיותם" (שגיא ופרידמן, 2012). במבחן התוצאה גברו רעיונות התחרות על רעיונות אחרים; רעיונות אלו תווכו על ידי שחקנים המאמינים בהגברת התחרות בשווקים הפיננסיים, בין באמצעות מנגנונים קפיטליסטיים ובין באמצעות רגולציה והתערבות מדינתית, והתבררו כחלשים יותר מרעיונות סוציאל-דמוקרטיים וליברליים הדוגלים בשוויון ובהגנת הפרטיות, בהתאמה.

4. תיאוריות ממוקדות מדינה – תיאוריות אלו מתרכזות בתפקידם של שחקני מדינה בקידום המשטר. מהניתוח של תהליך הפיתוח של המשטר עולה כי המדינה הייתה ועודנה השחקן המרכזי שהניע את השינוי לאורך השנים. במדינות דמוקרטיות רבות המדינה מסדירה ומגבילה את משטר נתוני האשראי באמצעות מינוי רגולטורים צרכניים או באמצעות יצירת מסגרות חוקיות שמגבילות את המשטר, אולם בישראל המדינה מבנה ומרחיבה את המשטר. מחקרים קודמים כבר הוכיחו את התפקיד המרכזי שממלאת המדינה בקידום ובביסוס של הניא-וליברליזם בישראל (Campbell, 2017). מחקרים אלו, כמו גם מחקר זה, מוכיחים את חולשתה של התפיסה הפוליטית הפלורליסטית והניא-פלורליסטית, הגורסות כי המדינה איננה פועלת באופן אוטונומי בעיצוב מדיניות אלא היא מבוססת על שלטון מפלגות ועל לחץ של קבוצות עסקים. 24 שחקנים בירוקרטיים שונים פעלו בנחישות לאורך השנים, ועדיין פועלים, להרחבת מאפייניו של המשטר ולבינוי ופיתוח של שוק המידע הפיננסי בישראל. שחקנים אלו הצליחו להשפיע על פוליטיקאים ואף לשנות את עמדתם של כמה מהם, שבשנים הראשונות לתהליך התנגדו לו וכיום מובילים אותו. אחד השחקנים המשפיעים ביותר היה עו"ד דוד תדמור, שבשנת 2002 עמד בראש הרשות להגבלים עסקיים. תדמור היה זה שהשפיע על משרד המשפטים להרחיב את הצעת החוק המקורית (משנת 1997) ולהוסיף אליה את איסוף המידע החיובי ואת דירוגי האשראי. ממשיכו בתפקיד דרור שטרם היה אף הוא שחקן מרכזי בקידום המשטר, ובמשך שנים שימש כיועץ למשרד המשפטים בדיונים על תיקוני חוק נתוני אשראי. במסגרת פעילותו פעל שטרם להרחבת המשטר והיה הגורם המקצועי המרכזי שבו נועצו משרדי הממשלה בנושא. פעילותם של שחקנים אלו משקפת באופן רחב יותר את רוח המוסד שבמסגרתו הם פעלו; בשני המקרים מדובר בעמדה מסורתית של הרשות להגבלים עסקיים, שתומכת בקידום התחרות בשוק האשראי בישראל. המהלך של בניית משטר של נתוני אשראי על ידי סוכנויות מדינתיות הוא חלק ממהלך כללי יותר שמתרחש מראשית שנות ה-2000 שבו סוכנויות מדינתיות פועלות לבניית שווקים פיננסיים, למשל בניית שוק

24 שורשיה של תפיסה זו בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים, כאשר סוציאליסטים כמו מקס ובר ואמיל דורקהיים פיתחו עניין רב יותר בהתנהגות האמפירית של קבוצה. בתחילת המאה התשע-עשרה, העידן שבו צמחה התפיסה הניא-פלורליסטית, הפך רעיון זה למרכזי והוא מזוהה בין היתר עם כתביו של דייוויד טרומן.

איגרות חוב של תאגידים, הקמה של מסלקה פיננסית ועוד (Maman, 2017).

כוחם של הדרג הביצועי ושל המוסדות המדינתיים משתקף היטב בהתנהלותו של משרד המשפטים לאורך השנים. נראה כי בשנים הראשונות לתהליך עיצוב המשטר היה משרד המשפטים אחד השחקנים המשמעותיים ביותר שיצאו נגד ההחלטה להרחיב את פונקציות המשטר. אולם בהדרגה, עם השינוי שחל בעמדתו של הדרג הפקידותי במשרד ובמחלקת ייעוץ וחקיקה בפרט, התאפשר גם השינוי במשטר. מכך אפשר להסיק כי משרד המשפטים השפיע במידה רבה מאוד על שינוי המשטר. השחקנים והמוסדות הביורוקרטיים, אף שהם מייצגים תפיסות כלכליות, חברתיות ופוליטיות שונות, התאחדו תחת המטרה להרחיב את שוק המידע הפיננסי בישראל ולבנות באמצעותו משטר אשראי "חדש". השפעתם חלחלה לאורך השנים גם לדרג הפוליטי, ונראה כי גם פוליטיקאים שבעבר התנגדו למהלך הם כיום גורמים המניעים את הרחבת המשטר. הדוגמה החשובה ביותר בהקשר זה היא שר האוצר משה כחלון, שבמהלך דיוני הוועדה לתיקון חוק שירות נתוני אשראי במאי 2007 טען כי "במדינות זה נקרא דירוג אשראי, אצל אנשים זה קביעת סוגים: סוג א, סוג ב וכן הלאה"²⁵. גם עמדתו של חבר הכנסת איתן כבל השתנתה עם השנים. כבל התנגד לחוק משנת 2002 ואף הקים שדולה שפעלה נגד מסירת מידע חיובי. כך התבטא כבל אז:

כשאני ראיתי את הצעת החוק לראשונה הרגשתי כאילו אני בסצנה מהספר 1984 של אורוול. עד היום יש את האח הקטן שהם הבנקים ועכשיו יוצרים לנו את האח היותר גדול שיוכל לשלוט באזרח. מערכת היחסים בין הבנק ללקוח היא דבר הרבה יותר מסובך מכפי שניתן להגדיר זאת בחוק זה או אחר.²⁶

בניגוד לדברים אלו פעל כבל נמרצות לקידום החוק משנת 2016.²⁷

25 הוועדה המשותפת לוועדת החוקה, חוק ומשפט ולוועדת הכלכלה לדיון בהצעת חוק שירות נתוני אשראי (תיקון מס' 3), פרוטוקול מס' 250, מאי 2007, עמ' 5.

26 הוועדה המשותפת לוועדת החוקה, חוק ומשפט ולוועדת הכלכלה לדיון בהצעת חוק שירות נתוני אשראי, התשנ"ח-1997, פרוטוקול מס' 15, מאי 2001, עמ' 14.

27 פרוטוקול מס' 78 משיבת ועדת הכלכלה, 3.11.2015.

התפקיד שממלאים המוסדות המדינתיים בישראל בקידום המשטר משקף את המסורת המוסדית ההיסטורית שעליה הוקמה המדינה. במבנה המוסדי בישראל מושרשת התפיסה האטטיסטית והמורשת הממלכתית, המקנות לשחקנים מדינתיים כוח ושליטה בעיצוב המדיניות הציבורית. לאורך השנים הלכה והתרחבה מעורבותה של המדינה במשטר נתוני האשראי. בניגוד לשנותיו הראשונות של המשטר, שבהן תפקיד המדינה התמצה בהסרת הכבלים והמגבלות החוקיות שהפריעו לפיתוחו (בייחוד באמצעות שינוי של חוק הגנת הפרטיות), כיום המדינה משקיעה מתקציבה בהקמת התשתיות הטכנולוגיות, מסמיכה רשויות מטעמה שיפעלו להספקת פונקציות המשטר ולחקת חלק מרכזי יותר בהפעלת מנגנוניו (כך למשל, מאגר המידע מוחזק בידי בנק ישראל).²⁸ אולם בניגוד לדפוס הפעולה ולערכים שעל פיהם פעלה המדינה המפתחת בשנים הראשונות להקמתה, שכללו שליטה הדוקה בגיוס הון והקצאתו ורתימת המדיניות הפיסקלית והמוניטרית לקידום מטרות של פיתוח תעשייתי, תעסוקה מלאה וצמיחה מתוך אחריות חברתית ורצון לקדם חברה שוויונית וצודקת, בעידן הניאו-ליברלי המדינה משתמשת בעיקר באמצעים עקיפים של ויסות והסדרה שנועדו לכוון שווקים "חופשיים" ולסייע לשחקנים פרטיים לצבור הון באמצעותם (Maman and Rosenhek, 2012).

▲ 1. סיכום ומסקנות

במאמר זה ניתחנו את הליך העיצוב של משטר נתוני האשראי בישראל עד להקמה, בסוף שנת 2016, של משטר חדש לאיסוף נתוני אשראי על אזרחים, דירוגם ושימוש בהם. תהליכי הרחבת המשטר החלו בסוף שנות התשעים של המאה העשרים, ומאז שנת 2010 החל לחץ אינטנסיבי מצד שחקנים מדינתיים להרחבת מנגנוניו. כחלק מהשינויים שעתידים לחול במשטר החדש, משטר האיסוף יתרחב בעקבות ההקמה של מאגר נתונים מרכזי שיכיל מידע רב יותר בהשוואה לכל מאגרי המידע הפיננסי הציבוריים והפרטיים שקיימים כיום. כמו כן, דירוגי האשראי יהפכו למוצר פומבי שייצג את האזרח, ללא כל פיקוח או שקיפות לגבי האופן שבו חברות פרטיות יחשבו אותם. למרות ההרחבה של שני חלקי המשטר, האיסוף והדירוג, נראה כי השימוש במידע הוגבל תחת החוק החדש וכי מקדמי החוק, בשלב הזה, נמנעו מהרחבת השימוש במידע לתחומים נוספים מלבד לאשראי.

לכאורה מאפייני המשטר החדש בנויים בדומה למשטרים הקיימים במדינות בעלות כלכלת שוק ליברלית, כמו ארה"ב, בריטניה וקנדה. אלא שלא כבמדינות אלה, שוק נתוני האשראי בישראל נבנה באמצעות הלאמת המידע והפרטתו המבוקרת למחצה למדרגים

²⁸ פרק ה' לחוק נתוני אשראי, התשע"ו-2016.

מסחריים, ותוך הגבלת השימוש בו. בניגוד לתפקיד הרגולטורי המסדיר שהמדינה לקחה על עצמה במדינות ליברליות, הרגולציה והחקיקה הראשית בישראל בונות את המשטר מן המסד עד הטפחות. ניתוח תהליכי הפיתוח של המשטר מוביל למסקנה ברורה לגבי יכולת ההשפעה והכוח של שחקנים ומוסדות בירוקרטיים על עיצובו. השינוי המהותי שחל בעמדתם של בנק ישראל ומשרד המשפטים לאורך השנים, שבמהלכו הפכו ממתנגדים מובהקים להרחבת מאפייני המשטר לשחקנים המובילים אותה, מוכיח זאת. השינוי שהוביל הדרג הבירוקרטי חלחל גם לדרגים הפוליטיים, ומתבטא בשינוי הקיצוני שחל בעמדתם של שחקנים פוליטיים מסוימים, ובראשם שר האוצר כחלון ויו"ר ועדת הכלכלה איתן כבל. תפקידה הייחודי של המדינה בפיתוח המשטר בישראל משקף את המסורת המוסדית ההיסטורית שעליה הוקמה המדינה, שמקנה לשחקנים מדינתיים כוח ושליטה רבה בעיצוב המדיניות הציבורית. אולם כיצד אפשר להסביר את מאמצייהם של שחקנים מדינתיים לפתח ולהרחיב את משטר נתוני האשראי בישראל?

האם, בדומה לארה"ב, בריטניה וקנדה, היו אלו שחקנים עסקיים שלחצו לקדם את המשטר? הניתוח מעלה כי בישראל, בניגוד למדינות אלו, לא היה ביקוש מצד שחקני השוק לפיתוח המשטר, אלא להפך – הבנקים הגדולים, שהם השחקנים המרכזיים ששולטים בשוק האשראי בישראל, התנגדו למהלך. הקשיים שהערימו הבנקים הגדולים גרמו לכך שבשנים הראשונות להקמת המשטר הוא נבנה באופן מוגבל. אולם בשנים האחרונות הבנקים הגדולים הרפו מעט את ידם והתנגדותם התמתנה, מה שאפשר לשחקנים מדינתיים לקדם ולהרחיב את מנגנוני המשטר. דור ויותר לאחר פנחס ספיר ומפא"י המדינה ממשיכה לטפח את השוק ולבנות קפיטליזם אטטיסטי (לוי-פאור, 2001). שלא כמו בתקופת ספיר, העקרונות הם ניאוליברליים יותר והמחויבות לשוויון ולתעסוקה נחלשה.

המחקר הציג טיעונים המחלישים את הטענה הרווחת בקרב שחקני המדיניות, שלפיה הפיתוח והבינוי של שוק נתוני האשראי בישראל יתרמו לשיפור הרווחה הציבורית והצמיחה בשווקים הפיננסיים באמצעות הוזלת מחירי השירותים והמוצרים הפיננסיים. המצב במדינות אחרות מלמד כי ההבטחות להוזלת מחיר האשראי באמצעות פיתוח שוק המידע הפיננסי הן חסרות בסיס. לעומת זאת, הניסיון ממדינות אחרות בעולם מלמד כי משטר נתוני האשראי עלול לפגוע ברווחה הכלכלית של אזרחים מהמעמד הכלכלי הבינוני והנמוך בחברה. המשטר עלול לייקר את מחיר האשראי שאוכלוסיות אלה משלמות ואת מחירים של מוצרים ושירותים נוספים, ואף למנוע מהן את הגישה אליהם. כמו כן, תכנון מדיניות ציבורית המשקלל את התועלת הציבורית במונחים כלכליים בלבד מבלי להביא בחשבון ערכים אחרים שאי-אפשר לתרגמם למונחים כספיים, המרכיבים אף הם את טובת הציבור, הוא לוקה בחסר. הצדקת הפגיעה בערכים שונים, במקרה הזה בצדק חברתי ובשוויון הזדמנויות, בשם תועלת כלכלית ורווח כלכלי, היא בעייתית ומסוכנת ברמה החברתית כיוון שבגללה

ערכים כלכליים הופכים להיות דומיננטיים ומשפיעים כמעט בכל היבט של החיים. כמו כן, מהניסיון במדינות אחרות מובן כי אי-אפשר להפריד בין צמיחתה של תעשיית דירוגי האשראי לגידול מסיבי בהיצע האשראי, שכן תהליכים אלו קשורים זה בזה. תעשיית נתוני אשראי מפותחת כמו זה שהתפתחה בארה"ב, בבריטניה ובקנדה יוצרת תרבות של לקיחת הלוואות ולא של חיסכון, שעלולה לפגוע ברווחת האזרח במקום לתרום לשיפורה. לפיכך, המשטר עלול לסכן את יציבות השווקים ואת חוסנם הכלכלי של האזרחים מהמעמד הבינוני והנמוך, שיהיו חשופים ופגיעים יותר פיננסית בעקבות הגדלת ההיצע והתלות באשראי. עידוד לקיחת הלוואות ושיווק מסיבי של מוצרים פיננסיים הם מסוכנים לשוק הישראלי, כיוון שהם מגדילים את החוב הציבורי ומדרדרים את הציבור לידיהן של מערכות ההוצאה לפועל וכוונס הנכסים, שכבר היום קורסות תחת עומס התיקים (רדוקוביץ, 2018).

המחקר אישש כי האופן שבו מתפתח משטר נתוני האשראי מלמד על הדומיננטיות של רעיונות א-ליברליים בעיצוב המדיניות הציבורית, ובה בעת על ההעדפה של רעיונות של רגולציה לשם תחרות על פני רעיונות סוציאל-דמוקרטיים המציבים במרכז את המחויבות לשוויון. מקדמי המשטר גורסים כי שווקי אשראי תחרותיים ויעילים מחייבים שימוש בטכנולוגיות מעקב והזנת נתונים בלתי פוסקת למאגרי מידע, אולם הפגיעה של טכנולוגיות אלה בפרטיות האזרחים היא בלתי נמנעת. לגבי הפגיעה בערכי השוויון והצדק החברתי בעקבות התיוג, הסיווג והסימון של אזרחים כ"שווים" פחות, מקדמי המשטר טוענים כי המשטר יתמרץ את אותם אזרחים להוכיח את איתנותם הפיננסית ולשפר את דירוגם. מקדמי המשטר אפילו מצאו פתרון שיסייע לאותם אזרחים לעשות את הצעד הראשון לשיפור תדמיתם הכלכלית – מתן מימון ממשלתי לאשראי מטעם הקרן ל"מודרי אשראי".

הבחירה של קובעי המדיניות בישראל לעצב את משטר נתוני האשראי בדומה למודלים ממדינות אנגלו-סקסיות אחרות, ובמרכזן ארה"ב, על אף האתגרים החברתיים והכלכליים שהמשטר יצר במדינות אלו, מעוררת פליאה ודאגה. אולם מפתיע אף יותר לראות כי דווקא את הסדרי הפיקוח שהונהגו בארה"ב בחרו קובעי המדיניות שלא לאמץ. בארה"ב הופקו לקחים מהמשבר הכלכלי האחרון ובעקבותיו הוקם רגולטור שתפקידו העיקרי הוא דאגה לאזרח בנושאים הפיננסיים, ובפרט פיקוח על סוכנויות המידע הפיננסי. בניית שוק המידע הפיננסי בישראל חייבת להיות מלווה בהקמת גוף רגולטורי בעל עצמאות כלכלית וחוקית שייעודו הוא הגנה ושמירה על האינטרסים הצרכניים. שכן ללא רגולציה מספקת, המחיר החברתי של אשראי זול יתברר במוקדם או במאוחר כיקר.

נספח: רשימת המרואיינים

שם המרואיין	תפקיד	תאריך
דוד זקן	לשעבר המפקח על הבנקים	17.01.2019
אנונימית	בכירה בבנק ישראל	27.3.2018
יואל בן אור	מרכז הוועדה לשיפור המערכת לשיתוף נתוני אשראי	26.6.2015
מוריס דורפמן	סגן יו"ר המועצה הלאומית לכלכלה	19.6.2015
דוד תדמור	הממונה על ההגבלים העסקיים 2001–1997	3.3.2015
אנונימי	בכיר במחלקת ייעוץ וחקיקה, משרד המשפטים	1.3.2015
אברהם פורז	יו"ר ועדת הכלכלה בכנסת ה-15	1.3.2015
אנונימי	בכיר ברשות למשפט וטכנולוגיה, משרד המשפטים	23.2.2015
דרור שטרומ	יו"ר הרשות להגבלים עסקיים 2005–2001	1.2.2015
אנונימית	בכירה בפיקוח על הבנקים	11.7.2014

רשימת מקורות

- ארלוזורוב, מירב, 2015. "אני עוזב כי חבורת אנשים התאמצה להוכיח לציבור שאני ועמיתי מושחתים", TheMarker, 13.11.2015.
- , 2012. "שוב בנק ישראל מסתער מאחורי הסינר של משרד המשפטים", TheMarker, 9.7.2012.
- בנק ישראל, 2017א. "התפתחות החוב של המגזר הפרטי הלא-פיננסי ברביע השני של 2017", הודעה לעיתונות, 19.9.2017.
- , 2017ב. מערכת הבנקאות בישראל: סקירה שנתית 2016, ירושלים: בנק ישראל.
- , 2013. הצוות לבחינת הגברת התחרותיות בענף הבנקאות: דוח מסכם, מרץ 2013.
- ורון, תומר, 2015. "העוקף של כחלון: חוק נתוני אשראי יעבור לוועדת הרפורמות", כלכליסט, 28.7.2015.
- זרחיה, צבי, 2001. "פינס: להוציא מחוק נתוני אשראי הסעיפים המאפשרים מסירת מידע חיובי", TheMarker, 5.7.2001.
- חי, דן, 2015. "הצעת חוק נתוני אשראי: הפרטיות בסכנה", דן חי ברשת, 29.10.2015, <https://tinyurl.com/y3h66uro>.
- לוי-פאור, דוד, 2015. "מאגר נתוני אשראי – הצעת חוק ממשלתית", נייר עמדה, המרכז לצדק חברתי ודמוקרטיה ע"ש יעקב חזן במכון ון ליר בירושלים.
- , 2001. היד הלא נעלמה: הפוליטיקה של התיעוש בישראל, ירושלים: יד בן צבי.
- מלמד, רן, 2015. "חוק נתוני האשראי החדש – מכת מוות כלכלית למאות אלפי ישראלים", TheMarker, 9.9.2015.
- רדוקוביץ, מלכה, 2018. "ישראל 2017: סך החובות בהוצאה לפועל לפני ריביות והצמדה – 64 מיליארד שקל; מדינה בחובות: כ-2.5 מיליון ישראלים עם תיקים בהוצל"פ; מאות אלפים מוגבלים בפעילות כלכלית", גלובס, 25.3.2018.
- רוכורגר, מיכאל, 2019. "מהפכה עם סיכון: כך יעבוד מאגר נתוני האשראי שיאפשר להיכנס לכהן לכהן", TheMarker, 3.4.2019.
- שגיא, אייל, וליה פרידמן, 2012. "הציבור כבר החליט: תחרותיות על חשבון פרטיות", TheMarker, 30.7.2012.
- שפיגלמן, רעות, 2017. "מטריקס תקים את מאגר נתוני האשראי", גלובס, 11.6.2017.
- שפניץ, טנה, 2002. "חוק שירות נתוני אשראי – הישורת האחרונה", הפרקליט מה: 375–395.
- תובל, אורי, 2015. "כחלון החליט: אלי כהן ימונה ליו"ר ועדת הרפורמות בכנסת", כלכליסט, 21.5.2015.
- Aquacard (n.d.). "Having a Poor Credit Score Raises Utility Bills by £327m per Year", <https://www.aquacard.co.uk/press-room/having-a-poor-credit-score-raises-utility-bills-by-327m-per-year/>.
- Beach, Derek, and Rasmus B. Pedersen, 2013. *Process-Tracing Methods: Foundations and Guidelines*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Becker, Gary S., 1983. "A Theory of Competition among Pressure Groups for Political Influence", *The Quarterly Journal of Economics* 38(3): 371–400.
- Béland, Daniel, and Toshimitsu Shinkawa, 2007. "Public and Private Policy Change: Pension Reform in Four Countries", *The Policy Studies Journal* 35(3): 349–371.

Board of Governors for the Federal Reserve System (BGFRS), 2007. *Report to the Congress on Credit Scoring and Its Effects on the Availability and Affordability of Credit*, Washington, D.C.: Board of Governors of the Federal Reserve System.

Campbell, John L., 2017. "Foreword: Israel, Neoliberalism, and Comparative Political Economy", in Asa Maron and Michael Shalev (eds.), *Neoliberalism as a State Project: Changing the Political Economy of Israel*, Oxford: Oxford University Press, pp. vii–xii.

Citron, Danielle K., and Frank Pasquale, 2014. "The Scored Society: Due Process for Automated Predictions", *Washington Law Review* 89: 101–133.

Ferretti, Federico, 2017. *The Never-Ending European Credit Data Mess*, Brussels: The European Consumer Organization.

---, 2008. *The Law and Consumer Credit Information in the European Community*, Oxon, UK: Routledge-Cavendish.

Financial Services User Group (FSUG), 2015. *Assessing the Impact of Credit Data on Preventing Over-Indebtedness, Contributing to Prudential Regulation and Facilitating Access to Affordable and Quality Credit*, Brussels: FSUG.

Fligstein, Neil, and Adam Goldstein, 2010. "The Anatomy of the Mortgage Securitization Crisis", in Michael Lounsbury and Paul M. Hirsch (eds.), *Markets on Trial: The Economic Sociology of the US Financial Crisis*, Bingley, UK: Emerald Group Publishing Limited, pp. 27–68.

Fourcade, Marion, and Kieran Healy, 2017. "Seeing like a Market", *Socio-Economic Review* 15(1): 9–29.

---, 2013. "Classification Situations: Life-Chances in the Neoliberal Era", *Accounting, Organizations and Society* 38(8): 559–572.

Galič, Masa, Tjerk Timan, and Bert-Japp Koops, 2017. "Bentham, Deleuze and Beyond: An Overview of Surveillance Theories from the Panopticon to Participation", *Philosophy and Technology* 30(1): 9–37.

Goold, Benjamin J., and Daniel Neyland, 2011. "Introduction: Where Next for Surveillance Studies? Exploring New Directions in Privacy and Surveillance", in idem (eds.), *New Directions in Surveillance Privacy*, Abingdon, UK: Taylor & Francis, pp. XV–XXVII.

Gotlieb, Calvin C., 1996. "Privacy: A Concept Whose Time Has Come and Gone", in David Lyon and Elia Zureik (eds.), *Computers, Surveillance, and Privacy*, Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 156–171.

Haggerty, Kevin D., and Riochard V. Ericson (eds.), 2006. *The New Politics of Surveillance and Visibility*, Toronto: University of Toronto Press.

Hall, Peter A., 1993. "Policy Paradigms, Social Learning, and the State: The Case of Economic Policymaking in Britain", *Comparative Politics* 25(3): 275–296.

Hurley, Mikella, and Julius Adebayo, 2016. "Credit Scoring in the Era of Big Data", *Yale Journal of Law and Technology* 18(1): 148–216.

Jappelli, Tullio, and Marco Pagano, 2002. "Information Sharing, Lending and Defaults: Cross-Country Evidence", *Journal of Banking and Finance* 26(10): 2017–2045.

Jentzch, Nicola, 2007. *Financial Privacy: An International Comparison of Credit Reporting Systems*, Berlin and Heidelberg: Springer.

Johnson, Deborah G., and Kent A. Wayland, 2010. "Surveillance and Transparency as Sociotechnical Systems of Accountability", in Kevin D. Haggerty and Minas Samatas (eds.), *Surveillance and Democracy*, London: Routledge-Cavendish, pp. 19–33.

Klein, Daniel B., 1992. "Promise Keeping in the Great Society: A Model of Credit Information Sharing", *Economics and Politics* 4(2): 117–136.

Levi-Faur, David, 2005. "The Global Diffusion of Regulatory Capitalism", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 598(1): 12–32.

---, 1998. "The Competition State as a Neomercantilist State: Understanding the Restructuring of National and Global Telecommunications", *The Journal of Socio-Economics* 27(6): 665–685.

Lyon, David, 2003. *Surveillance as Social Sorting: Privacy, Risk, and Digital Discrimination*, New York: Routledge.

Mahoney, Maureen, 2014. *Errors and Gotchas: How Credit Report Errors and Unreliable Credit Scores Hurt Consumers*, Consumers Union of U.S., Inc.

Maman, Daniel, 2017. "Big Business and the State in the Neo-Liberal Era: What Changed, What Didn't", in Asa Maron and Michael Shalev (eds.), *Neoliberalism as a State Project: Changing the Political Economy of Israel*, Oxford: Oxford University Press, pp. 46–59.

Maman, Daniel, and Zeev Rosenhek, 2012. "The Institutional Dynamics of a Developmental State: Change and Continuity in State–Economy Relations in Israel", *Studies in Comparative International Development* 47: 342–363.

Maron, Asa, and Michael Shalev (eds.), 2017. *Neoliberalism as a State Project: Changing the Political Economy of Israel*, Oxford: Oxford University Press.

Mierzwinski, Ed, and Jeff Chester, 2012. "Selling Consumers Not Lists: The New World of Digital Decision-Making and the Role of the Fair Credit Reporting Act", *Suffolk University Law Review* 46: 845–880.

Miller, Margaret J., 2003. "Credit Reporting Systems around the Globe: The State of the Art in Public Credit Registries and Private Credit Reporting Firms", in idem (ed.), *Credit Reporting Systems and the International Economy*, Cambridge: The MIT Press, pp. 25–79.

O'Neil, Cathy, 2016. *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*, New York: Broadway Books.

Padilla, A. Jorge, and Marco Pagano, 1997. "Endogenous Communication among Lenders, and Entrepreneurial Incentives", *Review of Financial Studies* 10(1): 205–236.

Peltzman, Sam, 1976. "Toward a More General Theory of Regulation", *Journal of Law and Economics* 19: 211–240.

Poon, Martha, 2009. "From New Deal Institutions to Capital Markets: Commercial Consumer Risk Scores and the Making of Subprime Mortgage Finance", *Accounting, Organizations and Society* 34(5): 654–674.

Sandel, Michael J., 2000. "What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets", *The Tanner Lectures on Human Values* 21: 87–122.

Stadler, Felix, 2009. "Privacy is Not the Antidote to Surveillance", *Surveillance & Society* 1(1): 120–124.

Stigler, George J., 1971. "The Theory of Economic Regulation", *The Bell Journal of Economics and Management Science* 2(1): 3–21.

Regan, Priscilla M., 1995. *Legislating Privacy: Technology, Social Values, and Public Policy*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.

Rona-Tas, Akos, 2017. "The Off-Label Use of Consumer Credit Ratings", *Historical Social Research* 42(1): 52–76.

Rule, James B., 2007. *Privacy in Peril: How We Are Sacrificing a Fundamental Right in Exchange for Security and Convenience*, New York: Oxford University Press.

Unterreiner, Miles, Tony Dutzik, Ed Mierzwinski, and Laura Murray, 2013. *Big Credit Bureaus, Big Mistakes: The CFPB's Consumer Complaint Database Gets Real Results for Victims of Credit Reporting Errors*, U.S. PIRG Education Fund.

Weller, Christian E., 2007. *Access Denied: Low-Income and Minority Families Face More Credit Constraints and Higher Borrowing Costs*, Center for American Progress.

Yishai, Yael, 1993. "Public Ideas and Public Policy: Abortion Politics in Four Democracies", *Comparative Politics* 25(2): 207–228.

Zarsky, Tal Z., 2002. "Mine Your Own Business!": Making the Case for the Implications of the Data Mining of Personal Information in the Forum of Public Opinion", *Yale Journal of Law and Technology* 5(1).

Zuboff, Shoshana, 2015. "Big Other: Surveillance Capitalism and the Prospects of an Information Civilization", *Journal of Information Technology* 30(1): 75–89.

המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דייוויס
The Leonard Davis Institute for International Relations
معهد ليونارد ديفيس للعلاقات الدولية

